

मीरिक श्रीहर्षदेवकविप्रणीतम्

नागानन्दम्

(नाटकम्)

ज्योतिष कावेयः (रजिस्टर्ड)

महर्षिगुरुणां प्राच्यविश्व वधालगमुख्याध्यापकानां

महामहोपाध्यायपरिदत्तशिवदत्तानां

सम्भार्या

सुन्दरदासशास्त्रिणा

‘सरस्वतीदात्रेयधी’ नामधेयया टीकया भाषानुवादेन च

समलङ्कृतम्

तच्च

लवपुरीयपञ्जावसंस्कृतम्

नेदिध्यातुं नारसीदासाभ्यां

मुखसमुद्भूतिनानारसनिरन्त
परिकीर्त्तिताः । प्रख्यातवंशो ‘त प्रेस’ इत्याख्ये मुद्रणालये

ऽथ दिव्यादिव्यो वा गुणवाक् प्रकाशितम्

रो वीर एव वा । ३

चत्वारः पञ्च वा मुखः

बन्धनं तस्य कीर्त्तितम् १९३५

नायको जीमूतवाहनः, दृश्यः १९३५

दयस्त्वङ्गानि ।

अथ नागानन्दो

मुख्य १)

सूत्रधारसूचनानन्तरं पि

हमारी निज प्रकाशित छात्रोपयोगी पुस्तकें—

वाग्भटालङ्कार

व्याख्याद्वयोपेतः

इसके उपर हमने कविभूषण श्रीप्रेमनिधि शास्त्रि वेदाचार्य से 'सौभाग्य' नामक सरल संस्कृत व्याख्या तथा 'विमला' नामक हिन्दी व्याख्या विद्यार्थियों के अत्यन्त उपयोगी टीकाएँ करवाई हैं। टीकाएँ इतनी सरल हैं कि विद्यार्थि बिना अध्यापक के ही पुस्तक को लगा सकते हैं—हिन्दी टीका अर्थ को समझाने के लिये इतनी उपयोगी बनी है कि देखते ही बनता है पुस्तक बढ़िया कागज पर बढ़िया निर्णयसागरी टाइप में छपी है—और साथ में प्रश्नावली भी दे दी है—१८८ पृष्ठ की पुस्तक का दाम केवल ॥१॥ रखा है जो सब संस्करणों से सस्ता है, इस पर भी विद्यार्थियों को कमीशन काट कर ॥२॥ में ही मिलेगी—हमारा हर एक विद्यार्थी से सप्रेम अनुरोध है कि अगर परीक्षा में पास होना चाहते हैं तो इस संस्करण को ही खरीदें—

प्रतिमानाटक—

महाकवि श्री भास प्रणीत—
जी शास्त्री विरचित छात्रोपयोगी
हिन्दी दो टीकाओं सहित—

३ वृत्तरत्नाकर—पं० रामचन्द्र शास्त्री
नामक सरल संस्कृत व्याख्या सहित । टीका
छात्रगण इसे अपने आप ही अच्छी तरह समझेंगे
॥१॥ परन्तु विद्यार्थियों से ॥२॥

४ प्राज्ञप्रश्नोत्तरमाला—लेखक पं० श्री बी० ए०
सब प्रश्नपत्रों के उत्तर साथ ही बड़ी उपयोगी
विद्यार्थियों के बड़े काम की चीज है मूल्य ॥३॥

सूचना

अथि काव्यशास्त्ररसिकाः सहृदया महानुभावाः ! दृश्यश्रव्या-
देकाव्येषु मल्लिनाथप्रभृतिभिर्दण्डान्वयरीत्या कृताः प्रभूता व्याख्याः
समुपलभ्यन्ते, ताभिर्यद्यपि विद्यार्थिनां परीक्षोपयोगित्वं तु सम्भ-
ति तथापि व्युत्पत्त्यास्तु लेशोऽपि तेषु न जायत इति प्रत्यक्षमेव
श्यते, अत एव प्राचीनशैलीशीला विद्वांसः स्वसुतानां शिष्याणां
बोधाय खण्डान्वयप्रणाल्यैव तान् सम्प्रत्यपि पाठयन्ति इति
सम्प्रधार्य श्रीयुतपरमपूज्यगुरुभिः प्राच्यविद्यालयमुख्याध्यापकै-
र्महामहोपाध्यायपरिडतशिवदत्तैराज्ञप्तेन मया यथा परीक्षोपयो-
गित्वं व्युत्पत्तिश्चेत्युभयं सम्भवेच्छात्राणां तादृशी “पदच्छेदः पदा-
र्थोक्तिविग्रहो वाक्ययोजना । आक्षेपोऽथ समाधानं व्याख्यानं तु
षडङ्गकम्” इति प्रायः समस्तैरेवाङ्गैः समलङ्कृता सरस्वतीदधि-
मथीनाम्नी काश्मीरिकश्रीहर्षदेवप्रणीतनागानन्दीयटीका व्यरचि,
तत्र पदच्छेदे शब्दानन्तरं (वि.) (विशे.) इत्यादिना ‘विशेषणं’
(प.) इत्यनेन ‘पदं’ च ज्ञेयम् ।

अथेदं नागानन्दं दृश्यश्रव्यादिषु किंस्वरूपमिति किञ्चिदुच्यते-
पूर्व तावत्काव्यं दृश्यश्रव्यत्वभेदेन द्विविधम्, तत्राभिनेयाद्दृश्यमि-
त्युच्यते तदेव रूपारोपद्रूपकमुच्यते तदुक्तं “रूपारोपात्तु रूपक-
मिति” । तस्य रूपकस्य च नाटकादयो दश भेदाः, तेष्विदं नागानन्दं
नाटकम् । तल्लक्षणं यथा दर्पणे, “नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात्पञ्चसन्धि-
समन्वितम् । विलासदर्घ्यादिगुणवद् युक्तं नानाविभूतिभिः । सुख-
दुःखसमुद्भूतिनानारसनिरन्तरम् । पञ्चादिका दशपरास्तत्राङ्काः
परिकीर्त्तिताः । प्रख्यातवंशो राजर्षिर्धोरोदात्तः प्रतापवान् । दिव्यो-
ऽथ दिव्यादिव्यो वा गुणवान्नायको मतः । एक एव भवेदङ्गी शृङ्गा-
रो वीर एव वा । अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कार्यं निर्वहणेऽद्भुतम् ॥
चत्वारः पञ्च वा मुख्याः कार्ये व्यापृतपूरुषाः । गोपुच्छाग्रसमाग्रं तु
बन्धनं तस्य कीर्त्तितम्” इति । तत्र विद्याधरवंशोद्भवो दिव्योऽत्र
नायको जीमूतवाहनः, दयावीरः प्रधानो रसः, शान्ताद्भुतशृङ्गारा-
दयस्त्वङ्गानि ।

अथ नागानन्दीयपञ्चाङ्गानां प्रत्येकं सङ्क्षेपतः कथा लिख्यन्ते ।

तत्र प्रथमेऽङ्के

सूत्रधारसूचनानन्तरं पित्रोः शुश्रूषारसिकस्य तत्समीपं गन्तु-

मनसः सविदूषकस्य जीमूतवाहनस्य मलयाचलोपरि वर्त्तमाने गौरीमन्दिरे विद्याधरचक्रवर्त्ती मे पतिर्भूयादिति सरसं गायन्तीं मलयवतीं समवलोक्य प्रारब्धे परस्परं सम्भाषणे, समागतेन शाण्डिल्यतापसेन साकं मलयवत्यां गतायां तद्विरहासङ्केन नायकेन मध्यान्हवर्णनम् ।

द्वितीयेऽङ्के

चतुरिकया नाम चेष्ट्या पञ्चशरशरविद्धमलयवतीसन्तापशमनाय सज्जीकृते चन्दनलतागृहे, तथैव चेष्ट्या सह गतायां तत्र मलयवत्यां, वार्त्तालापे तन्नायकस्मरणे, स्वमानुभूतनायिकादर्शनानुसारं जीमूतवाहनेऽपि तत्रैवायते, निजचित्तालहादाय चित्रलिखितायां नायिकायां, तस्या एव स्वरूपातिशयवर्णनम्, अन्यनायिकाभ्रान्त्या मलयवत्या ईर्ष्यावर्णनं च, तस्मिन्नेव काले मलयवत्या वरहेतोर्जीमूतवाहनं द्रष्टुं समागते मित्रावसौ, प्रतिषिद्धेऽन्यधिया जीमूतवाहनेन, याते च मित्रावसौ, मलयवत्याः पाशग्रहणे चेष्ट्या कृते कोलाहले नायकेन चित्रगतां नायिकां प्रदर्श्य मलयवत्या आश्वासः, तदुभयोः पाणिग्रहणाय गमनं च वर्ण्यते ।

तृतीयेऽङ्के

विवाहानन्तरं सहर्षं क्रीडत्सु विटचेटचेष्ट्यादिषु मद्यमत्तेषु, कुसुमाकरोद्यानं गतेषु नायकादिषु, नायिकया सह प्रेमालापं कुर्वति नायके, विदूषकेण सह हसन्त्यां च चेष्ट्यां, मित्रावसोरागमनम्, तदा गतायां स्वगृहं मलयवत्यां, मित्रावसोर्जीमूतवाहनपुरो मतङ्गहतके क्रोधवर्णनम् ।

चतुर्थेऽङ्के

समुद्रवेलीं द्रष्टुं गतयोर्मित्रावसुजीमूतवाहनयोर्मलचत्सुषु नागास्थिसङ्घातानवलोक्य जीमूतवाहनस्य जिज्ञासायां, मित्रावसोस्तत्कारणमाकर्ण्य, कथमप्यहमेकनागरक्षार्थं गरुडाय स्वशरीरं समर्पयेयमिति चिन्तयति नायके दीपप्रतिपदुत्सवानुरूपामन्त्रणायऽऽह्वानार्थमागतेन प्रतीहारेण समं याते मित्रावसौ, स्वशरीरं समर्पणं प्रतीक्षमाणे जीमूतवाहने, समागते गरुडाद्वारार्थं स्वजनन्य सह शङ्खचूडे, जाते मित्रा वार्त्तालापे, भगवन्तं गोकर्णं प्रणम्य गते शङ्खचूडे, तत्रैवोचितकाले कञ्चुकिना समाहृतं रक्तवस्त्रद्वयं परिधाय वध्यशिलायां विराजमानं जीमूतवाहनमादाय मलयो गरुडस्य गमनवर्णनम् ।

पञ्चमेऽङ्के

जलनिधिवेलावलोकनार्थं गतो जीमूतवाहनः किं चिरयतीति विचिन्तयता महाराजविश्वावसुना जीमूतकेतुसमीपं प्रेषितेन नायकसमाचारार्थं प्रतीहारेण दुश्शकुनदुःखितेषु जीमूतकेत्वादिषु, पादपतितं रुधिरलिप्तं जीमूतवाहनचूडामणिं दृष्ट्वा विलपत्सु तेषु, गते च प्रतिहारे शङ्खचूडमायान्तमवलोक्य समाश्वासं गतेषु, मदर्थं केनापि विद्याधरेण शरीरं तादर्याय समर्पितमिति तन्मुखादाकर्ण्य प्रभूतं विलपत्सु, रुधिरधारानुगते शङ्खचूडे, तत्र भक्ष्यमाणस्यापि नायकस्य प्रसन्नमुखत्वमौदार्यं च विज्ञाय गरुडस्याश्चर्यवर्णनम्, प्राप्ते शङ्खचूडे शोचति नायके, भयाऽद्य नागस्थाने विद्याधरवंश-तिलको महायशा जीमूतवाहने भक्षित इति विचिन्तयति प्रायश्चित्ताय जिज्ञासमाने च गरुट्मति, समागतेषु साक्षिकेषु पित्रादिषु, समुपदिष्टे जीमूतवाहनेन गरुडाय पापप्रतीकारे, नायकप्राणपरित्यागः, विलपत्सु च गाढं पित्रादिषु सज्जीकृतायां सर्वदाहार्थं चितायां, मलयवतीस्मृतया गौर्या प्रत्यक्षमागतया जीविते जीमूत-चाहने वरप्रदानवर्णनम् ॥ इति ।

मूढोऽप्यहं सत्कविसूक्तिमध्ये

पूर्वत्र चेदायुषि वा कवीये ।

तथापि सन्तः शिशुकं विलोक्य

मच्चेष्टितं नो परिहासयन्तु ॥ १ ॥

यद्यस्मिन्निवन्धे ग्रन्थव्याख्यायां वा काचिन्न्यूनताऽशुद्धिर्वा स्यात्तर्हि “गच्छतः स्वलनं कापि भवत्येव प्रमादतः । हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः” इति समवधार्य क्षम्यतां विद्वद्भिः । मया चेदं मुद्रणाय प्रकाशनाय च स्वपरममित्रलालामोतीलालहस्ते समर्पितम् ॥

इत्यभ्यर्थयते

विद्वद्वरदासो

मौद्गल्यगोत्रोत्पन्नपरिडितेश्वरदाससूनुः

सुन्दरदासशर्मा शास्त्री

आषाढशुक्लद्वितीया संवत् १९७०

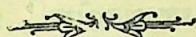

विजयेश्वर जी. पी. कार्यालय (रजिस्टर्ड)

ओं श्रीगणेशाय नमः

नागानन्दं नाटकम्

सरस्वतीदधिमथीनामधेयया टीकया समेतम्

प्रथमोऽङ्कः

नान्दी

ध्यानव्याजमुपेत्य चिन्तयसि कामुन्मील्य चक्षुः क्षणम्

पश्यानङ्गशरातुरं जनमिमं त्रातापि नो रक्षसि ।

मिथ्याकारुणिकोऽसि निर्घृणतरस्त्वत्तः स कोऽन्यः पुमान्

स्वैर्यं मारवधूमिरित्यभिहितो बुद्धो जिनः पातु वः ॥ १ ॥

दधिमथप्रेरितशेमुषीकः सरस्वतीप्राप्तवरप्रसादः ।

प्रणम्य वाणीमुभयेष्टनाम्नीं टीकां प्रथे सुन्दरदासशर्मा ॥ १ ॥

‘नामेति’ नागानां सर्पाणामानन्दो यत्र तत्, शङ्खचूडनामनागस्य प्राण-
रक्षार्थं जीमूतवद्भनेन स्वशरीरे समर्पिते प्राप्तघृणेन गरुत्मताऽमृतवृष्टिं कृतवता
पूर्वमृतनागानां पुनर्जीवनमत्र वर्णयत इत्यर्थः ।

अङ्क इति । अङ्कयति लक्षयति गमयतीत्यर्थः ‘रसादिकमिति’ अकिलक्षणे,
पचायच् । तल्लक्षणम् यथा दशरूपके ‘यदा तु सरसं वस्तु मूलादेव प्रवर्तते ।
आदावेव तदाङ्कः स्यादामुखात्पसंश्रयः’ इति ।

नान्दीति । नन्दयति स्वेष्टेदेवतां (नटगणो) यत्र सा तल्लक्षणं यथा साहि-
त्यदर्पणे ‘आशीर्वचनधंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात्प्रयुज्यते । देवद्विजन्तृगदीनां तस्मान्ना-
न्दीति संज्ञिता’ । इति । ‘पदैयुक्तां द्वादशभिष्टभिर्वा पदैरुत’ इति वचनादत्राष्ट-
पदात्मिका नान्दी ।

ध्यानव्याजमिति । (पदच्छेदः) ध्यानव्याजम् (२।१ ल्यबन्त कर्म) उपेत्य
(ल्यबन्तमव्ययम्) चिन्तयसि (क्रिया) काम् (२।१ कर्म) उन्मील्य (ल्यब-
न्तम्) चक्षुः (२।१ ल्यबन्तकर्म) क्षणम् (क्रियाविशेषणम्) पश्य (क्रिया)
अनङ्गशरातुरम् (२।१ कर्मविशेषणम्) जनम् (२।१ कर्म) इमम् (२।१
कर्मवि०) त्राता (१।१ कर्ता) अपि (अव्ययम्) नो (अव्ययम्) रक्षसि
(क्रिया) मिथ्या (अव्ययम्) कारुणिकः (१।१ कर्ता) असि (क्रिया)
निर्घृणतरः (१।१ कर्मविशेषणम्) त्वत्तः (तसिलन्तम्) सः (१।१ कर्तृवि०)

कः (१।१ कर्तृवि.) अन्यः (१।१ कर्तृवे.) पुमान् (१।१ कर्ता) सेर्ष्यम् (क्रियाविशेषणम्) मारवधूभिः (३।३ निष्ठान्तकर्तृपदम्) इति (अव्ययम्) अभिहितः (१।१ निष्ठान्तं कर्तृवे) बुद्धः (१।१ कर्तृवि.) जिनः (१।१ कर्ता) पातु (क्रिया) वः (२।३ कर्म) ।

खण्डान्वयः—

जिनो वः पातु, कीदृशः ? अभिहितः, काभिः ?, मारवधूभिः, किमभिहितः ? ' कां चिन्तयसि, किं कृत्वा ? ध्यानव्याजमुपेत्य ' इमं जनं पश्य, कीदृशम् ? अनङ्गशरातुरम् । किं कृत्वा ? क्षणं चक्षुः उन्मील्य, त्राताऽपि नो रक्षसि, मिथ्या कारुणिकोऽसि, त्वतोऽन्यः, स कः पुमान् निर्धृणतरः, इत्यभिहितः, कथं ? सेर्ष्यम्, पुनः कीदृशः ? बुद्धः ।

सदखण्डान्वया व्याख्या ।

विघ्नविनाशार्थं मानसिकमङ्गलस्य कर्तव्यत्वेऽपि शिष्यशिष्याय प्रकटयति, ध्यानव्याजमिति । ध्यानव्याजं ध्यानं चिन्तनमेव व्याजः कपटं तद् उपेत्य प्राप्य कां प्रियां चिन्तयसि ध्यायसि ? क्षणं क्षणमात्रं चक्षुः नेत्रम् उन्मील्य उद्घाट्य अनङ्गशरातुरम् अनङ्गस्य कामस्य शरैः बाणैः आतुरं पीडितम् इमं जनं मामित्यर्थः पश्य अवलोकय, त्राता रक्षिताऽपि नो रक्षसि पालयसि कामबाणपीडात इति भावः, मिथ्या असत्यमेव कारुणिकः करुणा सज्जाताऽस्य स ' ठक्प्रत्ययः ' तादृशो दयालुरसि त्वत्तः जिनाद् अन्यो भिन्नः स कः पुमान् पुरुषः निर्धृणतरः अतिशयेन निर्धृणः दयारहितः ' कारुण्यं करुणा घृणा ' इति दयानामस्वमरः, अस्तीति शेषः । न कोपीत्यर्थः । इत्युक्तप्रकारेण मारवधूभिः कामप्रधानयुवतिभिः ' मदनो मन्मथो मारः ' इति कामनामस्वमरः, सेर्ष्यम् ईर्ष्या सह यथा स्यात्तथा अभिहितः कथितः बुद्धो बुद्धं ज्ञानं तदस्यास्तीति बुद्धः ' अर्श आदिभ्योऽच् ' ज्ञानीत्यर्थः जिनो वो युष्मान् सभ्यान् पातु रक्षतु ॥ १ ॥ अत्र पद्ये शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ' सूर्याश्चैर्मसजस्ततः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम् ' इति लक्षणात् । सेर्ष्यमभिहितोऽपि न चलित इति विशेषोक्तिर्व्यङ्ग्या ' सति हेतौ फलाभावो विशेषोक्तिरिति लक्षणम् ' । अत्र कारकदीपकमपि ' अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत् ' इति लक्षणात् ।

अपिच ।

कामेनाकृष्य चापं हतपटुपटहावलिभिर्मारवीरै-
भ्रमङ्गोत्कम्पजृम्भास्मितचलितदृशा दिव्यनारीजनेन ।

सिद्धैः प्रहोत्तमाङ्गैः पुलकितवपुषा विस्मयाद् वासवेन
ध्यायन् बोधैरवाप्तो न चलित इति वः पातु दृष्टो मुनीन्द्रः ॥२॥

पदच्छेदः ।

कामेनेति । कामेन (३।१ निष्ठान्तं कर्तृप०) आकृष्य (ल्यबन्तम्) चापम् (३।१ ल्यबन्त कर्म) हतपटुपटहावलिगभिः (३।३ निष्ठान्तं कर्तृ वि०) मारवीरैः (३।३ निष्ठान्तं कर्तृप०) भ्रमङ्गोत्कम्पजृम्भास्मितचलितदशा (३।१ निष्ठान्तं कर्तृवि०) दिव्यनारीजनेन (३।१ निष्ठान्तं कर्तृप०) सिद्धैः (३।३ निष्ठान्तं कर्तृप०) प्रहोत्तमाङ्गैः (३।३ निष्ठान्तं कर्तृवि०) पुलकितवपुषा (३।१ निष्ठान्तं कर्तृवि०) विस्मयात् (५।१) वासवेन (३।१ निष्ठान्तं कर्तृप०) ध्यायन् (१।१ कर्तृवि०) बोधैः (३।३ निष्ठान्तं कर्तृप०) अवाप्तः (१।१ निष्ठान्तं कर्तृवि०) न (अव्ययम्) चलितः (१।१ कर्तृवि०) इति (अव्ययम्) वः (३।३ कर्म) पातु (क्रिया) दष्टः (१।१ निष्ठान्तं कर्तृवि०) सुनीन्द्रः (१।१ कर्ता) ॥

खण्डान्वयः

सुनीन्द्रो वः पातु, कीदृशः कामेन दष्टः, किं कृत्वा ? चापम् आकृष्य, पुनः कीदृशः ? मारवीरैर्दष्टः, कीदृशैः ? हतपटुपटहावलिगभिः, पुनः कीदृशः ? दिव्यनारीजनेन दष्टः, कीदृशेन ? भ्रमङ्गोत्कम्पजृम्भास्मितचलितदशा, पुनः कीदृशः ? सिद्धैः दष्टः, कीदृशैः ? प्रहोत्तमाङ्गैः, पुनः कीदृशः ? न चलित इति विस्मयाद् वासवेन दष्टः, कीदृशेन ? पुलकितवपुषा, पुनः कीदृशः ? ध्यायन्, पुनः कीदृशः ? अवाप्तः, कैः ? बोधैः ॥

व्याख्याः—

अष्टपदात्मिकां नान्दीं पूरयितुं पुनराशीर्वादात्मकमङ्गलस्वरूपेण जिनमेव स्तोति कामेनेति । कामेन स्मरेण 'कामः पञ्चशरः स्मरः' इत्यमरः, चापं धनुः आकृष्य कर्णपर्यन्तं तदाकर्षणं कृत्वा, "दष्ट इति क्रियायाः सर्वतृतीयान्तपदैः सम्बन्धः" हतेति, हताः दण्डेन ताडिताः पटवः अमन्दा उच्चैः शब्दायमाना इत्यर्थः, 'दत्तामन्दागदेषु च, पटुर्द्वौ, इत्यमरः' पटहा वाद्यविशेषा यैस्तथोक्ता आवलगन्ति उद्धतं चरन्ति तच्छीलास्तादृशैः 'सुप्यजातौ शिनिस्ताच्छील्ये' इति शिनिः । मारवीरैः मारः कामः, 'मदनो मन्मथो मार इति कामनामस्वमरः' तस्य वीरैः शूरैः चन्दनचन्द्रभ्रमरदक्षिणवातादिभिरित्यर्थः, भ्रमङ्गैति, भ्रवोर्भङ्गेन यदुत्कम्पनं तेन, जृम्भया आलस्येन यो वदनविकासस्तेन स्मितेन ईषदसनन च चलिते चञ्चलीभूते दशौ नयने यस्य तादृशेन दिव्यनारीजनेन दिवि भवो दिव्यः (यत्) यो नारीजनः कान्तासमूहस्तेन स्वर्गस्त्रीसमाजेनेत्यर्थः प्रहोत्तमाङ्गैः प्रहं नम्रीभूतम् उत्तमाङ्गं शिरो येषां तादृशैः "उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षमित्यमरः" सिद्धैः देवयोनिविशेषैः, न चलितः समाधितः प्रच्युत इति विस्मयाद् आश्चर्यात् पुलकितवपुषा पुलकितं सज्जातपुलकं रोमाञ्चितं वपुः शरीरं यस्य तादृशेन वासवेन इन्द्रेण 'वासवो वृत्रहा वृषा'

इत्यमरः । दृष्टोऽवलोकितः, ध्यायन् निमीलितनयनः स्वेष्टं चिन्तयन् बोधैः 'बोधनं बोधो ज्ञानं' ज्ञानैरित्यर्थः । अवाप्तः प्राप्तः ज्ञानसंलग्नचित्त इत्यर्थः, एतादृशो मुनीन्द्रः शाक्यमुनिः 'मुनीन्द्रः श्रीधनः शास्ते' ति तन्नामस्वमरः । वो युष्मान् सामाजिकान् पातु रक्षतु 'पा रक्षणे लोट्' ॥ २ ॥

अत्र स्रग्धरा वृत्तम् 'सृम्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम्' इति लक्षणात्" विशेषोक्तिरलङ्कृतिः । "सति हेतौ फलाभावो विशेषोक्तिरिति द्विधा" इति लक्षणात् ।

नान्यन्ते—

नान्यन्ते 'सप्तम्यन्तम्' नान्या मङ्गलविशेषस्यान्तेऽवसाने सूत्रधारो नटविशेषः तल्लक्षणं यथा "नाट्योपकरणादीनि सूत्रमित्यभिधीयते, सूत्रं धारयतीत्यर्थं सूत्रधारो मतो बुधैरिति" ।

नान्यन्ते सूत्रधार इदं प्रयोजितवान्, इति कवेरभिप्रायः सूचितः, इति-साहित्यदर्पणम् ॥

सूत्रधारः अलमतिविस्तरेण ।

किं सूत्रधारः "प्रयोजितवानित्याह" अलम् (अव्ययम्) अतिविस्तरेण (तृतीयान्तम्) अतिविस्तरेण बहुकोलाहलेन अलम्, कोलाहलो मा कर्तव्य इत्यर्थः (इति सभ्यानाह)

अथाहमिन्द्रोत्सवे सबहुमानमाहूय नानादिग्देशागतेन राज-श्रीहर्षदेवस्य पादपद्मोपजीविना राजसमूहेनोक्तः ।

अथ (अव्ययम्) अहम् (१ । १ कर्मप) इन्द्रोत्सवे (७ । १ अधिकरणम्) सबहुमानम् (क्रियावि.) आहूय (ल्यबन्तम्) नानादिग्देशागतेन (३ । १ कर्तृवि.) राजश्रीहर्षदेवस्य (६ । १) पादपद्मोपजीविना (३ । १ कर्तृवि.) राजसमूहेन (३ । १ कर्तृपदम्) उक्तः (निष्ठान्तक्रिया) अहम् उक्तः, केन ? राजसमूहेन, कुत्र ? इन्द्रोत्सवे, कदा ? अथ, किंकृत्वा ? सबहुमानम् आहूय, कीदृशेन राजसमूहेन ? नानादिग्देशागतेन, पुनः कीदृशेन ? पादपद्मोपजीविना, कस्य ? राजश्रीहर्षदेवस्य, इति खण्डान्वयः ॥

व्याख्या

"अथेति" अथास्मिन् दिने इन्द्रोत्सवे इन्द्रस्य देवराजस्य उत्सवे महर्षि मङ्गलावसरे "मह उद्धव उत्सव इत्यमरः" सबहुमानं बहुमानेन सह यथास्यात्तथा आहूय आकार्य "नानेति" नाना अनेकविधा या दिशः प्राच्यादयः देशाश्च तेभ्य आगतेन, राजेति, राजा चासौ श्रीहर्षदेवस्तस्य (कर्मधारयसमासः) पादेति, पादपद्माभ्यां चरणकमलाभ्याम् उपजीवति तच्छीलः तेन श्रीहर्षदेववशीभूतेनेत्यर्थः तादृशेन राजसमूहेन नृपतिवर्गेण उक्तः कथितः ।

यत्तदस्मत्स्वामिना श्रीहर्षदेवेनापूर्ववस्तुरचनालङ्कृतं विद्याध-
रचक्रवर्त्तिप्रतिबद्धं नागानन्दं नाम नाटकं कृतमस्माभिः श्रोत्रपरम्प-
रया श्रुतं न च प्रयोगतो दृष्टम् ।

पदच्छेदः

यत् (१।१) तत् (१।१ कर्मविशे.) अस्मत्स्वामिना (३।१ कर्तृवि.)
श्रीहर्षदेवेन (३।१ कर्तृप.) अपूर्ववस्तुरचनालङ्कृतम् (१।१ कर्मवि.)
विद्याधरचक्रवर्त्तिप्रतिबद्धम् (३।१ कर्मवि.) नागानन्दम् (१।१ कर्मवि.)
नाम (१।१) नाटकम् (१।१ कर्म) कृतम् (निष्ठान्तक्रिया) अस्माभिः
(३।१ कर्तृप.) श्रोत्रपरम्परया (३।१ करणम्) श्रुतम् (निष्ठा.) न (अव्ययम्)
च (अव्ययम्) प्रयोगतः (तल्लिलन्तम्) दृष्टम् (निष्ठा.) ।

खण्डान्वयः ।

‘ यत् श्रीहर्षदेवेन नाटकं कृतम् ’, कीदृशेन श्रीहर्षदेवेन ? अस्मत्स्वामिना,
कीदृशं नाटकम् ? ‘ तत् ’, पुनः कीदृशम् ? अपूर्ववस्तुरचनालङ्कृतम्, पुनः कीदृशं ?
‘ विद्याधरचक्रवर्त्तिप्रतिबद्धम् ’ किं नाम, नागानन्दं नाम । अस्माभिः श्रुतम्,
कया ? श्रोत्रपरम्परया, न च दृष्टम्, कुतः ? प्रयोगतः । इति खण्डा० ।

व्याख्या ।

‘ किमुक्तो राजसमूहेनेत्याह ’ ‘ यद् अस्मत्स्वामिना ’ अस्मदधीश्वरेण
श्रीहर्षदेवेन तदाख्यनृपतिना तत् प्रसिद्धं ‘ प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतेष्वर्थेषु प्रसिद्धार्थेऽत्र
तच्छब्दः ’ अपूर्वेति, अपूर्वं न विद्यते पूर्वं यस्मात्तादृशम् अद्भुतमित्यर्थः यद्
वस्तु वृत्तं कथेत्यर्थः । तस्य रचनया वर्णनेन अलङ्कृतं भूषितम्, विद्येति । विद्या-
धरेषु यश्वकवर्त्ती अधीश्वरो जीमूतवाहनस्तेन प्रतिबद्धं रचितं तत्कथया समेत-
मित्यर्थः । एतादृशं नागानन्दं नाम नाटकं कृतं सम्पादितम्, अस्माभिर्नृपति-
समूहैः श्रोत्रपरम्परया कर्णकमागत्या श्रुतम् आकर्णितं न च प्रयोगतो नाट्यरीत्या
दृष्टं नेत्रविषयीकृतम् ।

तत्तत्स्यैव राज्ञः सकलजनहृदयाह्लादिनो बहुमानादस्मासु चानु-
ग्रहबुद्ध्या यथावत्प्रयोगेण अथ त्वया नाटयितव्यमिति ।

पदच्छेदः—

‘ तदिति ’ तत् (१।१) तस्य (६।१) एव (अव्ययम्) राज्ञः (६।१)
सकलजनहृदयाह्लादिनः (६।१) बहुमानात् (५।१) अस्मासु (७।३) च
(अव्ययम्) अनुग्रहबुद्ध्या (३।१) यथावत्प्रयोगेण (३।१) अथ (अव्य-
यम्) त्वया (३।१ कर्तृप.) नाटयितव्यम् (तव्यान्तक्रिया) इति (समा-
प्त्यर्थाव्ययम्) ।

खण्डान्वयः—

तत् त्वया नाटयितव्यम्, कदा अथ, कस्मात् ? राज्ञो बहुमानात्, कीदृशस्य

राज्ञः ? तस्यैव, पुनः कीदृशस्य ? सकलजनहृदयाह्लादिनः, कया ? अनुग्रहबुद्ध्या, केषु ? अस्मासु, केन ? यथावत्प्रयोगेण, इति । इति खण्डान्वयः ।

व्याख्या—

तज्जाटकं प्रयोगतो न दृष्टम्, अत एवाह 'तदिति' तत् तस्मात्कारणात् तस्यैव पूर्वोक्तस्यैव 'सकलेति' सकलानां सर्वेषां जनानां मनुष्याणां हृदयम् अन्तःकरणम् आह्लादयति तच्छीलः तस्य तादृशस्य राज्ञः श्रीहर्षदेवस्य बहुमानाद् अतिसत्काराद् हेतोः अस्मासु श्रीहर्षदेववशवर्तिराजेषु च अनुग्रहबुद्ध्या कृपाबुद्ध्या यथावत्प्रयोगेण समुचितप्रयोगेण समुचितनटरचनया इत्यर्थः । अस्मिन् दिने त्वया सूत्रधारेण नाटयितव्यं नाट्यरीत्या कर्तव्यमित्यर्थः । इति राजसमूहेनोक्त इति सम्बन्धः ।

तत् यावत् इदानीं नेपथ्यरचनां कृत्वा यथाभिलषितं सम्पादयामि ।

पदच्छेदः—

“तदिति” तत् (१।१) यावत् (अव्ययम्) इदानीम् (अव्ययम्) नेपथ्यरचनाम् (२।१ क्त्वान्तं कर्म.) कृत्वा (क्त्वान्तक्रिया) यथाभिलषितम् (क्रिया विशेषणम्) सम्पादयामि (क्रिया.) ॥

खण्डान्वयः—

तद् यावद् यथाभिलषितं सम्पादयामि, किं कृत्वा ? नेपथ्यरचनां कृत्वा कदा ? इदानीम्, इति खण्डान्वयः ।

व्याख्या—

राज्ञामुक्तिमाकर्ण्य सूत्रधार आह—तदिति । तत्तस्मात्कारणाद् यावत् इदानीम् अधुना नेपथ्यरचनां नेपथ्यं रङ्गभूमिः “नेपथ्यं तु प्रसाधने । रङ्गभूमौ वेषभेद इति हैमः” तस्य रचनां निर्मितिं कृत्वा विधाय यथाभिलषितं यथाभिवाञ्छितं सम्पादयामि साधयामि ।

परिक्रम्यावलोक्य च ।

परिक्रम्य (ल्यबन्तम्) इतस्ततः परिभ्रम्य, अवलोक्य (ल्यबन्तम्) (दृष्ट्वाच)

आवर्जितानि च सकलसामाजिकमनांसि इति मे निश्चयः । यतः—

पदच्छेदः—

आवर्जितानीति । आवर्जितानि (१।३ निष्ठान्तक्रिया) च (अव्ययम्) सकलसामाजिकमनांसि (१।३ कर्मप.) इति (अव्ययम्) मे (६।१) निश्चयः [१।१] ।

खण्डान्वयः ।

अयेत्यध्याहार्यम्, च पुनः इति मे निश्चयः, को निश्चयः ? मया सकलसामाजिकमनांसि आवर्जितानि, इति । इति खण्डान्वयः ।

व्याख्या—

कार्यारम्भे श्रोतृद्वयसावधानत्वं दर्शयति, 'आवर्जितानीति' सकलेति, सकलानां सर्वेषां सामाजिकानां समाजे भवाः सामाजिकाः (ठक्) तेषां सभ्यानामित्यर्थः मनांसि चित्तानि आवर्जितानि श्रवणार्थम् आत्मसम्मुखम् आकृष्टानि इति मे मम (सूत्रधारस्य) निश्चयः प्रत्ययः अस्तीति शेषः ।

श्रीहर्षो निपुणः कविः परिषदप्येषा गुणप्राहिणी
लोके हारि च सिद्धराजचरितं नाट्ये च दत्ता वयम् ।

वस्त्वैकैकमपीह वाञ्छितफलप्राप्तेः पदं किं पुन-

मद्भाग्योपचयादयं समुदितः सर्वो गुणानां गणः ॥ ३ ॥

पदच्छेदः—

यतः (तधिलन्तम्) 'श्रीहर्षः इति' श्रीहर्षः (१।१ कर्ता) निपुणः [१।१ कर्तृवि.] कविः (१।१ कर्तृवि.) परिषत् (१।१) अपि (अव्ययम्) एषा (१।१) गुणप्राहिणी (१।१) लोके (७।१) हारि (१।१) च [अव्ययम्] सिद्धराजचरितम् [१।१] नाट्ये [७।१] च [अव्ययम्] दत्ताः [१।३] वयम् [१।३] वस्तु [४।१] एकैकम् [१।१] अपि (अव्ययम्) इह (अव्ययम्) वाञ्छितफलप्राप्तेः (६।१) पदम् (१।१) किम् (अव्ययम्) पुनर् (अव्ययम्) मद्भाग्योपचयात् (५।१ हेतुः) अयम् [१।१ कर्तृवि.] समुदितः (निष्ठान्तम्) सर्वः [१।१] कर्तृवि. गुणानाम् (६।१) गणः (१।१ कर्ता) इतिपदः ॥

खण्डान्वयः—

एकैकम् अपि वस्तु पदम् [अस्ति] कस्याः ? वाञ्छितफलप्राप्तेः, कुत्र इह, पुनः किं वक्तव्यम्, कथम् ? यतोऽयं गुणानां गणः समुदितः, कीदृशः ? सर्वः, को गुणानां गणः ? तदाह श्रीहर्षः, कीदृशः ? निपुणः कविः, एषा परिषदपि, कीदृशी ? गुणप्राहिणी, च पुनः सिद्धराजचरितम् कीदृशं ? हारि, कुत्र ? लोके, च पुनः वयम्, कीदृशाः । दत्ताः कुत्र ? नाट्ये ।

व्याख्या—

सकलसामाजिकमनसामावर्जने हेतुमाह यतः श्रीहर्ष इति । यतो यस्मात्कारणात् । श्रीहर्ष तदाख्यराजः 'अस्य' ग्रन्थस्य कर्ता । निपुणः चतुरः कविः काव्यकर्ता, एषा अग्रे विद्यमाना परिषत् सभाऽपि 'समज्या परिषद्गोष्ठी सभा-समितिर्भूतः' इत्यमरः । गुणप्राहिणी गुणान् गृह्णाति तच्छीला, लोके संसारे च

सिद्धराजचरितं सिद्धानां राजा सिद्धराजः ' राजाहःसखिभ्यष्टच्, इति टच् । तस्य चरितं चरित्रं हारि मनोहरणशीलम्, वयं सूत्रधारादयो नटाश्च नाट्ये अभिनेय-कर्मणि दत्ताः कुशलाः, इह अस्मिन् विषये एकैकमपि वस्तु पदार्थः वाञ्छितफल-प्राप्ते वाञ्छितफलस्य इष्टफलस्य प्राप्ते लाभस्य पदं स्थानं वर्तते इति शेषः, पुनः मङ्गाग्योपचयाद् मम भाग्यो मङ्गाग्यः ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यन्तमादेशः ' तस्य उपचयाद् उत्कर्षाद्धेतो अयं सर्वः श्रीहर्षादिको गुणानां गुण एषामस्तीति गुणाः ' अर्शआदिभ्योऽच् ' तेषां गुणयुक्त्वस्तूनामित्यर्थः । गणः समूहः समुदितः सम्यग् उदित उपस्थितः किमितिवक्तव्यम् ॥ ३ ॥ 'शादूलविक्रोडितं वृत्तम्' अर्श-पत्तिरलङ्कृतिः ' ' दण्डापूर्पिकया न्यायागमोऽर्थापत्तिरिष्यते ' इति लक्षणात् ।

तत् यावत् अहं गृहं गत्वा गृहिणी-माहूय सङ्गीतकमनुतिष्ठामि ।

पदच्छेदः—

“तदिति” तत् (१ । १) यावत् (अव्ययम्) अहम् (१ । १ कर्ता) गृहम् (२ । १ क्त्वान्तकर्म) गत्वा (क्त्वन्तम्) । गृहिणीम् (ल्यबन्त २ । १ कर्म) आहूय (ल्यबन्तम्) सङ्गीतकम् (२ । १ कर्म) अनुतिष्ठामि (क्रिया) ।

खण्डान्वयः—

तद् यावद् अहं सङ्गीतकम् अनुतिष्ठामि, किं कृत्वा ? गृहं गत्वा, पुनः किं कृत्वा ? गृहिणीम् आहूय । इति खण्डान्वयः ।

व्याख्या—

सामाजिकसावधानत्वं प्रदर्श्य स्वप्रहायकार्यमाह । तदिति । तद्यावद् इदानी-मित्यर्थः । अहं (सूत्रधारः) गृहं गत्वा गृहिणीं निजकान्तां नटीमित्यर्थः । आहूय आकार्यं “ह्यजघातोत्यपि वचिस्वपियजादीनां किती”ति यजार्द्रत्वात्सम्प्र-सारणम् । सङ्गीतकं गानम् अनुतिष्ठामि करोमि स्थाधातारकर्मकत्वेऽपि सोपसर्ग-त्वात् सकर्मकत्वम् ।

परिक्रम्य नेपथ्याभिमुखमवलोकय ।

पदच्छेदः—

परिक्रम्य (ल्यबन्तम्) नेपथ्याभिमुखम् (२ । १ ल्यबन्तकर्म) अवलोकय (ल्यबन्तम्) ।

व्याख्या—

परिक्रम्य इतस्ततो भ्रमणं कृत्वा नेपथ्याभिमुखं नेपथ्यं रङ्गभूमिस्तदभिमुखं तत्सम्मुखम् अवलोकय दृष्ट्वा आदेतिशेषः ।

इदमस्मद्गृहं यावत् प्रविशामि ।

इदम् (१ । १) अस्मद्गृहम् [१ । १] यावत् (अव्ययम्) प्रविशामि

(क्रिया) इति पद० । किमाहेति दर्शयति । इदमिति । इदम् अप्रे निर्दिष्टम् अस्मद्-
गृहम् अस्माकं गृहं यावत् प्रविशामि अभ्यन्तरं गच्छामोत्यर्थः ।

प्रविश्य ।

प्रविश्य (त्यवन्तम्) प्रवेशं कृत्वाऽऽहेति शेषः ।

आर्ये इतस्तावत् ।

आर्ये (सम्बोधनम्) इतः (तसिलन्तम्) तावत् (अव्ययम्) । किमाह
आर्य इति । हे आर्ये मान्ये ? इतस्तावत्—इत आगच्छेत्यर्थः ।

प्रविश्य नटी । [साक्षम्] अज्ज ! इयस्मि मन्दभाग्या ।

पदच्छेदः—

प्रविश्येति । प्रविश्य (त्यवन्तम्) नटी (१११ कर्त्री) साक्षम् (क्रिया-
विशेषणम्) आर्य (सम्बोधनम्) इयम् (१११ कर्त्री) अस्मि (क्रिया)
मन्दभाग्या (१११ कर्तृविशेषणम्) इति पदच्छेदः ।

व्याख्या—

आह्वानानन्तरं नट्याः प्रवेशमाह—प्रविश्येति । नटी सूत्रधारस्त्री प्रविश्य
प्रवेशं कृत्वा साक्षं साश्रुपातं यथा स्यात्तथा आहेति शेषः, आर्य मान्य, इयं मन्द-
भाग्या मन्दं हीनं भाग्यं यस्याः तादृशी निर्भारयेत्यर्थः । अहम् अस्मि आग-
तास्मीत्यर्थः ।

आणवेदु अज्जउत्तो को णिओओो अणुचिट्ठीअदुत्ति । [क]

पदच्छेदः—

आज्ञापयत्विति । आज्ञापयतु (क्रिया) आर्यपुत्रः (१११ कर्त्ता) कः (१११)
नियोगः (१११) अनुष्ठीयताम् (क्रिया) । इति पदः ।

व्याख्या—

‘ आर्यपुत्रः श्रेष्ठपुत्रः (सूत्रधारः) आज्ञापयतु आज्ञां करोतु ’ कः कीदृशो
नियोगः कार्यम् अनुष्ठीयतां क्रियतामिति ।

सूत्र । [नटीमवलोक्य ।]

पदच्छेदः—

‘ सूत्रेति ’ सूत्रधारः (१११) नटीम् (२११) अवलोक्य (त्यवन्तम्) ।
सूत्रधारो नटीम् अवलोक्य दृष्ट्वा कथयति इति शेषः ।

आर्ये ! नागानन्दे नाटयितव्ये किमिदमकारणमेव रुद्यते ।

पदच्छेदः—

आर्ये (सम्बोधनम्) नागानन्दे (७११) नाटयितव्ये (७११) किम् (१११)

[क] आर्य ! इयमस्मि मन्दभाग्या । आज्ञापयतु आर्यपुत्रः को नियोगो-
ऽनुष्ठीयतामिति ।

इदम् (१११) अकारणम् (क्रियाविशेषणम्) एव (अव्ययम्) स्यते (क्रिया) इति पदः ।

व्याख्या—

किं कथयतीत्याह—आर्ये इति । हे आर्ये ? मान्ये ? नागानन्दे तदाख्य-
नाटके नाटयितव्ये नाट्यरीत्या दर्शयितव्ये किं निमित्तमिति शेषः, इदं प्रत्यक्षम्
अकारणं निष्प्रयोजनम् एव स्यते रोदनं क्रियते ।

नटी । अज्ज ! कथं ण रोइस्सं । यदो दाव तादो अज्जाए सह
थविरभावं जाणिअ अदूरजादणिधेदो कुटुम्बभारुद्धहणजोग्गो दाणीं
तुमंति हिअए वितकिअ तवोवणं गदो । [क]

पदच्छेदः—

नटी (१११ कर्तृप०) आर्य (सम्बोधनम्) कथम् (अव्ययम्) न (अव्य-
यम्) रोदिष्यामि (क्रिया) । यतः (तसिलन्तम्) तावत् (अव्ययम्) तातः
(१११) आर्यया (३११) सह (अव्ययम्) स्थविरभावम् (२११) ज्ञात्वा
(क्तवान्तम्) अदूरजातनिर्वेदः (१११) कुटुम्बभारोद्धहनयोग्यः (१११) इदा-
नीम् (अव्ययम्) त्वम् (१११) इति (अव्ययम्) हृदये (७११) वितर्क्य
(ल्यबन्तम्) तपोवनम् (२११) गतः (निष्ठान्तम्) इति पदः ।

खण्डान्वयः—

आर्य कथं न रोदिष्यामि, यतस्तावत् तातः तपोवनं गतः, कया सह ?
आर्यया सह, कीदृशस्तातः ? अदूरजातनिर्वेदः । किं कृत्वा ? स्थविरभावं ज्ञात्वा,
पुनः किं कृत्वा ? इति हृदये वितर्क्य, इतीति किम्-त्वं जात इति शेषः, कदा ?
इदानीम्, कीदृशस्त्वम् ? कुटुम्बभारोद्धहनयोग्यः ।

व्याख्या—

एतन्नाटकबीजदर्शनाय रोदनकारणप्रदर्शनव्याजेनाह नटी—आर्येति । हे
आर्य ? मान्य ? कथं केन प्रकारेण न रोदिष्यामि रोदनं करिष्यामि, यतो यस्मा-
द्धेतोः अदूरजातनिर्वेदः अदूरम् अत्यन्तं यथा स्यात्तथा जात उत्पन्नो निर्वेदः संसारे
निर्मोहत्वं यस्य तादृशस्तातः श्वशुर आर्यया श्वश्र्वा सह ‘ सहयोगेऽप्रधाने ’ इति
तृतीया, स्थविरभावं जरावस्थात्वं ज्ञात्वा मत्वा ‘ कुटुम्बेति ’ कुटुम्बभारस्य पाल-
नीयबन्धुवर्गभारस्य उद्धरणे उद्धरणे योग्यः समर्थः त्वं (सूत्रधारः) इदानीम्
अधुना जात इति शेषः, इत्येवम्प्रकारेण हृदये मनसि वितर्क्य विचार्य तपोवनं
मलयपर्वतोपरिवर्त्तमानं तपस्याकरणार्थकवनविशेषं गतो यातः । इति रोदनकारणम् ।

(क) आर्य ! कथं न रोदिष्यामि । यतस्तावत् तात आर्यया सह स्थविरभावं
ज्ञात्वा अदूरजातनिर्वेदः कुटुम्बभारोद्धहनयोग्य इदानीं त्वमिति हृदये वितर्क्य
तपोवनं गतः ।

सूत्रधारः । [सनिर्वेदम्] अये ! कथं मां परित्यज्य तपोवनं यातौ पितरौ तत् किमिदानीं युज्यते, विचिन्त्य—अथवा कथमहं गुरुचरण-परिचर्या-सुखं परित्यज्य गृहे तिष्ठामि कुतः ।

पदच्छेदः—

सूत्रधार इति, सूत्रधारः (१।१ कर्ता) सनिर्वेदम् (क्रियाविशेषणम्) अये (सम्बोधनार्थकमव्ययम्) कथम् (अव्ययम्) माम् (२।१) परित्यज्य (ल्यबन्तम्) तपोवनम् (२।१) यातौ (निष्ठान्तम्) पितरौ (१।२) तत् (१।१) किम् (अव्ययम्) इदानीम् (अव्ययम्) युज्यते (क्रिया) [विचिन्त्य (ल्यबन्तम्)] अथवा (अव्ययम्) कथम् (अव्ययम्) अहम् (१।१) गुरुचरणपरिचर्यासुखम् (२।१) परित्यज्य (ल्यबन्तम्) गृहे (७।१) तिष्ठामि (क्रिया) कुतः (तसिलन्तम्) इति पदः ।

दण्डान्वयः—

सूत्रधारः सनिर्वेदमाह, किमिति अये ? कथं पितरौ तपोवनं यातौ, किं कृत्वा ? मां परित्यज्य, तद् इदानीं किं युज्यते, पुनर्विचिन्त्याह किमिति, अथवा कथं कुतः अहं तिष्ठामि, कुत्र ? गृहे, किं कृत्वा ? गुरुचरणपरिचर्यासुखं परित्यज्य ।

व्याख्या—

नटीवाक्यमाकर्ण्य सूत्रधारः सनिर्वेदं सवैराग्यमाह—अय इति । अये ? (कोमलालापे) प्रिये ? कथं केन प्रकारेण मां परित्यज्य विहाय पितरौ माता च पिता च पितरौ (पितामात्रा, इत्येकशेषः) तपोवनं यातौ गतौ, तदिदानीं किं युज्यते कर्तुं शक्यते, (विचिन्त्य मनसि विचार्याह) अथवा ‘पञ्चान्तरे’ कथं केन प्रकारेण कुतः कस्मात्कारणाद् अहं (सूत्रधारः) गुर्विति, गुरूणां पित्रादीनां चरणानां पादानां परिचर्याया उपासनायाः “परिचर्याऽप्युपासनेत्यमरः” सुखम् आनन्दं परित्यज्य दूरीकृत्य गृहे तिष्ठामि ।

पित्रोर्विधातुं शुश्रूषां त्यक्तवैश्वर्यं क्रमागतम् ।

वनं याम्यहमद्यैव यथा जीमूतवाहनः ॥ ४ ॥

पदच्छेदः—

पित्रोरिति । पित्रोः (६।२) विधातुम् (तुमुन्नन्तम्) शुश्रूषाम् (२।१) त्यक्त्वा (क्त्वान्तम्) ऐश्वर्यम् (२।१) क्रमागतम् (२।१) वनम् (२।१) कर्म) यामि (क्रिया) अहम् (१।१ कर्ता) अद्य (अव्ययम्) एव (अव्ययम्) यथा (अव्ययम्) जीमूतवाहनः (१।१) ।

खण्डान्वयः—

अहं वनं यामि, किं विधातुम् ? शुश्रूषां विधातुम्, कयोः ? पित्रोः, किं

कृत्वा ? ऐश्वर्यं त्यक्त्वा, कीदृशम् ऐश्वर्यम् ? कमागतम्, कदा ? अथैव यथा कः ?
यथा जीमूतवाहनः ।

व्याख्या—

“सूचयेद्वस्तुवीजं वा मुखं पात्रमथापि वा ।” इति धनञ्जयवचनात् पात्रमेव-
सूचयन् सूत्रधार आह—पित्रोरिति । अहम् अथैव अस्मिन्नेव काले कमागतं कुल-
क्रमादायातम् ऐश्वर्यं विभूतिं त्यक्त्वा विहाय पित्रोः मातापित्रोः शुश्रूषाम् उपासनाम्
“वरिवस्या तु शुश्रूषा परिचर्याऽप्युपासने” त्यमरः । विधातुं कर्तुं ‘यथा जीमूत-
वाहनः’ जीमूतवाहनो नामास्य नाटकस्य नेता स इव वनम् अरण्यं यास्यामि
गमिष्यामि ॥ ४ ॥

अनुष्टुप् वृत्तम् । उपमालङ्कारः ‘साधर्म्यमुपमाभेदे’ इति लक्षणात् ॥

प्रस्तावना ।

ततः प्रविशति नायको विदूषकश्च ।

नायकः [सनिर्वेदम्] वयस्य आत्रेय !

प्रस्तावनेति । प्रस्तूयते सूच्यते प्रकान्तं वस्तु अनयेति प्रस्तावना, 'प्रपूर्वास्तौ-
तेर्यन्तात् "ययासश्रन्थो युञ्" इति युञ् तल्लक्षणं यथा दर्पणे "नटी विदूषको वापि
पारिषार्थिक एव वा । सूत्रधारेण संहिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥ चित्रैर्वाक्यैः
स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः । आमुखं तत्त विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा ।
इति । यथा वा दशरूपे "सूत्रधारो नटीं व्रते मार्षं वाऽथ विदूषकम् । स्वकार्यं
प्रस्तुताक्षेपि चित्रोक्त्या यत्तदाऽऽमुखम् । इति ॥

नायक इति । नयति रसं भावं वा स्वाङ्गतामिति नायकः । नीघातोर्घुलु
तल्लक्षणं यथा दर्पणे । त्यागी कृती कुलीनः सुश्रीको रुपयौवनोत्साही । दक्षोऽनु-
रक्तलोकस्तेजोवैदग्ध्यशीलवान्नेता । इति । अत्र च नायकभेदेषु धीरोदात्तो नायको
जीमूतवाहननामा तल्लक्षणं यथा दशरूपके "महासत्वोऽतिगम्भीरः क्षमावानविक-
त्यनः । स्थिरो निगूढाहङ्कारो धीरोदात्तो दृढव्रतः" । इति ॥

विदूषक इति । विशेषेण दूषयति परमनोवैकृतं करोति वेषोपचारादिनेति विदू-
षकः । तल्लक्षणं यथा दशरूपके "हास्यकृच्च विदूषकः" । इति ।

वयस्येति । वयस्य (सम्बोधनम्) आत्रेय (सम्बोधनम्) इतिपदः । हे
वयस्य ? वयसि भवो वयस्यः "यत्" समानवया इत्यर्थः तत्सम्बुद्धौ ? आत्रेय ?
अत्रैरपत्यमात्रेयः "इत्यच्चाजिजः" । इति ढक् । तत्सम्बुद्धौ हे आत्रेय ।

रागस्यास्पदमित्यवैमि न हि मेध्वंसीति न प्रत्ययः

कृत्याकृत्यविचारणासु विमुखं कोवा न वेत्ति क्षितौ ।

एवं निन्ध्यमपीदमीप्सितफलप्राप्त्यै भवेद् यौवनं

भक्त्या याति यदीत्थमेव पितरौ शुश्रूषमाणस्य मे ॥ ५ ॥ .

रागस्येति ।

'पदच्छेदः'

रागस्य (६ । १) आस्पदम् (१ । १ कर्तृविशेषणम्) । इति (अव्ययम्)
अवैमि (क्रिया) न (अव्ययम्) हि (अव्ययम्) मे (६ । १) ध्वंसि (१ । १
कर्तृवि.) इति (अव्ययम्) न (अव्ययम्) प्रत्ययः (१ । १) कृत्याकृत्यविचार-
णासु (७ । ३) विमुखम् (२ । १ कर्तृविशे.) कः (१ । १) वा (अव्ययम्)
न (अव्ययम्) वेत्ति (क्रिया) क्षितौ (७ । १) एवम् (अव्ययम्) निन्ध्यम्
(१ । १ कर्तृविशेष) अपि (अव्ययम्) इदम् (१ । १ कर्तृवि.) ईप्सितफलप्राप्त्यै
(४ । १) भवेत् (क्रिया) यौवनम् (१ । १ कर्तृपदम्) भक्त्या (३ । १) याति
(क्रिया) यदि (अव्ययम्) इत्थम् (अव्ययम्) एव (अव्ययम्) पितरौ (२ । २

सन्नन्तकर्म) शुश्रूषमाणस्य (६।१ सन्नन्तम्) मे (६।१) ।

‘खण्डान्वयः’

एवं निन्द्यमपि इदं यौवनं यदि इत्थं मे याति, कीदृशस्य मे ? शुश्रूषमाणस्य, को ? पितरौ, कया ? भक्त्या, तर्हि ईप्सितफलप्राप्त्यै भवेत् । कथं निन्द्यम् ? इति पूर्वार्धे न निन्द्यतामेव दर्शयति, इति अबैमि, इतीति किम् ? आस्पदम्, कस्य ? रागस्य, इति मे प्रत्ययो न इति न, इति किम् ? ध्वंसि, वा को न विमुखं वेत्ति, कासु ! कल्याकृत्यविचारणासु, कुत्र ? क्षितौ ॥

दण्डान्वयेन व्याख्या—

निर्वेदत्वं दर्शयन्नाह रागस्येति ।

इदं यौवनं रागस्य विषयवासनाया आस्पदं स्थानम् इत्यहम् अबैमि जानामि ‘अवपूर्वाद् इणधातोर्लेट् । ध्वंसि विगन्धरं (यौवनम्) इति मे मम (जीमूतवाहनस्य) प्रत्ययो निश्चयो न इति न अपितु प्रत्यय एव “नञ्द्वयं दार्ढ्यबोधकम्” वा “पक्षान्तरे” को जनः क्षितौ पृथिव्यां कृत्येति, कृत्यं चाकृत्यं च कृत्याकृत्ये तयोर्विचारणासु ज्ञानेषु कर्तव्याकर्तव्यविचारेष्वित्यर्थः, विमुखं विपरीतं न वेत्ति जानाति “विदधातोर्लेट्” अपितु सर्व एव वेत्तीति, एवम् उक्तप्रकारेण निन्द्यं निन्दितुं योग्यमपि इदं वर्तमानकालीनं यौवनं मध्यमावस्था यदि इत्थम् अनेन प्रकारेणैव पितरौ भक्त्या प्रीत्या शुश्रूषमाणस्य उपासमानस्य शुधातोः सन्नन्तात् “ज्ञाशुस्मृदशासनः” इत्यात्मनेपदत्वाच्छानच् । मे मम याति गच्छति तर्हि ईप्सितफलप्राप्त्यै आप्तुमिष्टम् ईप्सितम् आप्लधातोः सन्नन्तात् कप्रत्ययः “आप्लृप्पृधामीत्” इतीत्, अत्र “लोपोऽभ्यासस्य” इत्यभ्यासलोपः । यत् फलं तस्य प्राप्त्यै लाभाय भवेत् ॥

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । काव्यलिङ्गालङ्कारः “हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते” इति लक्षणात् ।

विदूषकः । [सरोषम्] भो वयस्स ! एं णिब्बिरणो एव्व तुमं पत्तिअं कालं एदाणं जीवन्तमुआणं कदे इमं ईदिसं वणवासदुक्खं अणुहवन्तो । ता प्रसीददाणि पि दाव गुरुचरणसुस्सुसाणिव्वन्धादो णिअत्तिअ इच्छापरिभोगरमणिज्जं रज्जसुहं अणुहवोअदुम् [क]

भो वयस्येति ।

पदच्छेदः—

भोः (अव्ययम्) वयस्य (सम्बोधनम्) ननु (अव्ययम्) निर्विण्णः (१।१ कर्तृविशे.) एव (अव्ययम्) त्वम् (१।१ कर्ता) एतावन्तम् (२।१ कालवि.)

[क] भो वयस्य ! ननु निर्विण्ण एव त्वमेतावन्तं कालं एतयोर्जीवन्मृतयोः कृते इदमीदृशं वनवासदुःखमनुभवन् तत् प्रसीद इदानीमपि तावत् गुरुचरणशुश्रूषानिर्बन्धात् निवृत्त्य इच्छापरिभोगरमणीयं राज्यसुखं अनुभूयताम् ।

कालम् (२ । १) एतयोः (६ । २) जीवन्मृतयोः (६ । २) कृते (अव्ययम्)
इदम् (२ । १ शतृप्रत्ययान्तकर्मविशेषः) ईदृशम् [२ । १ तदेव] वनवासदुःखम्
(२ । १ शतृप्रत्ययान्तकर्म) अनुभवन् (१ । १ शतृप्रत्ययान्तम्) तत् (१ । १)
प्रसीद (क्रिया) इदानीम् (अव्ययम्) अपि (अव्ययम्) तावत् (अव्ययम्)
गुरुचरणशुश्रूषानिर्वन्धात् (५ । १) निवृत्य (ल्यबन्तम्) इच्छापरिभोगरमणीयम्
(२ । १ कर्मविशेषः) राज्यसुखम् (२ । १ कर्म) अनुभूयताम् (क्रिया) ।

खण्डान्वयः—

ओ वयस्य ? ननु त्वम् एतावन्तं कालम् वनवासदुःखम् अनुभवन् असीति ।
शेषः, कीदृश एव त्वम् ? निर्विण्ण एव, कयोः कृते ? एतयोः कृते ? कीदृशयोः ?
जीवन्मृतयोः ? । तत् प्रसीद, इदानीमपि तावद् गुरुचरणशुश्रूषानिर्वन्धाद् निवृत्य
राज्यसुखम् अनुभूयताम्, कीदृशं राज्यसुखम् ? इच्छापरिभोगरमणीयम् ।

व्याख्या—

नायकस्य निर्विण्णत्वं विज्ञाय विदूषकः (सरोषं सकोधम्) आह ओ वय-
स्येति । ओ वयस्य ? मित्र ? ननु (वितर्के) निर्विण्णो वीतराग एव त्वम् एता-
वन्तं कालं समयम् (कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इति द्वितीया) जीवन्मृतयोः जीवन्तौ
एव मृतौ जीवन्मृतौ तयोः । मृतप्राययोरित्यर्थः । कृते निमित्तम् इदं वर्तमान-
कालिकम् ईदृशम् । दुःसहमित्यर्थः । वनवासदुःखं वननिवासकष्टम् अनुभवन्
अपि । तत् तस्मात्कारणात् प्रसीद प्रसन्नो भव । इदानीमपि तावत् । गुर्विति ।
गुर्वोः पित्रोः चरणानां पादानां या शुश्रूषा उपासना तस्या निर्वन्धात् सहसा
करणाद् निवृत्य दूरीभूय । इच्छेति । इच्छया कामनया यः । परिभोगो विषयानु-
भवः तेन रमणीयं रन्तुं योग्यं राज्यसुखम् अनुभूयताम् परिभुज्यतामित्यर्थः ।

नायकः । वयस्य ! न सम्यगभिहितं त्वया । कुतः ।

नायकः, आहेति शेषः । न सम्यक् शोभनम् अभिहितं कथितम् (अभिपूर्वाद्
धा धातोर्निष्ठा “दधातेर्हिः” इति हिः ।) त्वया विदूषकेण । कुतः ।

तिष्ठन् भाति पितुः पुरो भुवि यथा सिंहासने किं तथा

यत् संवाहयतः सुखं तु चरणौ तातस्य किं राजके ।

किं भुक्ते भुवनत्रये धृतिरसौ भुकोज्झिते या गुरो-

रायासः खलु राज्यमुज्झिते गुरोस्तत्रास्ति कश्चिद्गुणः ॥ ६ ॥

तिष्ठन्निति ।

पदच्छेदः

तिष्ठन् (१ । १ शतृप्र.) भाति (क्रिया) पितुः (६ । १) पुरम् (अव्ययम्)
भुवि (७ । १) यथा (अव्ययम्) सिंहासने (७ । १) किम् (अव्ययम्) तथा
(अव्ययम्) यत् (१ । १ सुखविशेषः) संवाहयतः (६ । ० शतृप्रत्ययान्तम्) सुखम्

(१११) तु (अव्ययम्) चरणौ (२१२ शतृप्रत्ययान्तकर्म) तातस्य (६११) किम् [अव्ययम्] राजके [७११] किम् [अव्ययम्] भुक्ते [७११ क्तान्तम्] भुवनत्रये [७११] धृतिः [१११] असौ [१११ धृतिविशे.] भुक्तोऽभिक्ते [७११] या [१११ धृतिविशे.] गुरोः [६११] आयासः [१११] खलु [अव्ययम्] राज्यम् [१११] उज्जिम्भतगुरोः [६११] तत्र [अव्ययम्] अस्ति [क्रिया] कश्चित् [१११] गुणः [१११ कर्ता]

दण्डान्वयः—

यथा पितुः पुरः तिष्ठन् भाति, कस्याम् ? भुवि तथा किं सिंहासने भाति ? संवाहयतो यत्पुखम्, कौ ? चरणौ, कस्य ? तातस्य तत्किं राजके भवति ? भुवनत्रये भुक्ते किम् असौ धृतिर्भवतीति शेषः, कीदृशी ? या भुक्तोऽभिक्ते भुक्ते भवति, कस्य गुरोः, उज्जिम्भतगुरो राज्यम् आयासः खलु, तत्र कश्चिद् गुणोऽस्ति ? नेत्यर्थः ।

व्याख्या—

विदूषकवचनमन्यमानः पितृशुश्रूषाकरणमेव द्रढयन्नाह-तिष्ठन्निति । मानव इत्यध्याहार्यम् । यथा पितुर्जनकस्य पुरोऽप्रतो भुवि पृथिव्यां नत्वासने तिष्ठन् उपविशन् भाति शोभते, तथा किं सिंहासने नृपत्यासने तिष्ठन् भाति ? कदापि नेत्यर्थः । तातस्य पितुः चरणौ पादौ संवाहयतः पूजयतः पुरुषस्य तु यत् पुखं भवति, किं राजके नृपतिगणे “अथ राजकम् । राजन्यकं च नृपतिक्षत्रियाणां गणे क्रमादि” त्यमरः तत् पुखं भवति कथमपि नेत्यर्थः । किं भुवनत्रये त्रयाणां समाहारस्त्रयं भुवनानां जगतां “विष्टपं भुवनं जगत्” इत्यमरः त्रयं भुवनत्रयं तस्मिन् भुक्ते आस्वादिते असौ धृतिः सन्तुष्टिर्भवति ? या गुरोः पितुः भुक्तोऽभिक्ते पूर्वं भुक्तं पुनरुज्जिम्भतं भुक्तोऽभिक्ते “पूर्वकालैकसर्वजर” दित्यादिना समासः । तस्मिन् द्रव्य इति शेषः । धृतिर्भवति । नेत्यर्थः । उज्जिम्भतगुरोः उज्जिम्भतस्यक्तो गुरुर्येन तादृशस्य पुरुषस्य राज्यम् आयासः खलु क्लेशमात्रमेवेत्यर्थः । तत्र गुरुशुश्रूषाविरहिते विषये कश्चिद् गुणोऽस्ति ? न कोऽपीत्यर्थः ॥ ६ ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । व्यतिरेकालङ्कारः । “उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः” इति लक्षणात् ।

विदूषकः । [आत्मगतम्]

आत्मगतमिति । । आत्मनि गतम् स्वगतमित्यर्थः । तल्लक्षणं यथा दशरूपे—
“अश्राव्यं स्वगतं मतम्” इति ।

अहो ! से गुरुश्रृणुस्सूसाश्रुराश्रो । [विचिन्त्य] भोदु ता एदंपि दाब अरणं बिअ दाब भणिस्सं । (प्रकाशं) भो बअस्स णक्खु अहं रज्जसोक्खं जेब केवलं उदिसिअ एव्वं भणामि । अरणंपि दे

करणीयं अतिथिजेव । [क]

अहो इति ।

पदच्छेदः—

अहो (अव्ययम्) अस्य (६११) गुरुजनशुश्रूषानुरागः (१११) विचि-
न्त्य (ल्यबन्तम्) भवतु (क्रिया) तत् (१११) एतद् (२११) अपि
(अव्ययम्) । तावत् (अव्ययम्) अन्यत् (२११) इव (अव्ययम्) तावत्
(अव्ययम्) भण्मिष्यामि (क्रिया) प्रकाशम् (क्रियाविशेषणम्) भोः (अव्य-
यम्) वयस्य (सम्बोधनम्) न (अव्ययम्) खलु (अव्ययम्) अहम्
(१११ कर्ता) राज्यसुखम् (२११ ल्यबन्तकर्म) एव (अव्ययम्) केवलम्
(क्रियाविशेष०) उद्दिश्य (ल्यबन्तम्) एवम् (अव्ययम्) भणामि (क्रिया)
अन्यत् (१११) अपि (अव्ययम्) ते (६११) करणीयम् (अनीयरन्तम्)
अस्ति (क्रिया) एव (अव्ययम्) ।

व्याख्या—

जीमूतवाहनस्य शान्तत्वे विदूषकस्य भोजनादि न सिद्धयति, इति तस्मा-
दन्यत्र गमयितुं विदूषको विचारयति, आत्मगतम् अहो इति । अहो आश्चर्यम्
अस्य जीमूतवाहनस्य । गुर्विति । गुरुजनस्य पितृजनस्य शुश्रूषायाम् उपासनायाम्
अनुरागः प्रेम अस्ति । ‘ पुनर्विचिन्त्य विचार्याह, भवतु अस्तु, तावत् इदानीं
तत्तस्मात्कारणात् एतदपि । कार्यवचनमित्यर्थः । अन्यदिव प्रकारान्तरेणेत्यर्थः ।
तावद् भण्मिष्यामि कथयिष्यामि, ‘ पुनः प्रकाशं सर्वश्रवणयोग्यमित्यर्थः, ‘ सर्व-
श्राव्यं प्रकाशं स्यात्, इतिलक्षणम् । आह—भो वयस्य ? हे मित्र ? न खलु अहं
(विदूषकः) केवलं राज्यसुखमेव उद्दिश्य लक्षणीकृत्य एवम् उक्तप्रकारेण भणामि
कथयामि । किन्तु, अन्यदपि तदतिरिक्तमपि ते तव ‘कृत्यानां कर्तरि वा, इति षष्ठी’
करणीयं कर्तुं योग्यम् अस्त्येवेति ।

नायकः । (सस्मितम्) वयस्य ! ननु कृतमेव यत्करणीयम् ।

पश्य—

सस्मितमिति ।

पदच्छेदः—

[सस्मितं (क्रियाविशेष०)] वयस्य ? (सम्बोधनम्) ननु (अव्ययम्)
कृतम् (निष्ठान्तम्) एव (अव्ययम्) यत् (१११) करणीयम् (अनीयरन्तम्)

(क) अहो ! तस्य गुरुजनशुश्रूषानुरागः । भवतु तदेतदपि तावत् अन्य-
दिव तावत् भण्मिष्यामि । भो वयस्य । न खल्वहं राज्यसुखमेव केवलमुद्दिश्य
एवं भणामि अन्यदपि ते करणीयमस्त्येव ।

व्याख्या—

नायको जीमूतवाहनः सस्मितं समन्दहासमाह—ननु निश्चयेन यत्कार्यं करणीयं कर्तव्यं तत् कृतं सम्पादितमेव । पश्य अवलोकय ।

न्याय्ये वर्त्मनि योजिताः प्रकृतयः सन्तः सुखं स्थापिता
नीतो बन्धुजनस्तथात्मसमतां राज्ये च रक्षा कृता ।

दत्तो दत्तमनोरथाधिकफलः कल्पद्रुमोऽप्यर्थिने

किं कर्तव्यमतःपरं कथय वा यत्ते स्थितं चेतसि ॥ ७ ॥

न्याय्य इति ।

पदच्छेदः—

न्याय्ये (७।१ अधिकरणविशे०) वर्त्मनि (७।१ अधिकरणम्) योजिताः
(१।३ निष्ठान्तम्) प्रकृतयः (१।३ निष्ठान्तकर्म) सन्तः (१।३) सुखम्
(क्रियाविशे०) स्थापिताः (१।३ निष्ठान्तम्) नीतः (१।१ निष्ठान्तम्) बन्धुजनः
(१।१ निष्ठान्तप्रधानकर्म) तथा (अव्ययम्) आत्मसमतः (२।१ निष्ठाऽप्रधानकर्म)
राज्ये (७।१) च (अव्ययम्) रक्षा (१।१) कृता (१।१ निष्ठान्तम्) दत्तः
(१।१ निष्ठान्तम्) दत्तमनोरथाधिकफलः (१।१ निष्ठान्तकर्मविशे०) कल्पद्रुमः
(१।१ निष्ठान्तकर्म) अपि (अव्ययम्) अर्थिने (४।१ सम्प्रदानम्) किम्
(१।१) कर्तव्यम् (१।१ त्वयान्तम्) अतः (तसिलन्तम्) परम् [१।१]
कथय [क्रिया] वा [अव्ययम्] यत् [१।१] ते [६।१] [स्थितम् १।१
निष्ठान्तम्] चेतसि [७।१] ।

खण्डान्वयः—

प्रकृतयो वर्त्मनि योजिताः, कीदृशे वर्त्मनि ? न्याय्ये, सन्तः सुखं स्थापिताः,
तथा बन्धुजन आत्मसमतां नीतः, राज्ये च रक्षा कृता, अर्थिने कल्पद्रुमोऽपि दत्तः,
कीदृशः कल्पद्रुमः ? दत्तमनोरथाधिकफलः, अतः परं किं कर्तव्यम्, ते चेतसि यत्
स्थितं तत्कथय ।

व्याख्या—

सर्वं करणीयं निवारयन्नाह—न्याय्य इति । प्रकृतयः सचिवादयो न्याय्ये
न्याययुक्ते ' धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ' इतियत् वर्त्मनि मार्गे योजिताः स्थापिता
इत्यर्थः । मयेति सर्वत्र सम्बध्यते । सन्तः सुधियः ' सन्सुधीः परिडतः कवि '
रित्यमरः सुखं यथास्यात्तथा स्थापिता निधत्ताः । बन्धुजनो बन्धुवर्ग आत्मसमतां
स्वतुल्यतां नीतः प्रापितः शिल् धातोः द्विकर्मकत्वात्कर्मद्वयम् राज्ये च रक्षा कृता,
अर्थिने याचकाय जातावेकवचनम् । अर्थिभ्य इत्यर्थः । दत्तेति । दत्तं समर्पितं
मनोरथाद् इच्छातोऽपि अधिकं फलं येन तादृशः कल्पद्रुमः कल्पवृक्षोपि दत्तः

समर्पितः, अतोऽस्मात् परं किं कर्तव्यं विधेयम्, ते तव चेतसि हृदये स्थितं तत् कथय वद ।

विदूषकः । भो वयस्स अच्यन्तसाहसिओ मद्गहदयो दे पडि-
वक्खो, तास्सि च समासणण्ठिदे दे पधानामच्चसमधिठ्ठिंषि ण
तुण विणा रज्जं सुस्थिरं ति पडिभादि । [क]

अत्यन्तेति,

पदच्छेदः—

अत्यन्तसाहसिकः [१११ कर्तृविशे०] मतङ्गहतकः [१११ कर्ता] ते [६११]
प्रतिपक्षः [१११] तस्मिन् [७११] च [अव्ययम्] समासन्नस्थिते [७११]
ते [६११] प्रधानामात्यसमधिष्ठितम् [१११ कर्तृविशे०] अपि [अव्ययम्]
न [अव्ययम्] त्वया [३११] विना [अव्ययम्] राज्यम् [१११ कर्तृ]
सुस्थिरम् [१११ कर्तृविशेषणम्] इति [अव्ययम्] प्रतिभाति [क्रिया] ।

खण्डान्वयः—

ते मतङ्गहतकः प्रतिपक्षः, कीदृशः ? अत्यन्तसाहसिकः, तस्मिन् च समासन्न-
स्थिते ते राज्यं सुस्थिरं न इति प्रतिभाति, कीदृशमपि राज्यम् ? प्रधानामात्यसम-
धिष्ठितमपि, केन विना ? त्वया विना ।

व्याख्या—

अकरणीयत्वं विज्ञाय विषयान्तरमाह—अत्यन्तेति । अत्यन्तसाहसिकः
अत्यन्तं प्रभूतं यथास्यात्तथा साहसिकः साहसं करोति साहसिकः (ठक्)
तादृशो मतङ्गहतकः दुष्टमतङ्गः ते तव प्रतिपक्षः शत्रुः । तस्मिन् च
मतङ्गहतके समासन्नस्थिते समीपस्थिते । प्रधानेति । प्रधानैः मुख्यैरमात्यैर्म-
न्त्रिभिः समधिष्ठितं सुरक्षितम् अपि ते तव राज्यं न सुस्थिरं सुदृढम्, इत्येवं
प्रतिभाति प्रतीयते ।

नायकः ! धिङ्मुखं ! मतङ्गो राज्यं हरिष्यतीति शङ्कसे ।

विदूषकः । अथ ई [ख]

धिगिति ।

पदच्छेदः ।

धिक् (अव्ययम्) मुखं (सम्बोधनम्) मतङ्गः (१११ कर्ता) राज्यम्
(३११ कर्म) हरिष्यति (क्रिया) इति (अव्ययम्) शङ्कसे (क्रिया) ।

व्याख्या ।

मतङ्गाद्धीति निवर्तयन्नाह—धिगिति । हे मुखं जड ! त्वां धिक्, मतङ्गः

(क) भो वयस्य ! अत्यन्तसाहसिको मतङ्गहतकस्ते प्रतिपक्षः । तस्मिन्च समा-
सन्नस्थिते ते प्रधानामात्यसमधिष्ठितमपि न त्वया विना राज्यं सुस्थिरमिति प्रतिभाति ।

(ख) अथ किम् ।

तदाख्यो मदैरी राज्यं हरिष्यति इत्येवं शङ्कसे सम्भावयसि ?

नायकः । यद्येवं तत् किं न स्यात् । ननु स्वशरीरात् प्रभृति सर्वं परार्थमेव मया परिपाल्यते यत्तु स्वयं न दीयते तत्तातानुरोधात् तत् किमेननावस्तुना चिन्तितेन वरं ताताज्ञैवानुष्ठिता, आज्ञापितश्चास्मि तातेन । यथा वत्स ! जीमूतवाहन ! बहुदिवसपरिभोगेण स्वीकृत-समित्कुशकुसुममुपभुक्तमूलफलकन्दनीवारप्रायमिदं स्थानं वर्त्तते । तदितो मलयपर्वतं गत्वा किञ्चित्स्मिन् निवासयोग्यमाश्रमपदं निरूपयेति । तदेहि मलयपर्वतमेव गच्छावः ।

यद्येवमिति ।

पदच्छेदः—

यदि (अव्ययम्) एवम् (अव्ययम्) तत् (१ । १) किम् (१ । १) न (अव्ययम्) स्यात् (क्रिया) । ननु (अव्ययम्) स्वशरीरात् (५ । १) प्रभृति (१ । १ कर्मवि.) सर्वम् (१ । १ कर्म) परार्थम् (क्रियाविशेष.) एव (अव्ययम्) मया (३ । १ कर्ता) परिपाल्यते (क्रिया) । यत् (१ । १) तु (अव्ययम्) स्वयम् (अव्ययम्) न (अव्ययम्) दीयते (क्रिया) तत् (६ । १) तातानुरोधात् (५ । १) । तत् (६ । १) किम् (अव्ययम्) अनेन (३ । १) अवस्तुना (३ । १) चिन्तितेन (निष्ठान्तम् ३ । १) वरम् (अव्ययम्) ताताज्ञा (१ । १ निष्ठान्तकर्म) अनुष्ठिता (१ । १ तिष्ठान्तम्) आज्ञापितः (१ । १ निष्ठान्तम्) च (अव्ययम्) अस्मि (क्रिया) तातेन (३ । १ कर्ता) यथा (अव्ययम्) वत्स ? (सम्बोधनविशेष.) जीमूतवाहन (सम्बोधनम्) बहु-दिवसपरिभोगेण (३ । १ हेतुना) स्वीकृतसमित्कुशकुसुमम् (१ । १ कर्तृविशेष.) उपभुक्तमूलफलकन्दनीवारप्रायम् (१ । १ कर्तृविशेष.) इदम् (१ । १ कर्तृविशेष.) स्थानम् (१ । १ कर्तृ) वर्त्तते (क्रिया) । तत् (१ । १) इतः (तसिलन्तम्) मलयपर्वतम् (२ । १ क्त्वान्तकर्म) गत्वा (क्त्वान्तम्) किम् (२ । १ कर्म-विशेष.) चित् (अव्ययम्) तस्मिन् (७ । १) निवासयोग्यम् (२ । १ कर्मविशेष.) आश्रमपदम् (२ । १ कर्म) निरूपय (क्रिया) इति (अव्ययम्) तत् (१ । १) एहि [क्रिया] मलयपर्वतम् [२ । १ कर्म.] एव [अव्ययम्] गच्छावः [क्रिया] ॥

व्याख्या—

राज्यहरणमिष्टसिद्धिरेवास्माकमिति दर्शयति—यदीति । यदि एवं यदि स राज्यं” हरिष्यत्येवेत्यर्थः । तत् किं न स्यात् सर्वं यद्येष्टमेव स्यादित्यर्थः । तदेवाहनन्विति । ननु [निश्चये] स्वशरीरात् प्रभृति आदिस्वदेहादारभ्येत्यर्थः । सर्वं पदार्थजातं पदार्थसामान्यं परोपकारार्थमेव मया जीमूतवाहनेन परिपाल्यते परि-

रक्ष्यते, यद् यस्माद्धेतोः स्वयं न दीयते सम्पद्यते तत् तातानुरोधात् तातस्य पितुः
अनुरोधात् निवारणात्, राज्यादाने तातानुरोध एव हेतुरित्यर्थः, तत्तस्मात्कारणाद्
अनेन अवस्तुना क्षुब्धस्तुनः । राज्येनेत्यर्थः । चिन्तितेन ध्यातेन किम् ? न किमपि
प्रयोजनमित्यर्थः । अतः, ताताज्ञा जनकाज्ञा एव अनुष्ठिता कृता सती वरं श्रेष्ठा ।
तातेन पित्रा च एवम् आज्ञापितोऽस्मि अनुशिष्टोऽस्मि, यथा, वत्स ? पुत्र ? जीमूत-
वाहन ? बहुदिवसपरिभोगेण बहुभिर्दिवसैर्यः परिभोगः अनुवर्तनं तेन हेतुना ।
स्वीकृतेति । स्वीकृतानि गृहीतानि समिधः शुष्ककाष्ठानि कुशा दर्भाः कुसुमानि
पुष्पाणि च यस्मात् तादृशम् । उपभुङ्केति । उपभुक्ता भक्षिता मूलानि फलानि
कन्दा मूलविशेषा नीवाराः श्यामाकादयो मुन्यन्नविशेषाश्च प्रायेण बाहुल्येन यत्र
तत्, एतादृशम् इदं स्थानं वर्तते विद्यते, तत्तस्मात्कारणात् इतोऽस्मात् स्थानाद्
मलयपर्वतं गत्वा तस्मिन् मलयपर्वते किञ्चिद् निवासयोग्यं निवासोचितम् आश्रम-
पदम् आश्रमस्थानं निरूपय अवलोक्य । इत्याज्ञापितोऽस्मि, इति सम्बन्धः । तत्त-
स्माद्धेतोः एहि आगच्छ आङ् पूर्वाद् इण् धातोर्लोठि मध्यमपुरुषैकवचनम् । मलय-
पर्वतमेव गच्छावः यावः ॥

विदूषकः । जं भवं आणवेदि । एदु भवं [इति उभौ परि-
क्रामतः] । (क)

यदिति ।

पदच्छेदः—

यद् (२ । १ कर्म) भवान् (१ । १ कर्ता) आज्ञापयति (क्रिया) ।
एतु (क्रिया) भवान् (१ । १ कर्ता) ।

व्याख्या—

भवान् (नायकः) यद् आज्ञापयति अनुशास्ति । भवान् एतु आगच्छतु ।
(उभौ द्वौ) ।

विदूषकः । [अग्रतोऽवलोक्य] भो वयस्स ! पेक्ख पेक्ख एसो
क्खु, सरसघणचन्दणवणुच्छङ्गपरिमिलणलग्गबहलपरिमलो वि-
मलतडणिवडणजजरिज्जन्तणिज्झरुच्छलितसिसिरसीअरासारवाही
पडमसङ्गमोक्खरिठदपिआकरठग्गहो विअ मग्गपरिस्समं अबण-
अन्तो रोमञ्चेदि पिअवअस्सं मलअमारुदो । (ख)

(क) यद् भवानाज्ञापयति । एतु भवान् ।

(ख) भो वयस्य ! प्रेक्षस्व एष खलु सरसघनचन्दनवनोत्सृङ्गपरिमिलनल-
वहलपरिमलो विमलतटनिपतनजर्जरायमाणनिर्भरोच्छलितशिशिरशीकरासारवाही
प्रथमसङ्गमोत्करिठतप्रियाकरठग्रह इव मार्गपरिश्रममपनयन् रोमाञ्चयति प्रिय-
वयस्यं मलयमारुतः ।

प्रेक्षस्वेति”

स्वरुडान्वयः—

प्रेक्षस्व (क्रिया) एषः (१।१ कर्तृविशे.) खलु (अव्ययम्) सरसघन-
चन्दनवनोत्सङ्गपरिमिलनलम्बहलपरिमलः (१।१ कर्तृविशे.) विमलतटनिपत-
नजर्जरायमाणनिर्भरोच्छलितशिशिरशीकरासारवाही (१।१ कर्तृविशेषणम्)
प्रथमसङ्गमोत्कण्ठितप्रियाकण्ठग्रहः (१।१ उपमानम्) इव (अव्ययम्) मार्ग-
परिश्रमम् (२।१ शत्रन्तकर्म) अपनयन् (१।१ शत्रन्तं कर्तृविशे.) रोमा-
श्रयति (क्रिया) प्रियवयस्यम् (२।१) कर्म मलयमारुतः (१।१ कर्ता) ।

प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व एष खलु मलयमारुतः प्रियवयस्यं रोमाश्रयति, कीदृशो
मलयमारुतः ? सरसघनचन्दनवनोत्सङ्गपरिमिलनलम्बहलपरिमलः, पुनः कीदृशः ?
विमलतटनिपतनजर्जरायमाणनिर्भरोच्छलितशिशिरशीकरासारवाही, क इव ?
प्रथमसङ्गमोत्कण्ठितप्रियाकण्ठग्रह इव, किं कुर्वन् ? मार्गपरिश्रमम् अपनयन् ।

व्याख्या—

मलयादागतं पवनं वर्णयन्नाह-प्रेक्षस्वेति । प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व पश्य पश्य अति-
शयबोधनार्थं द्विर्वचनम् सरसेति सरसानां न्निगधानां घनानां सान्द्राणां चन्दनानां
यद् वनं तस्योत्सङ्गस्य क्रोडस्य परिमिलनेन संगमेन लम्ब उत्पन्नो बहलः प्रभूतः
परिमलः सङ्घर्षणोत्पन्नो जनमनोहरो गन्धो यस्मिन् तादृशः ‘ विमदोत्थे परिमलो
गन्धे जनमनोहर ’ इत्यमरः । अनेन सुगन्धित्वं सूचितम् । विमलेति, विमले
निर्मले तटे निपतनेन जर्जरायमाणः चूर्ण्यमानो यो निर्भरः सलिलप्रवाहः ‘ वारि-
प्रवाहो निर्भरो भर ’ इत्यमरः । तस्माद् उत्थित उपरिगतो यः शिशिराणां
शीतानां शीकराणां जलकणानाम् ‘ शीकरोऽम्बुकणः स्मृतः ’ इत्यमरः आसारो
धारासम्पातः ‘ धारासम्पात आसार ’ इत्यमरः । तं वहति तच्छीलः, इत्यनेन
शीतलत्वं वायोराक्षितम् प्रथमेति ‘ प्रथम आदिमः नूतन इत्यर्थः । यः सङ्गमः पति-
संयोगः तेन उत्कण्ठितायाः सज्जातोत्कण्ठायाः प्रियायाः कान्तायाः कण्ठग्रह इव
कण्ठालिङ्गनमिव मार्गपरिश्रमं पथखेदम् अपनयन् दूरीकुर्वन् मलयमारुतो
मलयपवनः प्रियवयस्यं प्रियश्चासौ वयस्यः तं भवन्तमित्यर्थः । रोमाश्रयति
सज्जातरोमाश्रं करोति हर्षयतीत्यर्थः । उपमालङ्कारः ।

नायकः । [निरूप्य सविस्मयम्] अये ! प्राप्ता एव वयं मलय-
पर्वतम् । [समन्तादवलोक्य] अहो ! रामणीयकमस्य । तथाहि ।

निरूप्येति सविस्मयं साश्चर्यं निरूप्य दृष्ट्वा आहृति शेषः । समन्तात् चतसृषु
दिक्षु अवलोक्य दृष्ट्वा, अस्य मलयपर्वतस्य रामणीयकं मनोहरत्वमित्यर्थः ।

माद्यदिग्गजगण्डमित्तिकषणैर्भग्नस्रवच्चन्दनः

क्रन्दत्कन्दरगह्वरो जलनिधेरास्फालितो वीचिभिः ।

पादालककरकमौक्तिकशिलः सिद्धाङ्गनानां गतै-

र्दृष्टोऽयं मलयाचलः किमपि मे चेतःकरोत्युत्सुकम् ॥ ८ ॥

माद्यदिति ।

पदच्छेदः ।

माद्यद्दिग्गजगरडभित्तिर्कषणैः (३।३ करणप०) भग्नस्रवचन्दनः (१।१ कर्तृ-
विशे०) कन्दत्कन्दरगह्वरः (१।१ कर्तृविशे०) जलनिधेः (६।१) आस्फालितः
(१।१ कर्तृविशे०) वीचिभिः (३।३) पादालककरकमौक्तिकशिलः (१।१ कर्तृ-
विशे०) सिद्धाङ्गनानाम् (६।३) गतैः (३।३) दृष्टः (१।१ कर्तृविशे०) अयम्
(१।१ कर्तृविशे०) मलयाचलः (१।१ कर्ता) किम् (अव्ययम्) अपि
(अव्ययम्) मे (६।१) चेतः (२।१ कर्म) करोति (क्रिया) उत्सुकम्
(२।१ कर्मविशेष) ।

खण्डान्वयः—

अयं मलयाचलो मे मनः किमपि उत्सुकं करोति, कीदृशो मलयाचलः ?
भग्नस्रवचन्दनः, कैः ? माद्यद्दिग्गजगरडभित्तिर्कषणैः, पुनः कीदृशः ? कन्दत्क-
न्दरगह्वरः कीदृशः सन् ? आस्फालितः सन् काभिः ? वीचिभिः, कस्य ? जल-
निधेः, पुनः कीदृशः ? पादालककरकमौक्तिकशिलः, कैः ? गतैः, कासाम् ? सिद्धाङ्ग-
नानाम्, पुनः कीदृशः ? दृष्टः ।

व्याख्या—

मलयपर्वतस्य रामणीयमेव वर्णयति—माद्यदिति । माद्यन्तो हृष्यन्तेः हर्षा-
र्थकस्य दैवादिकमदीघातोः शतृप्रत्ययः शमामृष्टानां दीर्घः श्यनि इति दीर्घः ।
ये दिग्गजा दिग्दृष्टिनस्तेषां गरडाः कपोला भित्तय इव तासां कर्षणैः घर्षणैः भग्नेति,
भग्नानि आमर्दितानि अतएव स्रवन्ति द्रवीभवन्ति चन्दनानि चन्दनवृक्षा यत्र सः,
जलनिधेः समुद्रस्य वीचिभिः ऊर्मीभिः आस्फालितः ताडितः, अतएव कन्ददिति,
कन्दन्तः क्रोशन्तः कन्दरा दर्यः “दरी तु कन्दरो वा स्त्री” त्यमरः । एव गह्वराणि
गुहा यस्य सः, सिद्धाङ्गनानां सिद्धा देवयोनिविशेषाः तेषाम् अङ्गनानां कान्तानां
गतैर्गतिभिः । पादेति । पादानां चरणानाम् आलककेन लाक्षारगेण रक्ता लोहित-
वर्णा मौक्तिकशिला यत्र सः, एतादृशो मलयाचलो मलयपर्वतो दृष्टोऽवलोकितः सन्
किमपि मे मम चेतो मानसम् उत्सुकं सजातोत्करणं करोति ॥ ८ ॥

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । उपमानुप्राणितः स्वभावोक्त्यलङ्कारः । “स्वभावोक्तिस्तु
विम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम्” इति लक्षणात् ॥

तदेहात्रारुह्य वासयोग्यं किञ्चिदाश्रमपदं निरूपयावः ।

१ मदस्त्राविण इति जीवानन्दा रूपसिद्धिं प्रष्टव्याः ।

विदूषकः । एवं करेह्य । [अग्रतः स्थित्वा] एतु भवं । [आरो-
हणं नाट्यतः] । (क)
तदिति ।

पदच्छेदः—

तत् (१।१) एहि (क्रिया) अत्र अव्ययम् आरुह्य (ल्यबन्तम्) वास-
योग्यम् (२।१ कर्मविशे.) किम् (२।१ कर्मविशे.) आश्रमपदम् (२।१ कर्म)
निरूपयावः (क्रिया) ।

व्याख्या—

मलयस्य रोचनीयत्वं प्रदर्श्य स्थानान्वेषणार्थमाह—तदिति । तत्तस्मात्कार-
णात् एहि आगच्छ, अत्र मलयपर्वते अधिकरणविवक्षात्बन्धकर्मत्वम् । आरुह्य
उपरि गत्वा किञ्चिद् वासयोग्यं निवासोचितम् आश्रमपदम् आश्रमाय पदं स्थानं
निरूपयावः अन्वेषयावः पश्याव इत्यर्थः ॥

नाट्यत इति । नाटकरीत्या दर्शयत इत्यर्थः ॥

नायकः । [दक्षिणाक्षिस्पन्दनं सूचयन्] अये ।

[दक्षिणाक्षिस्पन्दनं दक्षिणस्य अक्षयो नयनस्य स्पन्दनं स्फुरणं सूचयन्
व्यञ्जयन्] नायक आहति शेषः ।

दक्षिणं स्पन्दते चक्षुः फलाकाङ्क्षा न मे क्वचित् ।

न च मिथ्या मुनिवचः कथयिष्यति किं न्विदम् ॥ ६ ॥

दक्षिणमिति ।

पदच्छेदः—

दक्षिणम् (१।१ कर्तृविशे.) स्पन्दते (क्रिया) चक्षुः (१।१ कर्तृ) फला-
काङ्क्षा (१।१) न (अव्ययम्) मे (६।१) क्वचित् (अव्ययम्) न (अव्ययम्)
च (अव्ययम्) मिथ्या (अव्ययम्) मुनिवचः (१।१) कथयिष्यति (क्रिया)
किम् (२।१ कर्म) नु (अव्ययम्) इदम् (१।१ कर्तृविशे.)

व्याख्या—

किमाह—दक्षिणमिति । दक्षिणं सव्यं चक्षुः नेत्रं स्पन्दते किञ्चिच्चलति ।
स्फुरतीत्यर्थः । मे मम फलाकाङ्क्षा “दक्षिणाङ्गस्फुरणं पुंसः शुभफलदम्” इत्येवं
फलस्य आकाङ्क्षा अभिलाषा क्वचित् कस्मिंश्चित्पदार्थे नास्ति । मुनिवचो मुनेः
शकुनशास्त्रकारस्य वचो वचनं च मिथ्या असत्यं नास्ति, अत इदं दक्षिण नेत्रस्फुरणं
नु (वितर्के) किं कथयिष्यति सूचयिष्यतीत्यर्थः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ६ ॥

विदूषकः । भो बअस्स ! अबस्समासरणं दे पिअं णिवेदेदि । (ख)

(क) एवं कुर्वः । एतु भवान् ।

(ख) भो वयस्य ! अवश्यमासन्नं ते प्रियं निवेदयति ।

अवश्यमिति । अवश्यम् आसन्नं समीपवर्ति ते तव प्रियं हितं निवेदयति कथयति ।

नायकः । एवं नाम यथाह भवान् ।

एवमिति ।

पदच्छेदः—

एवम् (अव्ययम्) नाम (अव्ययम्) यथा (अव्ययम्) आह (क्रिया) भवान् (१११ कर्ता) ।

व्याख्या—

एवं नाम सम्भावनायाम् । एवमेव सम्भाव्यत इत्यर्थः । यथा येन प्रकारेण भवान् विदूषक आह वदति ॥

विदूषकः । [विलोक्य] भो वयस्स पेक्ख पेक्ख । एदं क्खु सविसेसघणसिण्हपादवविसोहिअं सुरहिहविग्गन्धगम्भिण्णुहामधू-
मणिग्गमं अणुव्विग्गसुहणिसरणसावअगणं तवोयणं विअ लक्खी
अदि । (क)

एतदिति ।

पदच्छेदः—

एतत् (१११ कर्मविशे.) खलु (अव्ययम्) सविशेषघनस्निग्धपादपविशो-
भितम् (१११ कर्मविशे.) सुरभिहविर्गन्धगर्भितोहामधूमानिर्गमम् (१११ कर्म-
विशे.) अनुद्विग्नसुखनिषण्णशावकगणम् (१११ कर्मविशे.) तपोवनम् (१११
कर्म) इव (अव्ययम्) लक्ष्यते (क्रिया) ।

खण्डान्वयः—

एतत् खलु तपोवनमिव लक्ष्यते, कीदृशं तपोवनम् ? सविशेषघनस्निग्धपादप-
विशोभितम्, पुनः कीदृशम् ? सुरभिहविर्गन्धगर्भितोहामधूमानिर्गमम्, पुनः कीदृशम् ?
अनुद्विग्नसुखनिषण्णशावकगणम् ।

व्याख्या—

विदूषकोऽप्रतो दृष्ट्वा तपोवनं सम्भावयति—एतदिति । अस्मिन् गद्ये मयेति
कर्तृपदमध्याहार्यम् । सविशेषेति । सविशेषम् अत्यन्तं यथास्यात्तथा घनैः सान्द्रैः
स्निग्धैः सरसैः पादपैः वृक्षैः चन्दनादिभिरित्यर्थः । विशोभितं विभूषितम् । “ सुर-
भीति” सुरभि शोभनगन्धयुक्तं यद् हविर्वृतम् “सुरभिर्ग्राणतर्पणः । इष्टगन्धः

(क) भो वयस्य । प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व । एतत् खलु सविशेषघनस्निग्धपादप-
विशोभितम् सुरभिहविर्गन्धगर्भितोहामधूमानिर्गमम् अनुद्विग्नसुखनिषण्णशावकगणं
तपोवनमिव लक्ष्यते ।

सुगन्धिः स्या” दित्यमरः तस्य गन्धेन गर्भितो मिलित उद्दाम उत्कटो यो धूमस्तस्य निर्गमो निष्क्रमणं यस्मात् तत् । अनुद्विमेति । अनुद्विमानां निर्भयानाम् अत एव सुखनिषण्णानां सुखेन निषण्णानाम् उपविष्टानां शावकानां मृगशिशूनां गणः समूहो यत्र तादृशं तपोवनमिव लक्ष्यते प्रतीयते । उत्प्रेक्षालङ्कारः “भवेत्सम्भावनेप्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना” इति लक्षणात् ॥

नायकः । सम्यगुपलक्षितम् । तपोवनमेवैतत् । कुतः ।

सम्यगिति, सम्यक् सुष्ठु उपलक्षितं ज्ञातम् ।

वासोऽर्थे दययेव नातिपृथवः कृत्तास्तरूणां त्वचो

मग्नालक्ष्यजरत्कमण्डलु ततः स्वच्छं पयो नैर्भरम् ।

दृश्यन्ते त्रुटितोज्झिताश्च वटुभिर्मौञ्ज्यः कचिन्मेखला

नित्याकर्णतया शुकेन च पदं साम्नामिदं पठ्यते ॥ १० ॥

वासोऽर्थे इति ।

पदच्छेदः—

वासोऽर्थे (७।१) दयया (३।१) इव (अव्ययम्) न (अव्ययम्) अति-
पृथवः (१।३ त्वविवेशः) कृत्ताः (१।३ त्वविवेशः) तरूणाम् (६।३) त्वचः
(१।३ कर्मप.) मग्नालक्ष्यजरत्कमण्डलु (१।१ कर्मवि.) ततः (तसिलन्तम्)
स्वच्छम् (१।१ कर्मविशे.) पयः (१।१ कर्म) नैर्भरम् (१।१ कर्मविशे.) ।
दृश्यन्ते (क्रिया) त्रुटितोज्झिताः (१।३ निष्ठान्तं कर्मविशे.) च (अव्ययम्)
वटुभिः (३।३ निष्ठान्तकर्तृपदम्) मौञ्ज्यः (१।३ कर्मविशे.) क्वाचित् (अव्य-
यम्) मेखलाः (१।३ कर्म) । नित्याकर्णतया (३।१ हेतुः) शुकेन (३।१
कर्त्रा) च (अव्ययम्) पदम् (१।१ कर्म) साम्नाम् (६।३) इदम् (१।१
कर्मविशे.) पठ्यते (क्रिया) ।

खण्डान्वयः—

कचित् तरूणां त्वचो दृश्यन्ते, कीदृश्यस्त्वचः न अतिपृथवः पुनः कीदृश्यः ?
दययेव कृत्ताः, किमर्थे ? वासोऽर्थे । ततः कचित् पयो दृश्यते, कीदृशं पयः ?
मग्नालक्ष्यजरत्कमण्डलु, पुनः कीदृशम् ? स्वच्छम्, पुनः कीदृशम् ? नैर्भरम् ।
कचित् मेखला दृश्यन्ते, कीदृश्यो मेखलाः त्रुटितोज्झिताः, कैः ? वटुभिः, पुनः
कीदृशाः ? मौञ्ज्यः । शुकेन च इदं साम्नां पदं पठ्यते, कया ? नित्याकर्णतया ।

व्याख्या—

तपोवनं निश्चित्य तत्सत्त्वे हेतून् वर्णयति—“ वासोऽर्थे इति ” दृश्यन्त इति
क्रियायाः पादत्रयेण सम्बन्धः । तथाहि कचिद् वासोर्थे परिधाननिमित्तं दयया
कृपयेव कृत्ताः छिन्ना अतएव नातिपृथवः नातिस्थूलाः तरूणां द्रुमाणां त्वचो
वल्कलानि दृश्यन्ते, ततः तस्मादप्रे ममेति, मम आप्लावितो जलाभ्यन्तर्गत

इत्यर्थः । तथापि आलक्ष्यः आसमन्तात् लक्ष्यः प्रतीयमानो जरत् ? जीर्णताकम-
ण्डलुमुनीनां जलपात्रविशेषो यस्मिन् तादृशम्, अतएव स्वच्छं निर्मलं नैर्ऋतं
निर्ऋतसम्बन्धि पयो जलं-दृश्यते, क्वचिच्च प्रदेशे बटुभिर्गर्हापि कुमारेः त्रुटि तेति, पूर्वं
त्रुटिताः पश्चादुज्जिताः क्षिप्ताः 'पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणे-
नेति समासः' मौढ्यो मुञ्जनिर्मिता मेखलाः काञ्चयो दृश्यन्ते, नित्याकर्णतया निर-
न्तरश्रवणतया हेतुना शुकेन कीरेण च इदं श्रयमाणं साम्नां सामवेदानां पदं
खण्डविशेषः पठ्यतेऽधीयते ॥ १ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । स्वभावोक्तिः ।

तदेहि प्रविश्य अवलोकयावः । [प्रवेशं नाटयतः]

नायकः । [सविस्मयं विलोक्य] अहो ! नु खलु मुदितमुनि-
जनप्रविचार्यमाणसन्दिग्धवेदवाक्यविस्तरस्य पठद्वटुच्छिद्यमानार्द्रा-
र्द्रसमिधस्तापसकुमारिकापूर्यमाणबालवृत्तालवालस्य प्रशान्तरमणी-
यता तपोवनस्य ।

मुदितेति ।

पदच्छेदः—

अहो नु खलु (अव्ययत्रयम्) मुदितमुनिजनप्रविचार्यमाणसन्दिग्धवेदवाक्य-
विस्तरस्य [६।१ सम्बन्धविशेषणम्] पठद्वटुच्छिद्यमानार्द्रार्द्रसमिधः [६।१
सम्बन्धविशेषः] तापसकुमारिकापूर्यमाणबालवृत्तालवालस्य [६।१ सम्बन्धविशेषः]
प्रशान्तरमणीयता [१।१ सम्बन्धनी] तपोवनस्य [६।१ सम्बन्धः]

खण्डान्वयः—

तपोवनस्य प्रशान्तरमणीयता अहो नु खलु आश्चर्यकारिणी अस्तीति शेषः ।
कीदृशस्य तपोवनस्य ? मुदितमुनिजनप्रविचार्यमाणसन्दिग्धवेदवाक्यविस्तरस्य, पुनः
कीदृशस्य ? पठद्वटुच्छिद्यमानार्द्रार्द्रसमिधः, पुनः कीदृशस्य ? तापसकुमारिकापूर्यमा-
णबालवृत्तालवालस्य ॥

व्याख्या—

नायकस्तपोवनस्य रामणीयकत्वं वर्णयन्नह—“अहो इति” । अहो आश्चर्यं नु
वितर्के मुदितेति, मुदितैः प्रसन्नैर्मुनिजनैः प्रविचार्यमाणानां प्रकर्षेण विचार्य-
माणानां सन्दिग्धानाम् अनिश्चितानां वेदवाक्यानां विस्तरो विस्तारो यत्र तादृशस्य,
“पठदिति.” पठन्तो ये वटवो मुनिबालास्तैः छिद्यमाना भिद्यमानाः आर्द्रार्द्रा अति-
क्षिग्धाः समिधो यज्ञार्थमानीतकाष्ठानि यत्र तादृशस्य, “तापसेति” तापसानां
तपस्विनां कुमारिकाभिः कन्यकाभिः आपूर्यमाण आश्रियमाणः बालवृत्ताणाम्
आलवालः सलिलधारणार्थं मृन्मयवेष्टनं यत्र तादृशस्य तपोवनस्य प्रशान्तरमणी-
यता प्रशान्तं चित्तशान्तिप्रदं यद् रमणीयं तस्य भावः प्रशान्तरमणीयता ‘भावे
तत्’ अस्तीति शेषः ॥ स्वभावोक्तिः ॥

इहहि—

मधुरमिव वदन्तः स्वागतं भृङ्गशब्दै-
नतिमिव फलनम्रैः कुर्वन्तेऽमी शिरोभिः ।

मम ददत इवार्ध्यं पुष्पवृष्टिं किरन्तः

कथमतिथिसपर्यां शिक्षिताः शाखिनोऽपि ॥ ११ ॥

इहेति । हि यतः इहास्मिन् तपोवने ।

मधुरमिति ।

पदच्छेदः—

मधुरम् (२।१ शत्रन्तकर्मविशे.) इव (अव्ययम्) वदन्तः (१।३ शत्रन्तं कर्तृविशे) स्वागतम् (२।१ शत्रन्तकर्म) भृङ्गशब्दैः (३।३ करणम्) । नतिम् (२।१ कर्म) इव (अव्ययम्) फलनम्रैः (३।३ करणविशे.) कुर्वन्ते । (क्रिया) अमी (१।३ कर्तृविशे) । शिरोभिः (३।३ करणम्) मम (६।१) ददते, (क्रिया) इव (अव्ययम्) अर्ध्यम् (२।१ कर्म) पुष्पवृष्टिम् (२।१ शत्रन्तकर्म) किरन्तः (१।३ शत्रन्तं कर्तृविशे.) कथम् (अव्ययम्) अतिथिसपर्याम् (२।१ निष्ठान्तकर्म) शिक्षिताः (निष्ठान्तक्रिया) शाखिनः (१।३ कर्तृपदम्) अपि (अव्ययम्) ॥

खण्डान्वयः—

कथं शाखिनोऽपि अतिथिसपर्यां शिक्षिताः, कथं ज्ञायते ? यतः, अमी शिरोभिः नतिमिव कुर्वन्ते, कीदृशैः शिरोभिः ? फलनम्रैः, किं कुर्वन्तः ? स्वागतमिव वदन्तः, कीदृशं स्वागतम् ? मधुरम्, कैः ? भृङ्गशब्दैः पुनः कथं ज्ञायते ? यतः, मम अर्ध्यमिव ददते, किं कुर्वन्तः ? पुष्पवृष्टिं किरन्तः ॥

व्याख्या—

इह तपोवनेऽचेतनानामपि प्रशान्तत्वं वर्णयन्नाह—“मधुरमिति” । अमी शाखिनो भृङ्गशब्दैः भ्रमरकूजितैः मधुरं सरलं स्वागतं शोभनागतमिव वदन्तः कथयन्तः सन्तः फलनम्रैः फलनतैः शिरोभिः शिखरैः नतिं प्रणाममिव कुर्वन्ते, पुष्पवृष्टिं पुष्पवर्षणं किरन्तः क्षिपन्तः मम अर्ध्यं ददत इव समर्पयन्तीव ॥ ११ ॥

मालिनीवृत्तम् “ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकै” इति लक्षणात् । उत्प्रेक्षा-लङ्कारः ॥ लक्षणमुक्तं प्राक् ॥

तन्निवासयोग्यमिदं तपोवनम् मन्ये भविष्यतीह वसतामस्माकं निर्वृतिः ।

तदिति, ।

पदच्छेदः—

तत् (१।१) निवासयोग्यम् (२।१ कर्मविशे.) इदम् (२।१ कर्मविशे.)

तपोवनम् (२।१ कर्म) मन्ये (क्रिया) । भविष्यति (क्रिया) इह (अव्ययम्)
वसताम् (६।३ सम्बन्धविशेषे) अस्माकम् (६।३ सम्बन्धः) निवृत्तिः (१।१ कर्त्रो) ।

व्याख्या—

तत्तस्मात्कारणात् निवासयोग्यं निवासोचितम् इदं तपोवनं मन्ये सम्भावयामि,
इह अस्मिन् तपोवने वसतां निवासं कुर्वताम् अस्माकं निवृत्तिः सन्तुष्टिर्भविष्यति ॥

विदूषकः । भो वयस्य ! किं खलु एदे ईषिदलितकन्धराणि-
चलमुहावसरन्तदरदलितदर्मकवलाः समुन्नामिदत्तैककर्णाः सुखनिमीलितलोचनाः
आकर्णयन्तः (१।३ शत्रन्तं कर्मविशेषे) इव (अव्ययम्) हरिणाः (१।३ कर्म-
पदम्) लक्ष्यन्ते (क्रिया) । (क)

पदच्छेदः—

किम् (२।१ शत्रन्तकर्म) खलु (अव्ययम्) एते (कर्मविशेषः) ईषदलित-
कन्धराः (१।३ कर्मविशेषः) निश्चलमुखापसरदरदलितदर्मकवलाः (१।३ कर्मविशेषः)
समुन्नामिदत्तैककर्णाः (१।३ कर्मविशेषः) सुखनिमीलितलोचनाः (१।३ कर्मविशेषः)
आकर्णयन्तः (१।३ शत्रन्तं कर्मविशेषः) इव (अव्ययम्) हरिणाः (१।३ कर्म-
पदम्) लक्ष्यन्ते (क्रिया) ॥

खण्डान्वयः—

एते खलु किम् आकर्णयन्त इव हरिणाः लक्ष्यन्ते ? कीदृशा हरिणाः ? ईषद-
लितकन्धराः, पुनः कीदृशाः ? निश्चलमुखापसरदरदलितदर्मकवलाः, पुनः कीदृशाः ?
समुन्नामिदत्तैककर्णाः, पुनः कीदृशाः ? सुखनिमीलितलोचनाः ॥

व्याख्या—

हरिणानां निश्चेष्टत्वं विज्ञाय पृच्छति—“किमिति । ईषदिति ईषत् किञ्चिद्
वलिताः तिर्यक्कृताः कन्धराः प्रीवा यैस्तादृशाः, निश्चलेति, निश्चलाद् निश्चेष्टाद्
मुखाद् अपसरन्तो बहिर्निष्क्रमन्तोदरम् ईषद् यथास्यात्तथा दलिताः चर्विता दर्म-
कवलाः कुशप्रासा येषां तादृशाः “प्रासस्तु कवलः पुमान्” इत्यमरः ।” समुन्ना-
मितेति । समुन्नामितः प्रह्वीकृतो दत्ताऽवहितश्च एककर्णो यैस्तादृशाः, अत एव
“सुखनिमीलितलोचनाः” सुखेन निमीलितानि लोचनानि नयनानि यैस्तादृशा एते
हरिणा मृगाः किं खलु आकर्णयन्तः श्रवन्त इव लक्ष्यन्ते प्रतीयन्ते ? ॥

नायकः । [कर्णं दत्वा] सखे ! सम्यगुपलक्षितम् ।

तथाहि—

स्थानप्राप्तावधानं प्रकटितसमतामन्द्रतारव्यवस्था-

(क) भो वयस्य किं खल्वेते ईषदलितकन्धरा निश्चलमुखापसरदरदलित-
दर्मकवलाः समुन्नामिदत्तैककर्णाः सुखनिमीलितलोचना आकर्णयन्त इव हरिणा
लक्ष्यन्ते ।

निर्हादिन्या विपञ्च्या मिलितमलिरुतेनेव तन्त्रीखरेण ।
 एते दन्तान्तरालस्थिततृणकवलच्छेदशब्दं नियम्य
 व्याजिह्वाङ्गाः कुरङ्गाः स्फुटललितपदं गीतमाकर्णयन्ति ॥१२॥
 सख इति, हे सखे ? मित्र ? सम्यक् शोभनम् उपलक्षितं ज्ञातम् ।
 स्थानेति ।

पदच्छेदः—

स्थानप्राप्तावधानम् (क्रियाविशेषः) प्रकटितसमतमामन्दतारव्यवस्थानिर्हादिन्याः
 (६।१ सम्बन्धविशेषः) विपञ्च्याः (६।१ सम्बन्धः) मिलितम् (क्लान्तं कर्म-
 विशेषः) अलिरुतेन (३।१ खरोपमानम्) इव (अव्ययम्) तन्त्रीखरेण (३।१
 क्लान्तकर्तृप.) एते (१।३ कर्तृविशेषः) दन्तान्तरालस्थिततृणकवलच्छेदशब्दम्
 (२।१ ल्यबन्तकर्म) नियम्य (ल्यबन्तम्) । व्याजिह्वाङ्गाः (१।३ कर्तृविशेषः)
 कुरङ्गाः (१।३ कर्तृपदम्) स्फुटललितपदम् (२।१ कर्मविशेषः) गीतम् (२।१ कर्म)
 आकर्णयन्ति (क्रिया) ।

खण्डान्वयः—

एते कुरङ्गा गीतम् आकर्णयन्ति, कीदृशाः कुरङ्गा ? व्याजिह्वाङ्गाः, किं कृत्वा ?
 दन्तान्तरालस्थिततृणकवलच्छेदशब्दं नियम्य, कीदृशं गीतम् ? विपञ्च्याः
 तन्त्रीखरेणामिलितम्, केनेव ? अलिरुतेनेव, कीदृश्याः विपञ्च्याः ? प्रकटितसमत-
 मन्दतारव्यवस्थानिर्हादिन्याः, पुनः कीदृशं गीतम् ? स्फुटललितपदम् । कथम् ?
 स्थानप्राप्तावधानम् ।

व्याख्या—

कुरङ्गाः किञ्चित्कृण्वन्त्येवेति निश्चाययति स्थानेति ' व्याजिह्वाङ्गा व्या-
 जिह्वानि निश्चलानि अंगानि शीर्षादीनि येषां तादृशा एते कुरङ्गा मृगाः दन्तेति,
 दन्तानाम् अन्तराले मध्यप्रदेशे स्थिता ये तृणकवला घासप्रासाः तेषां छेदशब्दं
 चर्वणशब्दं नियम्य निरुध्य प्रकटितेति प्रकटिता स्फुटीकृता समतया साम्येन
 'मन्द्रो गम्भीरध्वनिः तारोऽत्युच्चध्वनिः, तयोर्वा व्यवस्था मर्यादा तथा निर्हादिन्या
 मधुरं ध्वनन्त्या विपञ्च्याः सप्ततन्त्रीभिः परिवादिन्या वीणायाः 'विपञ्ची सा
 सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनीत्यमरः ' तन्त्रीखरेण तन्त्रीध्वनिना अलिरुतेन
 अमरगुणितेनेव मिलितं युक्तम्, स्फुटललितपदं स्फुटानि स्पष्टानि ललितानि
 मधुराणि च पदानि यस्मिन् तादृशं गीतं गानं स्थानेति स्थाने समुचितविश्रामे
 प्राप्तम् अवधानं सावधानत्वं यत्र तद् यथा स्यात्तथा आकर्णयन्ति
 शृण्वन्ति ॥ १२ ॥

लघ्वरावृत्तम् । उपमानुप्राणितः परिकरालङ्कारः "उक्तिर्विशेषणैः साभिप्रायैः
 परिकरो मतः" इति लक्षणात् ॥

विदूषकः । भो वयस्य ! को उण एसो तवोवणे गाअदि । (क)
 नायकः । यथैताः कोमलाङ्गुलितलाभिहन्यमानाः स्फुटं कणन्ति
 तन्व्यः तथा काकलीप्रधानं गीयते इति तर्कयामि । [अङ्गुल्यग्रेणा-
 प्रतो निर्दिशन्] अस्मिन्नायतने देवतामाराधयन्ती काचिद्विव्या
 योषिटुपवीणयति ।

पदच्छेदः—

यथेति यथा (अव्ययम्) एताः (१।३ कर्तृविशे.) कोमलाङ्गुलितलाभि-
 हन्यमानाः (१।३ कर्तृविशे.) स्फुटम् (क्रियाविशे.) कणन्ति (क्रियापद.)
 तन्व्यः (१।३ कर्तृपदम्) तथा (अव्ययम्) काकलीप्रधानम् (क्रियावि.)
 गीयते (क्रिया) इति (अव्ययम्) तर्कयामि (क्रिया) । अङ्गुल्यग्रेण (३।१
 करणम्) अप्रतः (तखिलन्तम्) निर्दिशन् (१।३ कर्तृविशे. शत्रन्तम्) अस्मिन्
 (७।१ अधिकरणविशे.) आयतने (७।१ अधिकरणम्) देवताम् (२।१
 शत्रन्तकर्म) आराधयन्ती (१।१ शत्रन्तं कर्तृविशे.) का (१।५ कर्तृविशे.)
 चिद् (अव्ययम्) दिव्या (१।१ कर्तृविशे.) योषित् (१।१ कर्तृपदम्) उपवी-
 णयति (क्रिया) ।

व्याख्या—

गायकमनुमिनोति यथेति “यथा येन प्रकारेण एताः श्रूयमाणाः कोमलेति”
 कोमलानि मृदूनि यानि अङ्गुलीनां तलानि तैः अभिहन्यमानाः ताड्यमानाः
 तन्व्यः पित्तलनिर्मिताः स्फुटं स्पष्टं यथा स्यात्तथा कणन्ति ध्वनन्ति तथा तेन
 प्रकारेण काकलीप्रधानं काकल्याः सूक्ष्मकलस्य “काकली तु काले सूक्ष्मे इत्यमरः”
 प्रधानं यत्र तद् यथास्यात्तथा गीयते गानं क्रियते इत्येवं तर्कयामि अनुमिनोमि ।
 [अङ्गुल्यग्रेण अङ्गुल्याः तर्जन्याः अग्रेण अग्रभागेन अप्रतो निर्दिशन् दर्शयन्
 आह्वेति शेषः] अस्मिन् आयतने देवमन्दिरे देवताम् आराधयन्ती ध्यायन्ती काचिद्
 अज्ञातनामधेया दिव्या दिविभवा योषित् स्त्री उपवीणयति वीणया उपगायति
 “सत्यापपाशेत्यादिना धात्वर्थे णिच् ”

विदूषकः भो वयस्य ! एहि अहोबि देवदाअदणं पेक्खह्म । (ख)
 एहीति एहि आगच्छ आवां नायकविदूषकावपि देवतायतनं देवतामन्दिरं
 प्रेक्षावहे पश्यावः ।

नायकः । वयस्य ! साधूकं खलु भवता । वन्द्याः खलु देवताः ।
 [उपसर्पन् सहसा स्थित्वा] वयस्य ! कदाचिद्द्रष्टुमनर्होऽयं जनो

(क) भो वयस्य ! कः पुनरेष तपोवने गायति ।

(ख) भो वयस्य ! एहि आवामपि देवतायतनं प्रेक्षावहे ।

भवति । तदावां तमालगुल्मान्तरितौ पश्यन्ताववसरं प्रतिपालयावः ।
[तथा कुरुतः] ।

साध्विति”

पदच्छेदः—

साधु (१११ कर्म) उक्तम् (क्लान्तम्) खलु (अव्ययम्) भवता (३११ कर्त्रा) वन्द्याः (११३ गयदन्तम्) खलु (अव्ययम्) देवताः (११३) । [उप-सर्पन् (१११ शत्रन्तम्) सहसा (अव्ययम्) स्थित्वा (क्तवान्तम्)] वयस्य ? (सम्बोधनम्) कदाचित् (अव्ययम्) दृष्टुम् (तुमुजन्तम्) अनर्हः (१११ जनविशेषः) अयम् (१११ जनविशेषः) जनः (१११ कर्ता) भवति (क्रिया) । तत् (१११) आवाम् (११२ कर्तारौ) तमालगुल्मान्तरितौ (११२ कर्तृविशेषः) पश्यन्तौ (११२) शत्रन्तं कर्तृविशेषः । अवसरम् (२११ कर्म) प्रतिपालयावः (क्रिया) ।

व्याख्या—

देवतायतनप्रेक्षणे सम्मतिमाह साध्विति भवता त्वया विदूषकेण साधु शोभनम् उक्तम् यतो देवता वन्द्या वन्दनीयाः खलु, (उपसर्पन् समीपं गच्छन् सहसा अतर्कितम् ‘ अतर्किते तु सहसा स्यादित्यमरः ’ स्थित्वा गतिं निरुध्येत्यर्थः आदेति शेषः) वयस्य मित्र ? । कदाचित् अयं जन इयं कान्तेत्यर्थः दृष्टुम् अव-लोकितुम् अनर्हः अयोग्यो भवति । तत्तस्माद्धेतोः आवां द्वौ तमालगुल्मान्तरितौ तमालानां तदाख्यतरूणां गुल्मैः स्तम्भैः ‘ गुल्मः सेनाघट्टभिदोः सैन्यरक्षणरुम्भिदोः । स्तम्भ इति मेदिनी ’ ‘ गुल्मा रुक्स्तम्बसेनाश्चेत्यमरश्च ’ अन्तरितौ गोपितौ अन्येनादृश्यमानावित्यर्थः पश्यन्तौ वीक्ष्यमाणौ सन्तौ अवसरम् प्रस्तावं प्रसङ्गमिति यावत् ‘ प्रस्तावः स्यादवसर इत्यमरः ’ प्रतिपालयावः प्रतीक्षावहे ।

(ततः प्रविशति भूमावुपविष्टा वीणां वादयन्ती मलयवती चेटी च) ।

‘ तत इति ’ ततः तदनन्तरं भूमौ पृथिव्यां नत्वासने उपविष्टा वीणां विपश्नीं वादयन्ती ध्वनयन्ती मलयवती तन्नाम्नी नायिका चेटी परिचारिका च प्रविशति प्रवेशं करोति ।

नायिका गायति—

उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरद्युते ! मम हि गौरि ?

अभिवाञ्छितं प्रसिध्यतु भगवति ! युष्मत्प्रसादेन ॥ १३ ॥

उत्फुल्लेति”

पदच्छेदः—

उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरद्युते ? (सम्बोधनं गौरीविशेषः) मम (६११) हि (अव्ययम्) गौरि (सम्बोधनम्) अभिवाञ्छितम् (१११ कर्तृ) प्रसिध्यतु (क्रिया) भगवति (सम्बोधनं गौरीविशेषः) युष्मत्प्रसादेन (३११ करणम्)

खण्डान्वयः—

हे गौरि ? मम अभिवाञ्छितं प्रसिध्यतु, केन ? युष्मत्प्रसादेन, कीदृशी त्वं
हे गौरि ? उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरयुते ? पुनः कीदृशी ? भगवति ।

व्याख्या—

मलयवती किं गायति तदाह—‘ उत्फुल्लेति ’ उत्फुल्लानि विकसितानि यानि
कमलानि पद्मानि तेषां केसरेषु किञ्चकेषु ‘ किञ्चकः केसरोऽस्त्रियामित्यमरः ’ यः
परागो रजः तदिव गौरी गौरवर्णा युतिः कान्तिर्यस्याः ‘ शोभाकान्तिर्द्युतिश्चवि-
रित्यमरः ’ तत्सम्बुद्धौ, हे भगवति ? ऐश्वर्यसमन्विते गौरि ? दुर्गे ? युष्मत्प्रसादेन
युष्मत्प्रसन्नतया मम अभिवाञ्छितम् अभिलषितम् ‘ विद्याधरचक्रवर्ती मे पतिर्भू-
यादित्येवंरूपम् ’ प्रसिद्ध्यतु पूर्णोभवतु । हीति निरर्थकम् ॥ १३ ॥ आर्यावृत्तम्
‘ यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्च-
दश सार्या ’ इति लक्षणात् । उपमालङ्कारः ।

नायकः । [कर्णं दत्त्वा] वयस्य ! अहो ! गीतमहो ! वाद्यम् ।

‘ अहो इति ’ अहो गीतम् आश्चर्यकारि गानमित्यर्थः, अहो वाद्यम् अपूर्वमेव
वाद्यं वीणादिकमित्यर्थः ।

व्यक्तिर्व्यञ्जनधातुना दशविधेनाप्यत्र लब्धामुना-

विस्पष्टो द्रुतमध्यलम्बितपरिच्छिन्नस्त्रिधायं लयः ।

गोपुच्छप्रमुखाः क्रमेण यतयस्तिस्त्रोऽपि सम्पादिता-

स्त्वातोद्यानुगताश्च वाद्यविधयः सम्यक् त्रयो दर्शिताः ॥१४॥

व्यक्तिरिति ।

पदच्छेदः—

व्यक्तिः (१।१ कर्म) व्यञ्जनधातुना (३।१ कर्ता) दशविधेन (३।१ कर्तु-
विशे.) अपि (अव्ययम्) अत्र (अव्ययम्) लब्धा (१।१ निष्ठान्तक्रिया)
विस्पष्टः (१।१ लयविशे.) द्रुतमध्यलम्बितपरिच्छिन्नः (१।१ लयविशे.) त्रिधा
(अव्ययम्) अयम् (१।१ लयविशे.) लयः (१।१ कर्ता) । गोपुच्छ-
प्रमुखाः (१।३ कर्मविशे.) क्रमेण (३।१) यतयः (१।३ कर्म) तिस्रः
(१।३ कर्मविशे.) अपि (अव्ययम्) सम्पादिताः (१।३ निष्ठान्तक्रिया) । तु
(अव्ययम्) आतोद्यानुगताः (१।३ कर्मविशे.) च (अव्ययम्) वाद्यविधयः
(१।३ कर्म) सम्यक् (क्रियाविशे.) त्रयः (१।३ कर्मविशे.) दर्शिताः (१।३
निष्ठान्तक्रिया) ॥

खण्डान्वयः—

अत्र व्यञ्जनधातुनाऽपि व्यक्तिर्लब्धा, कीदृशेन व्यञ्जनधातुना ? अमुना, पुनः

कीदृशेन ? दशविधेन । अयं लयो विस्पष्टः कतिधा ? त्रिधा, कीदृशो लयः ? द्रुतमध्यलम्बितपरिच्छिन्नः, क्रमेण यतयः सम्पादिताः, कीदृशो यतयः ? गोपुच्छ-प्रमुखाः, कति ? तिस्रोऽपि, वाद्यविधयस्तु दर्शिताः, कीदृशा वाद्यविधयः आतोद्यानुगताः, कति ? त्रयः, कथम् ? सम्यक् ॥

व्याख्या—

गीतवाद्ययोः पूर्णशोभनत्वं दर्शयन्नाह व्यक्तिरिति । अमुना श्रोत्रविषयीकृतेन दशविधेन दशप्राकारिकेणापि व्यञ्जनधातुना व्यज्यन्ते स्वरा अनेनेति व्यञ्जनः 'करणे ल्युट्' तादृशो यो धातुः सङ्गीतभेदस्तेन अत्र अस्मिन् विषये व्यक्तिः प्रकटता लब्धा प्राप्ता, द्रुतेति, द्रुतं शीघ्रोच्चरितत्वं मध्यं नातिशीघ्रं नातिमन्दमुच्चरितत्वं लम्बितं मन्दोच्चरितत्वं तैः परिच्छिन्नः पृथक् पृथक् कृतः अयं त्रिधा उक्त-प्रकारेण त्रिविधो लयः कालक्रिययोः साम्यं "लयः साम्यमित्यमरः" । विस्पष्टः प्रकटितः । गोपुच्छप्रमुखा गोपुच्छप्रभृतयः पूर्वं लघ्वी मध्ये दीर्घा पुनः क्रमेण लघुतां गता एवं गोपुच्छतुल्याः तिस्रः त्रिसङ्ख्याकाः यतयः विश्रान्तयोऽपि क्रमेण सम्पादिताः प्रकाशिताः, आतोद्यानुगता आतोद्यं वीणादिकं वाद्यं तदनुगताः तत्सङ्गताः त्रयः त्रिसङ्ख्याकाः वाद्यविधयश्च वाद्यव्यापाराश्च सम्यक् शोभनं दर्शिताः ॥ १४ ॥

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

चेटी [सप्रणयम्] भर्तृदारिण ! चिरं खलु वादअन्तिण कुदो ण परिस्समो अगगहत्थाणं । [क]

सप्रणयमिति ।

पदच्छेदः—

[सप्रणयम् (क्रियाविशेषणम्)] भर्तृदारिके ? (सम्बोधनम्) चिरम् (अव्ययम्) खलु (अव्ययम्) वादयन्त्याः (६।१) कुतः (तसिलन्तम्) न (अव्ययम्) परिश्रमः (१।१ कर्ता) अग्रहस्तानाम् (६।३) ।

व्याख्या—

सप्रणयं सविनयं चेटी वदतीति शेषः, हे भर्तृदारिके ? राजपुत्रि ?" तत्सुता भर्तृदारिकेत्यमरः" खलु प्रसिद्धौ चिरं दीर्घकालं वादयन्त्याः वीणामिति शेषः तव अग्रहस्तानां कोमलहस्तानां कुतः कस्मात्कारणात् न परिश्रमः खेदः ॥

नायिका । [साधिन्नेपम्] हजे ! कुदो मे देवीण पुरदो वीणं वादअन्तिण अगगहत्थाणं परिस्समो । [ख]

हज इति ।

(क) भर्तृदारिके ! चिरं खलु वादयन्त्याः कुतो न परिश्रमोऽग्रहस्तानाम् ।

(ख) हजे ! कुतो मे देव्याः पुरतो वीणां वादयन्त्या अग्रहस्तानां परिश्रमः ।

पदच्छेदः—

हजे (सम्बोधनम्) कुतः (तसिलन्तम्) मे (६।१) देव्याः (६।१)
पुरतः (अव्ययम्) वीणाम् (शत्रन्तकर्म) वादयन्त्याः (६।१ शत्रन्तम्) अग्र-
हस्तानाम् (६।३) परिश्रमः (१.१)

व्याख्या—

चेटीवचनमाकर्ण्य नायिका साधिल्लपं सातरस्कारमाह हज इति । हे हजे चेटी ?
“हण्डेहजहलाऽऽह्लाने नीचां चेटीं सखीं प्रतीत्यमरः” देव्या गौर्याः पुरतोऽप्रतो
वीणां वादयन्त्याः शब्दयन्त्या मे मम अग्रहस्तानां परिश्रमः कुतः ॥

चेटी । भट्टिदारिण ! एं भणामि किं एदाए णिक्करुणाए पुरतो
वाईदेण । जा एत्तिअं कालं करणआजणदुक्करेहिं णिअमोवासणेहिं
आराधअन्तिए अज्जवि ए दे प्रसादं दंसेदि । [क]

भर्तृदारिक इति ।

पदच्छेदः—

भर्तृदारिके (सम्बोधनम्) ननु (अव्ययम्) भणामि (क्रिया) किम्
(१।१) एतस्याः (६।१) निष्करुणायाः (६।१) पुरतः (तसिलन्तम्) वादि-
तेन (३।१) या (१।१ कर्त्री) एतावन्तम् (२।१ कालविशे.) कालम् (२।१)
कन्यकाजनदुष्करैः (३।३) नियमोपासनैः (३।३) आराधयन्त्याः (६।१)
अथ (अव्ययम्) अपि (अव्ययम्) न (अव्ययम्) ते (६।१) प्रसादम्
(२।१ कर्म) दर्शयति (क्रिया) ।

व्याख्या—

निजप्रश्नाभिप्रायं प्रकटयन्ती चेटी पुनराह-भर्तृदारिक इति । हे भर्तृदारिके ?
राजपुत्रि ? ननु वितर्के अहं भणामि कथयामि, निष्करुणाया निर्दयाया एतस्या
देव्या पुरतो वादितेन शब्दितेन किं किमपि प्रयोजनमित्यर्थः, या देवी एतावन्तम्
इत्यप्रमाणं कालं समयम् “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे” इति द्वितीया । कन्यकेति
कन्यकाजनस्य दुष्कराणि दुःखेन कर्तुं शक्यानि तैः नियमोपासनैः नियमाश्च उपा-
सनं शुश्रूषा च तैः आराधयन्त्या ध्यायन्त्याः ते तव अद्यापि अद्यतनदिवसपर्यन्त-
मपि न प्रसादं प्रसन्नतां दर्शयति ।

विदूषकः । करणआ करु एषा किं ए पेक्खमह । [ख]

नायकः । को दोषः । निर्दोषदर्शनाः कन्यका भवन्ति । किन्तु

(क) भर्तृदारिके ! ननु भणामि किमेतस्याः निष्करुणायाः पुरतो वादितेन
या एतावन्तं कालं कन्यकाजनदुष्करैर्नियमोपासनैराराधयन्त्या अद्यापि न ते प्रसादं
दर्शयति ।

(ख) कन्यका खल्वेषा । किं न प्रेक्षावहे ।

कदाचिदस्मान् दृष्ट्वा बालभावसुलभात् साध्वसान्न चिरमिह तिष्ठेत् ! तदनेनैव तमालजालान्तरेण पश्यावः ।

क इति ।

पदच्छेदः—

कः (१।१) दोषः (१।१) निर्दोषदर्शनाः (१।३ कन्यकाविशे.) कन्यकाः (१।३ कर्तृप.) भवन्ति (क्रिया) किन्तु (अव्ययम्) कदाचित् (अव्ययम्) अस्मान् (२।३ क्तवान्तकर्म) दृष्ट्वा (क्तवान्तम्) बालभावसुलभात् (२।१) साध्वसात् (२।१) न (अव्ययम्) चिरम् (अव्ययम्) इह (अव्ययम्) तिष्ठेत् (क्रिया) तत् (१।१) अनेन (३।१) एव (अव्ययम्) तमालजालान्तरेण (३।१) पश्यावः (क्रिया) ।

व्याख्या—

क इति । को दोषः कन्यकादर्शने इत्यर्थः, न कोऽपीति भावः यतो निर्दोषदर्शना निर्दोषं दर्शनं यासां तादृश्यः, कन्यका भवन्ति । किन्तु कदाचिद् अस्मान् अपरिचितपुरुषान् दृष्ट्वा बालेति बालभावो बाल्यावस्था तत्सुलभात् अत एव साध्वसाद् भयाद् इहाऽस्मिन् प्रदेशे चिरं दीर्घकालं न तिष्ठेत् । तत्तस्माद्धेतोः अनेन अग्रतो दृश्यमानेनैव तमालजालान्तरेण तमालवृक्षसमूहव्यवधानेन पश्यावः अवलोकयावः ।

विदूषकः । एवं करेह । उभौ पश्यतः । [क]

विदूषकः । [दृष्ट्वा सविस्मयम्] भो वयस्य ! पेक्ख पेक्ख, अहह अच्छरिअं ! ए केवलं वीणाविरणारणेणैव सुहं करेदि । जाव इमिणा वीणाविरणारणारुवेण रुवेणवि अच्छीणं सुहं उप्पादेदि । का उण एसा ? कि दाव देवी ? आहो एाअकरणआ ? आहो विजाहरदारिआ ? आहो सिद्धकुलसम्भवेत्ति ? [ख]

दृष्ट्वेति ।

पदच्छेदः—

[दृष्ट्वा (क्तवान्तम्) सविस्मयम् । (क्रियाविशेषणम्)] भोः (अव्ययम् वयस्य (सम्बोधनम्) प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व (क्रियाद्वयम्) अहह (अव्ययम्) आश्चर्यम् (१।१) न (अव्ययम्) केवलम् (क्रियाविशे.) वीणाविज्ञानेन (३।१)

(क) एवं कुर्वः ।

(ख) भो वयस्य ! प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व अहह आश्चर्यम् ! न केवलं वीणाविज्ञानेनैव सुखं करोति । यावत् अनेन वीणाविज्ञानानुरूपेण रूपेणापि अद्भ्योः सुखमुत्पादयति । का पुनरेषा ? किं तावत् देवी ? आहोस्वित् नागकन्यका ? आहोस्वित् विद्याधरदारिका आहोस्वित् सिद्धकुलसम्भवेत्ति ?

एव (अव्ययम्) सुखम् (२।१ कर्म) करोति (क्रिया) यावत् (अव्ययम्)
अनेन (३।१ रूपविशे) वीणाविज्ञानानुरूपेण (३।१ रूपविशे) रूपेण (३।१)
अपि (अव्ययम्) अक्षुण्णः (६।२) सुखम् (२।१ कर्म) उत्पादयति (क्रिया)
का (१।१) पुनः (अव्ययम्) एषा (१।१) किम् (१।१) तावत् (अव्ययम्)
देवी (१।१) आहोस्वित् (अव्ययम्) नागकन्याका (१।१) आहोस्वित् (अव्य-
यम्) विद्याधरदारिका (१।१) आहोस्वित् (अव्ययम्) सिद्धकुलसम्भवा (१।१)
इति (अव्ययम्) ।

व्याख्या—

दृष्टेति । सविस्मयं साश्चर्यं दृष्ट्वा विदूषक आह—भो वयस्य ? मित्र ? प्रेक्षस्व
प्रेक्षस्व पश्य पश्य अहहेत्याश्चर्यद्योतकमव्ययम्, आश्चर्यम् ? इयं केवलं वीणा-
विज्ञानेन वीणायां यद् विज्ञानं नैपुण्यं तेनैव न सुखम् आनन्दं करोति जनयति-
यावत् वीणेति, वीणाविज्ञानस्य अनुरूपेण सदृशेन अनेन दृष्टिविषयीभूतेन रूपेण
आकृत्याऽपि अक्षुण्णोः चक्षुषोः सुखम् उत्पादयति उद्भाषयति । एषा पुनः का
अस्ति, किं तावद् देवी स्वर्गस्त्री ? आहोस्वितिप्रश्नार्थकमव्ययम्, किं नागकन्या
नागी ? आहोस्वित् विद्याधरदारिका विद्याधरकन्या ? आहोस्वित् सिद्धकुलसम्भवा
सिद्धवंशोत्पन्ना ? इति ।

नायकः । [सस्पृहमवलोकयन्] वयस्य ! केयमिति नावग-
च्छामि । एतत् पुनरहं जानामि ।

सस्पृहमिति ।

पदच्छेदः—

(सस्पृहम् (क्रियाविशे.) अवलोकयन् (१।१ शत्रन्तम्) वयस्य (सम्बो-
धनम्) का (१।१) इयम् (१।१) इति (अव्ययम्) न (अव्ययम्)
अवगच्छामि (क्रिया) एतत् (२।१ कर्म) पुनः (अव्ययम्) अहम् (१।१)
जानामि (क्रिया) ।

व्याख्या—

सस्पृहमिति । स स्पृहं सेच्छम् अवलोकयन् पश्यन् आह—हे वयस्य मित्र ?
इयं का किंजातीया इति न अवगच्छामि जानामि, अहं तु पुनर एतज्जानामि
तत्किमित्याह—

स्वर्गस्त्री यदि तत् कृतार्थमभवच्छतुः सहस्रं हरे-

नाङ्गी चेन्न रसातलं शशभृता शून्यं मुखेऽस्याः स्थिते ।

जातिर्नः सकलान्यजातिजयिनी विद्याधरी चेदियं ।

स्यात् सिद्धान्वयजा यदि त्रिभुवने सिद्धाः प्रसिद्धास्ततः ॥ १५ ॥

स्वर्गस्त्रीति ।

पदच्छेदः—

स्वर्गस्त्री (१।१) यदि (अव्ययम्) तत् (१।१) कृतार्थम् (१।१ कर्तृविशे.) अभवत् (क्रिया) चक्षुःसहस्रम् (१।१ कर्तृ) हरेः (६।१ सम्बन्धः) नागी (१।१) चेत् (अव्ययम्) न (अव्ययम्) रसातलम् (१।१ कर्तृ) शशमृता (३।१) शून्यम् (१।१ कर्तृविशे.) मुखं (७।१) अस्याः (६।१ सम्बन्धः) स्थिते (७।१ निष्ठान्तम्) जातिः (१।१ कर्तृ) नः (६।३ सं.) सकलान्यजातिजयिनी (१।१ कर्तृविशे.) विद्याधरी (१।१) चेत् (अव्ययम्) इयम् (१।१) । स्यात् (क्रिया) सिद्धान्वयजा (१।१) यदि (अव्ययम्) त्रिभुवने (७।१) सिद्धाः (१।३) प्रसिद्धाः (निष्ठान्तं सिद्धविशे.) ततः [तसिलन्तम्] ॥

व्याख्या—

स्वर्गस्त्रीति । स्यादिति क्रियायाः सर्ववाक्यैः सम्बन्धः, यदि इयं स्वर्गस्त्री दिव्य नायिका स्यात् तत् हरेः शक्रस्य चक्षुःसहस्रं नेत्रसहस्रं कृतार्थं कृतोऽर्थो येनेति कृतार्थं सफलम् अभवत् । चेद् यदि इयं नागी नागकन्यका स्यात् तर्हि अस्या नायिकाया मुखे स्थिते विद्यमाने सति रसातलं पातालं “अधोभुवनपातालं बलिस्र रसातलमित्यमरः” शशमृता चन्द्रेण शून्यं रिक्तं न । चेद् इयं विद्याधरी विद्याधर-कुलोत्पन्ना स्यात् तर्हि नोऽस्माकं जीमूतवाहनप्रसृतीनां जातिः कुलं सकलान्यजातिजयिनी सकलाः सर्वा या अन्या इतरा जातयस्तासां जयिनी जेत्री जातेति शेषः । यदि इयं सिद्धान्वयजा सिद्धवंशोत्पन्ना स्यात् तर्हि त्रिभुवने त्रयाणां भुवनानां समाहारः त्रिभुवनं तस्मिन् त्रिलोके सिद्धाः देवयोनिविशेषाः प्रसिद्धा विख्याता अभवन् ॥ १५ ॥

शार्दूलविक्रीडतं वृत्तम् । सन्देहालङ्कारः “सन्देहः प्रकृतेऽन्यस्य संशयः प्रति-भोत्थितः” इति लक्षणात् ॥

विदूषकः । [नायकमवलोक्य सहर्षमात्मगतम्] दिट्ठिआ चिरस्स दाव कालस्स पडिदो खलु एसा गोअरे मम्महस्स । [आत्मानं निर्दिश्य भोजनमभिनीय] अहवा णहि णहि । मम एव्व एकस्स बहणस्स (क)

आत्मगतम् स्वगतम् “अश्राव्यं खलु यद्वस्तु तदिह स्वगतं मतम्” दिष्ट्येति ।

पदच्छेदः—

दिष्ट्या (३।१) चिरस्य (६।१ कालविशे.) तावत् (अव्ययम्) कालस्य (६।१) पतितः (निष्ठान्तक्रिया) खलु (अव्ययम्) एषः (१।१ कर्ता) गोचरे (७।१) मन्मथस्य (६।१) [आत्मानम् (२।१ ल्यबन्तकर्म) निर्दिश्य

(क) दिष्ट्या चिरस्य तावत् कालस्य पतितः खल्वेष गोचरे मन्मथस्य । अथवा नहि नहि । ममैव एकस्य ब्राह्मणस्य ।

प्रथमोऽङ्कः ।

(ल्यबन्तम्) भोजनम् (२।१ ल्यबन्तकर्म) अभिनीय (ल्यबन्तम्)] अथवा (अव्ययम्) नहि नहि (अव्ययानि) मम (६।१) एव (अव्ययम्) एकस्य (६।१) ब्रह्मणस्य (६।१) ॥

व्याख्या—

नायकं तत्कन्यकाऽऽसक्तं दृष्ट्वा सहर्षं स्वचेतसि कथयति दिष्ट्येति । दिष्ट्या भारयेन “धन्यवादोऽस्तीत्यर्थः” एष नायकः तावत् चिरस्य दीर्घस्य कालस्य समयस्य मन्मथस्य कामदेवस्य गोचरे विषये पतितः खलु । [तत आत्मानं स्वं निर्दिश्य भोजनम् अभिनीय लक्षणीकृत्य आह] अथवा पक्षान्तरे, नहि नहि, मन्मथस्य गोचरे न पतित इत्यर्थः, परन्तु मम एकस्य ब्राह्मणस्यैव गोचरे पतितः “अनयो-विवाहादौ मम भोजनादिसिद्धिर्भविष्यतीत्यर्थः ॥

चेटी । [सप्रणयम्] भट्टिदारिए ! एं भणामि । किं एदाए निष्करुणाए पुरदो वाददेण । [इति वीणामाक्षिपति] (क)

आक्षिपति (क्रिया) आच्छिद्यनतीत्यर्थः ।

नायिका । [सरोषम्] हजे ! मा भयवदिं गोरि अधिकूखिव एं अज्ज किदो मे भयवदिए प्रसादो । (ख)

सरोषमिति । सरोषं सक्रोधं नायिकाऽऽह—मा भगवतीम् ऐश्वर्यवतीं गौरीम् अधिक्षिप्य अपमानयति रस्कुर्वित्यर्थः ।

चेटी । [सहर्षम्] भट्टिदारिए ! कहेहि दाव कीदिसो । (ग)

नायिका । हजे । जानामि । अज्ज सिबिणए एदं एव्व वीण वादअन्ति भयवदीए गोरिए भणिदहि । बच्छे मलअवदि ! परि-तुट्ठहि तुह एदिणा वीणाविणणाणदिसएण । । इमाए अ ! बालज-णदुकराए असाहारणाए ममोवरि भत्तिए । ता विज्जाहरचक्रवट्ठी अचिरेण जेव पाणिग्गहणं दे णिव्वत्तइस्सदित्ति । घ

जानामीति ।

पदच्छेदः—

जानामि (क्रिया) अथ (अव्ययम्) स्वप्ने (७।१) एताम् (२।१ शत्र-न्त कर्मविशे.) एव (अव्ययम्) (वीणाम् २।१ शत्रन्तकर्म) वादयन्ती (१।१

(क) भर्तृदारिके ननु भणामि । किमतस्या निष्करुणायाः पुरतो वादितेन ।

(ख) हजे ! मा भगवतीं गौरीमाधिक्षिप । नन्वथ कृतो मे भगवत्या प्रसादः ।

(ग) भर्तृदारिके ! कथय तावत् कीदृशाः ।

(घ) हजे ! जानामि । अथ स्वप्ने एतामेव वीणां वादयन्त्या भगवत्या गौर्या भणितास्मि । वत्से मलयवति ! परितुष्टास्मि तवैतेन वीणाविज्ञानातिशयेन । अनया च बालजनदुकरया आसाधारणया ममोपरि भक्त्या ।

शत्रन्तम्) भगवत्या (३।१ कर्तृविशे.) गौर्या (३।१ कर्तृपदम्) भणिता
 (निष्ठान्तक्रिया) अस्मि (अहमर्थेऽव्ययम्) । वत्से (सम्बोधनम्) मलयवति
 (सम्बोधनम्) परितुष्टा (निष्ठान्तक्रिया) अस्मि (क्रिया) तव (६।१) एतेन
 (३।१) वीणाविज्ञानातिशयेन (३।१) अनया (३।१) भक्तिपदविशे० च
 (अव्ययम्) बालजनदुष्करया (३।१ भक्तिपदविशे.) असाधारणया (३।१ भक्ति-
 पदविशे.) मम (६।१) उपरि (अव्ययम्) भक्त्या (३।१) तद् (१।१) विद्या-
 धरचक्रवर्ती (१।१ कर्तृपदम्) अचिरेण (३।१) एव (अव्ययम्) पाणिग्रहणम्
 (२।१ कर्म) ते (६।१) निर्वर्तयिष्यति (क्रिया) इति (अव्ययम्) ।

व्याख्या—

भगवत्या कीदृशः प्रसादः कृत इत्यस्योत्तरमाह—जानामीति । अथ अस्मिन्
 दिने व्यतीतायां रात्रावित्यर्थः । स्वप्ने निद्रायाम् अस्मि अहम् एतामेव वीणां
 वादयन्ती शब्दयन्ती भगवत्या गौर्या पार्वत्या भणिता कथिता । किं भणितेत्याह,
 हे वत्से ? प्रिये ? मलयवति ? ‘ अम्बार्थनद्योर्हस्व इति हस्वत्वम् ’ तव मलयवत्या
 एतेन ‘ वीणेति ’ वीणाविज्ञानस्य वीणावादननैपुण्यस्य अतिशयेन बाहुल्येन परि-
 तुष्टा प्रसन्नाऽस्मि । अनया बालेति, बालजनस्य कुमारजनस्य दुष्करया दुःखेन
 कर्तुं शक्यया आसाधारणया विशिष्टया मम गौर्या उपरि मयि इत्यर्थः भक्त्या अनु-
 रागेण च परितुष्टाऽस्मि । तत्तस्मात् मत्परितोषकारणात् विद्याधरचक्रवर्ती विद्या-
 धरेषु देवयोनिविशेषेषु चक्रवर्ती अधीश्वरो जीमूतवाहननामा अचिरेण शीघ्रमेव ते
 तव पाणिग्रहणं हस्तग्रहणं विवाहमित्यर्थः निर्वर्तयिष्यति सम्पादयिष्यति ।

चेटी । [सहर्षम्] भट्टिदारिणं यदि एब्वं ता कीस सिबिणअं
 इमं भणीअदि । एहिअअत्थिदो वरो देवीणं दिरणो । [क]

हृदयस्थित इति ? हृदये मनसि स्थितः संकल्पित एवेत्यर्थः ।

विदूषकः । [श्रुत्वा] भो बअस्स ? अवसरो कखु एसो अह्माणं
 देवीदंसणस्स । ता एहि उवसप्पह । [ख]

नायकः । न तावत् प्रविशामि ।

उपसर्पाव इति समीपं गच्छाव इत्यर्थः ।

विदूषकः । [अनिच्छन्तमपि नायकमुद्दिश्य बलादाकृष्य । उप-
 सृत्य] सोत्थि भोदोए । भोदि । सच्चकंज्जेव चदुरिआ भणादि ।

तद् विद्याधरचक्रवर्ती अचिरेणैव ते पाणिग्रहणं निर्वर्तयिष्यतीति ।

(क) भर्तृदारिके यद्येवं तत् किं स्वप्न एष भण्यते । ननु हृदयस्थितो
 वरो देव्या दत्तः ।

(ख) भो वयस्य ! अवसरः खल्वेषोऽस्माकं देवीदर्शनाय । तदेहि उपसर्पाव ।

वरो एव सो देवीए दिरणो [क]

अनिच्छन्तमिति ।

पदच्छेदः—

[अनिच्छन्तम् (२।१ शत्रन्तं कर्मविशे.) अपि (अव्ययम्) नायकम्
[२।१ ल्यबन्तकर्म] उद्दिश्य [ल्यबन्तम्] वलाद् [२।१] आकृष्य [ल्यबन्तम्]
स्वस्ति [अव्ययम्] भवत्यै [४।१] भवति ? [सम्बोधनम्] सत्यकम्
[क्रियाविशे.] एव [अव्ययम्] चतुरिका [१।१ कर्त्रो] भणति [क्रिया] वरः
[१।१ निष्ठान्तकर्म] एव [अव्ययम्] सः [१।१ कर्म विशे.] देव्या [३।१
कर्तृपदम्] दत्तः [निष्ठान्तक्रिया] ।

व्याख्या—

अनिच्छन्तम् अग्र्यन्तरं गन्तुमनभिलषन्तमपि नायकं जीमूतवाहनम् उद्दिश्य
लक्षणीकृत्य वलात् सहसा आकृष्य उपसृत्य समीपं गत्वाऽऽहेति शेषः भवत्यै
पूज्यायै स्वस्ति कल्याणमस्तु “नमः स्वस्तीत्यादिना चतुर्थी” हे भवति ? पूज्ये ?
चतुरिका तन्नाम्नी चेटी सत्यकं सत्यमेव भणति वदति, स जीमूतवाहन एव वरो
देव्या दत्तः समर्पितः ।

नायिका । [ससाध्वसमुत्तिष्ठन्ती नायकमुद्दिश्य] हज्जे ? को
एव खलु एसो ? [ख]

ससाध्वसमिति, सभयमित्यर्थः कुमारीत्वात् इति भावः ।

चेटी । [नायकं निरूप्यापवार्य] इमाए अणरणसरिसाए
आकिदोए एसो सो भअवदीए पसादीकिदोत्ति तक्केमि । [ग]
नायकमिति ।

पदच्छेदः—

नायकम् (२।१ ल्यबन्तकर्म) निरूप्य (ल्यबन्तम्) अपवार्य (ल्यबन्तम्)
अनया (३।१ आकृतिविशे.) अनन्यसदृश्या (३।१ आकृतिविशे.) आकृत्या
(३।१ उपलक्षणम्) एषः (१।१) सः (१।१) भगवत्या (३।१) प्रसादी-
कृतः (निष्ठान्तक्रिया) इति (अव्ययम्) तर्कयामि (क्रिया) ।

व्याख्या—

(नायकं जीमूतवाहनं निरूप्य हृष्टा अपवार्य रहस्यकथनार्थमन्यतः परावृत्य

(क) स्वस्ति भवत्यै । भवात् ? सत्यकमेव चतुरिका भणति । वर एव स
देव्या दत्तः ।

(ख) हज्जे ? को नु खल्वेषः ?

(ग) अनया अनन्यसदृश्या आकृत्या एष स भगवत्या प्रसादीकृत इति
तर्कयामि ।

आह) अनया अनन्यसदृश्या अनन्योपमया आकृत्या स्वरूपेण एष नायकः स पूर्वोक्तो भगवत्या गौर्या प्रसादीकृतः प्रसादरूपेण दत्त इत्यर्थः । इत्येवं तर्कयामि अनुमिनोमि ।

नायिका सस्पृहं सलज्जं च नायकमवलोकयति ।

नायकः । तनुरियं तरलायतलोचने ! श्वसितकम्पितपीनघनस्तनि ।
श्रममलं तपसैव गता पुनः किमिति सम्भ्रमकारिणि ! खिद्यते ॥१६॥
‘तनुरिति’

पदच्छेदः—

तनुः (१।१ कर्तृपदम्) इयम् (१।१ कर्तृविशेषः) तरलायतलोचने (सम्बोधनम्) श्वसितकम्पितपीनघनस्तनि (सम्बोधनम्) श्रमम् (२।१ कर्म) अलम् (अव्ययम्) तपसा (३।१ करणम्) एव (अव्ययम्) गता (१।१ निष्ठान्त-क्रिया) पुनः (अव्ययम्) किम् (१।१) इति (अव्ययम्) सम्भ्रमकारिणि (सम्बोधनम्) खिद्यते (क्रिया) ।

व्याख्या—

परपुरुषधिया सखेदां नायिकामवलोक्याऽऽश्वासयति ‘तनुरिति’ हे तरलायतलोचने ? तरले चञ्चले आयते विस्तृते लोचने नयने यस्याः सा तत्सम्बुद्धौ हे श्वसितकम्पितपीनघनस्तनि । श्वसितेन दीर्घाश्वासेन कम्पितसञ्जातकम्पौ पीनौ निबिडौ घनौ सान्द्रौ स्तनौ कुचौ यस्याः सा तत्सम्बुद्धौ, इयं तनुः मूर्तिः ‘स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूरित्यमरः’ तपसा तपश्चर्ययैव अलम् अत्यर्थम् श्रमं खेदं गता प्राप्ता पुनः हे सम्भ्रमकारिणि ? साध्वसकारिणि ? ‘सम्भ्रमः साध्वसेऽपि स्यादिति भेदिनी’ किं किमर्थम् इति एवम्प्रकारेण खिद्यते क्लिश्यते त्वयेति शेषः ।

द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ‘द्रुतविलम्बितमाह नभौ भराविति लक्षणात्’ । परिकरालङ्कारः ।

नायिका । [अपवार्य] हज्जे ! अदिसद्धसेण ण सुक्कुणोमि पदस्स अहिमुही ठाढुं [नायकं तिर्यक् सलज्जञ्च पश्यन्ती किञ्चित् पराङ्मुखी तिष्ठति] । [क]

पदच्छेदः—

हज्जे (सम्बोधनम्) अतिसाध्वसेन (३।१) न (अव्ययम्) शक्नोमि (क्रिया) एतस्य (६।१) अभिमुखी (१।१ कर्त्री) स्थातुम् (तुमुन्नन्तम्) [नायकम् (२।१ शत्रन्तकर्म) तिर्यक् (क्रियाविशेषणम्) सलज्जम् (क्रियाविशेषणम्) च (अव्ययम्) पश्यन्ती (१।१ शत्रन्तम्) किञ्चित् (क्रियाविशेषणम्) पराङ्मुखी (१।१ कर्त्री) तिष्ठति (क्रिया)] ।

(क) हज्जे ! अतिसाध्वसेन न शक्नोमि एतस्याभिमुखी स्थातुम् ।

व्याख्या—

हे हजे ? चेष्टि ? अहम् अतिसाध्वसेन अतिसम्भ्रमेण एतस्य नायकस्य अभि-
मुखी सम्मुखस्था स्थातुं न शक्नोमि समर्थाऽस्मि । नायकं जीमूतवाहनं तिर्यक्
वक्रमुखेन सलज्जं सत्रीडं च पश्यन्ती अवलोकयन्ती किञ्चित् पराङ्मुखी
पश्चान्मुखी तिष्ठति ।

चेष्टी । भट्टिदारिण ! किं एदं ? [क]

नायिका । हज्जे ! ए सककुणोमि एदस्स आसणे चिट्ठिटुं । ता
एहि अएणदो गच्छह (उत्थातुमिच्छति) । (ख)

‘ हजे इति ’

विदूषकः । भो ! भाअदि कखु एसा । मम पठिअबिज्जं विअ
मुहूत्तअं धारेमि । (ग)

नायकः । को दोषः ?

‘ भो इति ’ भोः ? अयं ? एषा नायिका विभेति भयं करोति ‘अतोऽहं मम
आत्मनः पठितविद्याम् इव मुहूर्तं घटिकाद्वयमात्रं धारयामि रुणधिम । यथा पठिता
विद्या मुहूर्तमात्रमेव मयि तिष्ठति पश्चाद् विस्मृता भवति ’ तथैव एनां किञ्चित्का-
लपर्यन्तं वार्तालापादिनाऽत्रैवोपवेशयामीति भावः ।

विदूषकः । भोदि ! किं एत्थ तुह्माणं तपोवणे ईदिसो आआरो
जेण अदिही आअदो वाआमेत्तएण वि ए सम्भावीअदि । (घ)

वाङ्मात्रेणापि वाणीमात्रेणापि न सम्भाव्यते आदिष्यते ।

चेष्टी । (नायिकां दृष्ट्वा आत्मगतम्) अणुरज्जदि विअ एत्थ
एदाय दिट्ठो । भोदु एव्वं दावभणिसं । (प्रकाशम्) भट्टिदारिण !
जुत्तं भणादि बहणो । उइदो कखु दे अदिहिजणसकारो । ता किं
इदिसे महाणुभावे पडिवत्तिमूढा चिट्ठसि ? अहवा चिट्ठ तुमं । अहं
एव्व जध्याणुरुव्वं करइस्सं । (नायकं निर्दिश्य) साअदं अज्जस्स
आसणपरिगगहेण अलङ्करेदु अज्जो इमं पदेसं । (ङ)

“अनुरज्यत इति” ।

(क) भर्तृदारिके ! किमेतत् ?

(ख) हजे ! न शक्नोमि एतस्यासन्ने स्थातुम् । तदेवमन्यतो गच्छावः ।

(ग) भो ! विभेति खल्वेषा । मम पठितविद्यामिव मुहूर्तं धारयामि ।

(घ) भवति ! किमत्र युष्माकं तपोवने ईदृशः आचारः । येनातिथिरागतोवाङ्-
मात्रेणापि न सम्भाव्यते ।

(ङ) अनुरज्यत इवात्रैतस्या दृष्टिः । भवतु एवं तावद् भणिष्यामि ।
भर्तृदारिके ! युक्तं भणति ब्राह्मणः । उचितः खलु ते अतिथिजनसत्कारः । तत्

पदच्छेदः—

अनुरज्यते (क्रिया) इव (अव्ययम्) अत्र (अव्ययम्) एतस्याः (६।१)
दृष्टिः (१।१) भवतु (क्रिया) एवम् (अव्ययम्) तावत् (अव्ययम्)
भणिष्यामि (क्रिया) प्रकाशम् (क्रियाविशेषणम्) भर्तृदारिके ? (सम्बोधनम्)
युक्तम् (क्रियाविशे.) भणति (क्रिया) ब्राह्मणः (१।१ कर्त्ता) उचितः
(निष्ठान्तम्) खलु (अव्ययम्) ते (६।१) अतिथिजनसत्कारः (१।१) तत्
(१।१) किम् (१।१) ईदृशे (७।१) महानुभावे (७।१) प्रतिपत्तिमूढा
(१।१ कर्त्ता) तिष्ठसि (क्रिया) अथवा (अव्ययम्) तिष्ठ (क्रिया) त्वम् (१।१
कर्त्ता) अहम् (१।१ कर्त्ता) एव (अव्ययम्) यथानुरूपम् (क्रियाविशे.)
करिष्यामि (क्रिया) नायकम् (२।१ ल्यबन्तकर्म) निर्दिश्य (ल्यबन्तम्)
स्वागतम् (१।१) आर्यस्य ६।१) आसनपरिग्रहेण (३।१) अलङ्करोतु (क्रिया)
आर्यः (१।१ कर्त्ता) इमम् (२।१) कर्मविशे.) प्रदेशम् (२।१ कर्म) ॥

व्याख्या—

“अनुरज्यत इति” एतस्या नायिकाया दृष्टिः अत्र नायकेऽनुरज्यत इव अनु-
रक्ता भवतीव “रज्ज रागे दिवादित्वाच् श्यन्” भवतु अस्तु ! एवम् एतदनुसारमेव
तावद् भणिष्यामि वदिष्यामि । (प्रकाशं सर्वश्रवणयोरयमाह । “सर्वश्राव्यं प्रकाशं
स्यादिति दर्पणोक्तेः”) भर्तृदारिके ? राजपुत्रि ? ब्राह्मणो युक्तम् उचितं भणति
वदति, ते तव अतिथिजनसत्कारः अतिथिजनस्य अभ्यागतजनस्य सत्कार आदर
उचितो युक्तः खलु तत्सत्कारणाद् ईदृशे महानुभावे प्रतापशीले किं किमर्थं प्रति-
पत्तिमूढा विचारशून्या तिष्ठसि ? अथवा पक्षान्तरे त्वं तिष्ठ अहं चेत्थेव यथानुरूपं
यथोचितं करिष्यामि (नायकं निर्दिश्य लक्ष्णीकृत्य आह) आर्यस्य पूज्यस्य स्वागतं
शोभनागमनं भवत्विति शेषः आर्यः आसनपरिग्रहेण आसनस्वीकारेण इमं प्रदेशं
स्थानम् अलङ्करोतु भूषयतु ॥

विदूषकः । भो वयस्स ! सोहृणं एसा भणादि । उवबिसिअ
एत्थ मुहुत्तअं बीसमह । (क)

विश्राम्यावः विश्रामं कुर्वः । श्रमुवातोर्दिवादित्वात् “शमामष्टानां दीर्घः
श्यनि” इति दीर्घः ॥

नायकः । युक्तमाह भवान् । [उभावुपविशतः]

नायिका । [चेटीमुद्दिश्य] अहं परिहाससीले ! मा एवम् क-
रेहि । कदावि कोवि तावसो पेक्खदि । तदो मं अबिणीदेत्ति सम-

किमीदृशे महानुभावे प्रतिपत्तिमूढा तिष्ठसि ? अथवा तिष्ठ त्वम् अहमेव यथानुरूपं
करिष्यामि । स्वागतमार्यस्य । आसनपरिग्रहेण अलङ्करोत्वार्य इमं प्रदेशम् ।

(क) भो वयस्य ! शोभनमेषा भणति । उपविश्यात्र मुहूर्तं विश्राम्यावः ।

भावइहसदि । (क)

“अयीति”

पदच्छेदः—

अयि (सम्बोधनम्) परिहासशीले (सम्बोधनम्) मा (अव्ययम्)
एवम् (अव्ययम्) कुरु (क्रिया) कदा (अव्ययम्) अपि (अव्ययम्) कः
(१।१ कर्तृविशेष.) अपि (अव्ययम्) तापसः (१।१ कर्ता) प्रेक्षते (क्रिया)
ततः (तासिलन्तम्) माम् (२।१ कर्म) अविनीता (१।१) इति (अव्ययम्)
सम्भावयिष्यति (क्रिया) ।

व्याख्या—

अयीति कोमलालापे ‘हे परिहासशीले ? परिहास एव शीलं स्वभावो यस्याः
सा तत्सम्बुद्धौ’ एवम् अनेन प्रकारेण मा कुरु, यतः कदापि कोऽपि तापसः तपः
करोतीति तापसः तपस्वी प्रेक्षते पश्यति ततो मां मलयवतीम् अविनीता विनीतं
विनयोऽस्याअस्तोति विनीता “अर्थाद्यच्” सा न अवतीति अविनीता दुराचारिणी
“निपातेन कर्मणोभिहितत्वात्प्रथमा” इत्येवं सम्भावयिष्यति अनुमास्यतीत्यर्थः ॥

ततः प्रविशति तापसः ।

तापसः । आज्ञापितोऽस्मि कुलपतिना कौशिकेन । यथा वत्स
शारिङ्गल्य ! पितुराज्ञया सिद्धयुवराजमित्रावसुर्भविष्यद्विद्याधरचक्र-
वर्तिनं कुमारजीमूतवाहनम् इहैव मलये पर्वते कापि वर्तमानं भगि-
न्या मलयवत्या वरहेतोर्द्रष्टुमद्य गतः । तच्च प्रतीक्षमाणाया मलय-
वत्याः कदाचिन् मध्यन्दिनसवनवेलावधिरतिकामेत् ।

तदेनामाहूयागच्छेति । तत् तपोवनगौरीगृहमेव गच्छामि । [प-
रिक्रम्य भूमिं निरूप्य सविस्मयम्] अये ! कस्य पुनरियं पांशुले
भूप्रदेशे प्रकाशचक्रचिह्ना पदपंक्तिः । (अग्रतो जीमूतवाहनं निर्दिश्य)
नूनमस्यैवेयं महापुरुषस्य । तथाहि—

“आज्ञापित इति” ।

पदच्छेदः—

आज्ञापितः (१।१ निष्ठान्तम्) अस्मि (क्रिया) कुलपतिना (३।१ कर्तृवि.)
कौशिकेन (३।१ कर्ता), यथा (अव्ययम्) वत्स (सम्बोधनविशेष.) शारिङ्गल्य
(सम्बोधनम्) पितुः (६।१) आज्ञया (३।१) सिद्धयुवराजमित्रावसुः (१।१
कर्ता) भविष्यद्विद्याधरचक्रवर्तिनम् (२।१ कर्मविशेष.) कुमारजीमूतवाहनम्
(२।१ तुमुचन्तकर्म) इह (अव्ययम्) एव [अव्ययम्] मलये [७।१]

(क) अयि परिहासशीले ? मेवं कुरु । कदापि कोऽपि तापसः प्रेक्षते । ततो
मामविनीतेति सम्भावयिष्यति ।

पर्वते [७।१] क [अव्ययम्] अपि [अव्ययम्] वर्तमानम् [२।१ कर्मविशे.]
 भगिन्याः [६।१] मलयवत्याः [६।१] वरहेतोः [५।१ द्रष्टुम् (तुमुल्लन्तम्)] अय
 [अव्ययम्] गतः [१।१ निष्ठान्तक्रिया] तम् (२।१ शानजन्त कर्म) च (अव्ययम्)
 प्रतीक्ष्यमाणायाः (६।१ शानजन्तम्) मलयवत्याः (६।१) कदाचित् (अव्ययम्)
 मध्यन्दिनसवनवेलावधिः (१।१ कर्तृप.) अतिक्रमेत् (क्रिया) तत् (१।१) एनम्
 (२।१ ल्यबन्तकर्म) आहूय (ल्यबन्तम्) आगच्छ (क्रिया) इति (अव्ययम्)
 तत् (१।१) तपोवनगौरीगृहम् (२।१ कर्म) एव (अव्ययम्) गच्छामि (क्रिया)
 (परिक्रम्य (ल्यबन्तम्) भूमिम् (२।१ ल्यबन्तकर्म) निरूप्य (ल्यबन्तम्)
 अये (अव्ययम्) कस्य (६।१) पुनः (अव्ययम्) इयम् (१।१ कर्तृविशे.)
 पांशुले (७।१ अधिकरणविशे.) भूप्रदेशे (७।१ अधिकरणम्) प्रकाशचक्र-
 चिन्हा (१।१ कर्तृविशे.) पदपंक्तिः (१।१ कर्तृपदम्) ।

व्याख्या—

तापसः प्रविश्य आह—‘आज्ञापित इति’ कुलपतिना ‘ एकादशसहस्राणि
 योऽन्नदानादिना भरेत् । स वै कुलपतिर्नाम वेदवेदाङ्गपारगः ’ इति लक्षणलक्षितेन
 कौशिकेन कुशिकस्य गोत्रापत्यं पुमान् कौशिकस्तेन ‘अनृत्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ्,
 इत्यञ्’ विश्वामित्रेण ‘ अयं विश्वामित्रः सिद्धानां कुलगुरुः ’ अहम् आज्ञापितोऽ-
 स्मि दत्ताज्ञोऽस्मि । किमाज्ञापितस्तदाह यथेति, वत्स ? प्रिय ? शाण्डिल्य ? पितुः
 विश्वासोः आज्ञया अनुशासनेन सिद्धेति, सिद्धेषु युवराजो राजकुमारः ‘युवराजस्तु
 कुमारो भर्तृदारिक इत्यमरः’ मित्रावसुतदाख्यः भविष्यदिति भविष्यतीति भविष्यन्
 ‘शतृप्रत्ययं, सचासौ विद्याधरेषु चक्रवर्ती अधीश्वरस्तम्, इहास्मिन्नेव मलये तदाख्ये
 पर्वते शैले कापि कस्मिंश्चित्प्रदेशे वर्तमानं विद्यमानं कुमारजीमूतवाहनं भगिन्याः स्वसुः
 मलयवत्या वरहेतोः वरनिमित्तं द्रष्टुम् अवलोकिषुम् अय गतः । तं मित्रावसुं प्रतीक्ष-
 माणायाः अनुपालयन्त्या मलयवत्याः कदाचिद् मध्यन्दिनेति, मध्यन्दिनं मध्याह्नः
 तत्र यत्सवनं स्नानं तस्य वेलावधिः, समयसीमा अतिक्रमेत् व्यतीयात्, तत्तस्मात्
 त्कारणाद् एनां मलयवतीम् आहूय सम्बोध्य आगच्छ आयाहि, इत्याज्ञापितोऽस्मि ।
 तत् तपोवनगौरीगृहं तपोवने यद् गौरीगृहं गौरीमन्दिरं तदेव गच्छामि । (परिक्रम्य
 भूमिं दृष्ट्वा वदति) अये ? आश्चर्यबोधकमिदम्, पांशुले धूलियुक्ते भूप्रदेशे पृथ्वी
 प्रदेशे कस्य मानवस्य पुनः इयं प्रकाशेति, प्रकाशं स्पष्टं यथास्थात्तथा चक्रस्य चिह्नं
 लक्षणं यस्यां तादृशीं पदपंक्तिः चरणरेखा अस्ति ।

उष्णीषः स्फुट एष मूर्धनि विभात्यूर्णयमन्तर्भ्रुवो-
 श्रक्षुस्तामरसानुकारि हरिणा वक्षस्थलं स्पर्द्धते ।
 चक्राङ्गं च यथा पदद्वयमिदं मन्ये तथा कोऽप्ययं

नो विद्याधरचक्रवर्तिपदवीमप्राप्य विश्राम्यति ॥ १७ ॥
‘उष्णीष इति’

पदच्छेदः—

उष्णीषः (१।१ कर्तृप.) स्फुटः (१।१ कर्तृविशेष.) एषः (१।१ कर्तृविशेष.)
मूर्धनि (७।१) विभाति (क्रिया) ऊर्णा (१।१ कर्त्री) इयम् (१।१
कर्त्रीवश०) अन्तर (अव्ययम्) भ्रुवोः (६।२) चक्षुः (१।१ कर्तृ) तामरसानु-
कारि (१।१ चक्षुर्विशेष.) हरिणा (३।१) वक्षस्थलम् (१।१ कर्तृ) स्पर्धते
(क्रिया) चक्राङ्कम् (१।१ कर्तृविशेष) च (अव्ययम्) यथा (अव्ययम्) पद-
द्वयम् (१।१ कर्तृ) इदम् (१।१ कर्तृविशेष.) मन्ये (क्रिया) तथा (अव्ययम्)
कः (१।१) अपि (अव्ययम्) अयम् (१।१) नो (अव्ययम्) विद्याधरचक्र-
वर्तिपदवीम् (२।१ ल्यबन्तकर्म) अप्राप्य (ल्यबन्तम्) विश्राम्यति (क्रिया) ।

व्याख्या—

जीमूतवाहनेन दृष्ट्वा चक्रवर्तिस्त्वं निश्चिन्वंस्तुललक्षणमेव वर्णयति—“उष्णीष इति”
एष उष्णीषः शिरोवेष्टनं राजमुकुटविशेष इत्यर्थः स्फुटः स्पष्टो विभाति शोभते ।
भ्रुवोः नेत्राभ्यामूर्ध्वभागयोः “ऊर्ध्वदृग्भ्यां भ्रुवौ स्त्रियावित्यमरः” अन्तर्मध्ये इयम्
ऊर्णा रोमराजिः विभाति । चक्षुः नयनं च तामरसानुकारि तामरसं रक्तकमलम्
“रक्तोत्पलं तामरसमित्यमरः” अनुकुरुते तच्छीलम्, वक्षस्थलं वक्षसो भुजान्त-
रस्य स्थलम् “खर्परे शरि विसर्गस्य लोपो वा वक्षव्य इति विसर्गलोपः” हरिणा
सिंहेन स्पर्धते वैरायते “वैरायते स्पर्धते वेत्याख्यातचन्द्रिका” यथा च इदं पदद्वयं
चाण्युगलं चक्राङ्कं चक्रस्य अङ्कं चिह्नं यस्मिन् तादृशमस्ति तथा अहं मन्ये
सम्भावयामि यदयं कोऽपि मानवः विद्याधरेति चक्रवर्तिनः विद्याधर पदवीम्
उपाधिम् अप्राप्य नो विश्राम्यति विरमति । शार्दूलविकीर्णितं वृत्तम् । उत्प्रेक्षा-
लङ्कारः ॥ १७ ॥

अथवा कृतं सन्देहेन । व्यक्तमेतेनैव जीमूतवाहनेन भवितव्यम् ।
[मलयवतीं निरूप्य] अये ! इयमपि राजपुत्री । [उभौ विलोक्य]
चिरात् खलु युक्तकारी विधिः स्यात् । यदि युगलकमेतदन्योन्यानु-
रूपं घटयेत् [उपसृत्य नायकं निर्दिश्य स्वस्ति भवते ।

नायकः । भगवन् जीमूतवाहनोऽभिवादयते । उत्थातुमिच्छति ।
“अथवेति”

पदच्छेदः—

अथवा (अव्ययद्वयम्) कृतम् (निष्ठान्तम्) सन्देहेन (३।१) व्यक्तम्
(क्रियाविशेष.) एतेन (कर्तृविशेष.) एव (अव्ययम्) जीमूतवाहनेन (३।१
कर्तृपदम्) भवितव्यम् (तव्यन्तक्रिया) मलयवतीम् (२।१ ल्यबन्तकर्म)

निरूप्य (ल्यबन्तम्) अये (अव्ययम्) इयम् (१११) अपि (अव्ययम्) राजपुत्री (१११) [उभौ (२१२ ल्यबन्तकर्म) विलोक्य (ल्यबन्तकर्म)] चिरात् (२११) खलु (अव्ययम्) युक्तकारी (१११ कर्तृविशे०) विधिः (१११ कर्त्ता) स्यात् (क्रिया) । यदि (अव्ययम्) युगलकम् (२११ कर्म) एतत् (२११ कर्मविशे०) अन्योन्यानुरूपम् (२११ कर्मविशे) घटयेत् (क्रिया) ।

व्याख्या—

“पूर्वसम्भाव्य सम्प्रति निश्चयं कुर्वन्नाह अथवैति” अथवा पक्षान्तरे सन्देहेन संशयेन कृतम् अलमित्यर्थः । व्यक्तं स्फुटम् एतेन जीमूतवाहनेनैव भवितव्यम् भवितुं योग्यम् (मलयवतीं निरूप्याऽऽह) अये ? इयमपि राजपुत्री । (उभौ द्वौ विलोक्याऽऽह) चिराद् दीर्घकालात् विधिः विधाता युक्तकारी उचितसं-योगकारी स्यात्, यदि एतद् युगलकं मिथुनम् अन्योन्यानुरूपं परस्परसदृशं घटयेत् योजयेत् ।

तापसः । अलमलम् अभ्युत्थानेन । ननु सर्वस्याभ्यागतो गुरुरिति भवानेवास्माकं पूज्यः । तद् यथासुखं स्वीयताम् ।

नायिका । अज्ज ! पणमामि । [क]

“अभ्युत्थानेनेति” आदरनिमित्तमग्रत उत्थानमभ्युत्थानं तेन ।

तापसः । [नायिकां निर्दिश्य] वत्से ! अनुरूपभर्तृगामिनी भूयाः । राजपुत्रि । त्वामाह कुलपतिः । कौशिकः । यथा अतिक्रामति मध्यन्दिनसवनवेला । तत् त्वरितमागम्यतामिति ।

अनुरूपेति ’ अनुरूपः सदृशो यो भर्ता पतिः तं गच्छति तच्छ्रेया ।

मलयवती । जं गुरु आणवेदि । (आत्मगतम्) एकतो गुरुव-अणं अणतो दईअदंसणसुहंसि गमणागमणाधिरूढं अज्जवि मं दोलपदि हिअअं । [ख]

‘एकत इति’ एकतो गुरुवचनम् ‘तदपि अनुलङ्घनीयमित्यर्थः’ अन्यतो द्वितीयतो दयितेति ’ दयितेतस्य प्रियस्य दर्शने सुखम् तदपि दुस्त्यजम्, इत्येवं गमनागमनाधिरूढं गमनं च आगमनं च गमनागमने तयोरधिरूढं स्थितं हृदयम् अन्तःकरणम् अद्यापि मां दोलयति भ्रमयति ।

उत्थाय निश्वस्य सलज्जं सानुरागञ्च नायकं पश्यन्ती तापससहिता निष्क्रान्ता । नायकः । सोत्कण्ठं निःश्वस्य, नायिकां पश्यन् ।

अनया जघनाभोगभरमन्थरयातया ।

(क) आर्य्य ! प्रणमामि ।

[ख] यद् गुरुराज्ञापयति । एकतो गुरुवचनमन्यतो दयितिदर्शनसुखमिति गमनागमनाधिरूढमद्यापि मां दोलयति हृदयम् ।

अन्यतोऽपि व्रजन्त्या मे हृदये निहितं पदम् ॥ १८ ॥
अनयेति”

पदच्छेदः—

अनया (३।१ कर्तृपदम्) जघनाभोगभरमन्थरयातया (३।१ कर्तृविशे)
अन्यतः (तसिलन्तम्) अपि (अव्ययम्) व्रजन्त्या (३।१ कर्तृविशे) मे
(६।१) हृदये (७।१) निहितम् (निष्ठान्तक्रिया) पदम् (१।१ कर्म) ।

खण्डान्वयः—

‘अनया मे हृदये पदं निहितम्’ कीदृश्याऽनया ? जघनाभोगभरमन्थरयातया,
पुनः कीदृश्या ? अन्यतोऽपि व्रजन्त्या ?

व्याख्या—

विरहावस्थां वर्णयन्नाह—“अनयेति” जघनेति, जघनस्य श्रोणिपुरोभागस्य
“जघनं च स्त्रियाः श्रोणिपुरोभागे कटावपीति मेदिनी”य आभोगःस्थौल्यं तस्य
भरेण भारेण मन्थरं मन्दं यातं गमनं यस्याः तादृश्या अनया नायिकया अन्य-
तोऽन्यत्र स्थलेऽपीत्यर्थः व्रजन्त्या गच्छन्त्या मे मम जीमूतवाहनस्य हृदये चेतसि
पदं चरणं निहितं स्थापितम् । असङ्गतिरलङ्कृतिः “कार्यकारणयोर्भिन्नदेशताय म-
सङ्गतिः” इति लक्षणात् ।

विदूषकः । भो ! दिठ्ठं तुष्टं पेक्खिदब्बं । ता दाणिं मज्झरणसूर-
किरणसन्तावदिउणिदो बिअ मे उदरग्गी धमधमाअदि । ता एहि
णिकमह । जेण बह्मणो अदिही भविअ मुणिजणसआसादो लद्धेहि
कन्दमूलफलेहि पि दाव पाणधारणं करोमि । क

‘दृष्टमिति’ त्वया यत् प्रेक्षितव्यं द्रष्टव्यं तद् दृष्टम् । ततस्मात् इदानीं मध्या-
न्हेति मध्यान्हस्य मध्याह्नकालस्य सूर्यकिरणैः यः सन्तापः तेन द्विगुणित इव
द्विगुणतां प्राप्त इव मे उदराम्निः जठराम्निः धमधमायते प्रचण्डो भवतीत्यर्थः ।

नायकः । (ऊर्ध्वमवलोक्य) मध्यमध्यास्ते नभस्तलस्य भगवान्
सहस्रदीधितिः । तथाहि—

‘मध्यमिति’ सहस्रदीधितिः सहस्रं दीधितयः किरणा यस्य स सूर्यो भगवान्
नभस्तलस्य आकाशस्य मध्यम् ‘अधिशङ्क्’ स्थासां कर्म’ इति कर्मत्वम् ।
अध्यास्ते अधितिष्ठति ।

तापात् तत्क्षणवृष्टचन्दनरसौ पाण्डू कपोलौ वहन्

(क) भो ! दृष्टं त्वया प्रेक्षितव्यम् । तदिदानीं मध्यान्हसूर्यकिरणसन्ताप-
द्विगुणित इव मे उदराम्निर्धमधमायते । तदेहि निष्काम्यावः । येन ब्राह्मणोऽतिथि-
भूत्वा मुनिजनसकाशात् लब्धैः कन्दमूलफलैरपि तावत् प्राणधारणं करोमि ।

संसङ्गैर्निजकर्णतालपवनैः संवीज्यमानाननः ।

सम्प्रत्येष विशेषसिक्कहृदयो हस्तोज्झितैः शीकरैः

ग्लायच्छल्लकदुःसहामिव दशां धत्ते गजानां पतिः ॥ १६ ॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति प्रथमोऽङ्कः ।

‘तापादिति’

पदच्छेदः—

तापात् (५११) तत्क्षणवृष्टचन्दनरसौ (२१२ शत्रन्तकर्मविशे.) पाण्डू
(२१२ शत्रन्तकर्मविशे.) कपोलौ (२१२ शत्रन्तकर्म) वहन् (१११ शत्रन्तकर्तृ-
विशे.) संसङ्गैः (३१३ शानजन्तकर्तृवि.) निजकर्णतालपवनैः (३१३ शानज-
न्तकर्तृपदम्) संवीज्यमानाननः (१११ कर्तृवि.) सम्प्रति (अव्ययम्) एषः
(१११ कर्तृवि.) विशेषसिक्कहृदयः (१११ कर्तृवि.) हस्तोज्झितैः (३१३ निष्ठा-
न्तकर्तृवि.) शीकरैः (३१३ निष्ठान्तकर्तृपदम्) ग्लायच्छल्लकदुःसहाम् (२११
कर्मवि.) इव (अव्ययम्) दशाम् (२११ कर्म) धत्ते (क्रिया) गजानाम् (६१३)
पतिः (१११ कर्तृपदम्) ।

खण्डान्वयः—

एष गजानां पतिः सम्प्रति दशां धत्ते, कीदृशीमिव दशाम् ? ग्लायच्छल्लक-
दुःसहामिव, कीदृशो गजानां पतिः ? कपोलौ वहन्, कीदृशौ कपोलौ ? तत्क्षण-
वृष्टचन्दनरसौ, कस्मात् ? तापात्, पुनः कीदृशः ? संवीज्यमानाननः, कैः ?
निजकर्णतालपवनैः, कीदृशैः ? संसङ्गैः, पुनः कीदृशः ? विशेषसिक्कहृदयः, कैः ?
शीकरैः, कीदृशैः ? हस्तोज्झितैः ।

व्याख्या—

मध्याह्नं वर्णयन्नाह—‘तापादिति’ तापाद् घर्माद्धितोः तत्क्षणं तत्कालं
वृष्टौ मर्दितश्चन्दनस्य रसो निरस्यन्दो याभ्यां तादृशौ, अतएव पाण्डू श्वेतौ
‘हरिणः पाण्डुरः पाण्डु’ इति शुक्लनामस्वमरः, कपोलौ गण्डौ वहन् धारयन् ।
संसङ्गैः निरन्तरचलितैः निजौ स्वकीयौ कर्णौ श्रवणौ एव तालौ तालपत्रौः तयोः
पवनैर्वायुभिः संवीज्यमानाननः संवीज्यमानम् आननं मुखं यस्य तादृशः, हस्तो-
ज्झितैः हस्तेन शुण्डादण्डेन उज्झितैः शीकरैः जलकणैः ‘शीकरोऽम्बुकणः
स्मृत’ इत्यमरः विशेषसिक्कहृदयः विशेषेण अतिशयेन सिक्कम् आर्द्राकृतं हृदयं
वद्धौ यस्य तादृशः, एषोऽप्रतो दृश्यमानो गजानां हस्तिनां पतिः गजराजः सम्प्रति
मध्याह्नकाले ‘ग्लायदिति’ ग्लायन्तो ग्लानिं प्राप्नुवन्तो ये शल्लकास्तरुविशेषा-
स्तेषां दुःसहां सोढुमशक्यामिव दशाम् अवस्थाम् धत्ते धारयति । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् । स्वभावोक्त्यनुप्राणित उपमालंकारः ।

इति नागानन्दीयसरस्वतीदिधिमथीनामधेयायां टीकायां प्रथमोऽङ्कः ।

द्वितीयोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति चेटी ।

चेटी । आणतहि भट्टिदारिआए मलअवदीए जहा हजे ! मनो-
हरिए ! अज्ज चिराअदि मे भाअरो अज्जमित्तावस्सु । ता गदुअ
जाणेहि किं आगदो ण वेत्ति । (परिकामति ।

चिरयति चिरं विलम्बं करोति ' तत्करोतीति णिच् ' ।

(नेपथ्याभिमुखं दृष्ट्वा) का उण एसा तुरिततुरिदं इदो एव्व
आअच्छदि । (निरूप्य) कहं चदुरिआ ? (क)

ततः प्रविशति द्वितीया चेटी ।

प्रथमा । (उपसृत्य) हला चदुरिए ! किं णिमित्तं उणमं परि
हरिअ एव्वं तुरिदाए गच्छीअदि । (ख)

त्वरितत्वरितं शीघ्रं शीघ्रम् ।

द्वितीया । हला मनोहरिए ! आणतहि भट्टिदारिआए मलअ-
वदीए । हज्जे चदुरिए ! कुसुमावचअपरिस्समणीसहं मे सरीरं ।
सरदादवजणिदो विअ मे सन्दावो अधिअतरं बाधेदि ।

' कुसुमेति ' कुसुमानां पुष्पाणाम् अवचयोऽवचयनं तस्य परिश्रमेण निःसहं
श्रमक्लान्तमित्यर्थः एतादृशं मे शरीरम् । ' शरदिति ' शरदो य आतपो धर्मः
विरहत्वादिति भावः । तस्माज् जनित उत्पन्न इव सन्तापः ।

ता गच्छ तुमं बालकदलीपत्तपरिचित्ते चन्दणलदाघरणे चन्द-
मणिसिलाअलं सज्जीकरेहिति । अणुचिट्ठिअं अ मए जघा आणत्तं ।
जाव गदुअ भट्टिदारिआए णिवेदेमि । (ग)

' बालकदलीति ' बालानि कोमलानि यानि कदलीपत्राणि तैः परिचित्ते

(क) आज्ञप्तास्मि भर्तृदारिकया मलयवत्या यथा हजे मनोहरिके ! अथ
चिरयति मे आता आर्यमित्रावसुः । तद् गत्वा जानीहि किमागतो न वेति । का
पुनरेषा त्वरितत्वरितमिति एवागच्छति । कथं चतुरिका ?

(ख) हला चतुरिके ! किं निमित्तं पुनर्मां परिहृत्या एवं त्वरितया गम्यते ।

(ग) हला मनोहरिके ! आज्ञप्तास्मि भर्तृदारिकया मलयवत्या । हजे चतु-
रिके ! कुसुमावचपरिश्रमनिःसहं मे शरीरम् । शरदातपजनित इव मे सन्तापो-
ऽधिकतरं बाधते । तद् गच्छत्वं बालकदलीपत्रपरिचित्ते चन्दनलतागृहे चन्द्रमणि-
शिलातलं सज्जीकुर्विति । अनुष्ठितञ्च मया यथाज्ञप्तम् । यावद् गत्वा भर्तृदारिकायै
निवेद्यामि ।

आच्छादिते एतादृश चन्दनलतागृहे चन्दनतरुलतानिर्मितगृहे । 'चन्द्रेति' चन्द-
मणिशिलातलं चन्द्रमणश्चन्द्रकान्तो यस्मादुदयं गते शीतरश्मौ मन्दं मन्दं जलं
निर्झरति तस्य शिलातलम् ।

प्रथमा । जइ एब्बं ता लहुं गदुअ णिवेदेहि । जेण से तहिं गदाए
उबसमदि सन्दाबो । (क)

द्वितीया । [विहस्यात्मगतम्] ए ईदिसो से सन्दाबो । जो एब्बं
उबसमिस्सदि । विचित्रमणीअं चन्दणलदाघरअं पेक्खन्तीए अधि-
अदरो सन्दाबो हुविस्सदित्ति तक्केमि । [प्रकाशम्] ता गच्छ
तुमं । अहमपि सज्जीकिदं मणिसिलाअलंत्ति गदुअ भट्टिदारिआए
णिवेदेमि । (ख)

इति निष्क्रान्ते ।

ततः प्रविशति सोत्कण्ठा मलयवती चेटी च ।

मलयवती । [निःश्वस्यात्मगतम्] हिअअ ! तथा णाम तस्सि
जणे जं लज्जाए मन्थरं मुहं अदुअ दाणिं तहिं अत्तणा गदोसित्ति
अहो ! दे अप्पम्भरित्तणं । [प्रकाशम्] हज्ज चदुरिण ! आदेसेहि
मे भअवदीए आअदणं । (ग)

'हृदयेति' हे हृदय ? चेत्तः ! 'नाम सम्भावनायाम्' तस्मिन् पूर्वदृष्टे जने
जीमूतवाहन इति भावः ! तथा तेनैव प्रकारेण वर्त्तसु इति शेषः । यत् त्वं लज्जया
मन्थरं मन्दं नीचैरित्यर्थः । मुखं कृत्वा । तापसेन साकं निष्क्रान्त मासीरिति शेषः ।
क्वचिन् दोषो न गुण इति दर्पणवचनादित्यत्र न्यूनपदत्वस्य विरहातिशयवर्णनान्न
दोषत्वं नापि गुणत्वम् । इदानीं सम्प्रति तत्रजने आत्मना स्वयमेव गतोऽसि, अहो
आश्चर्यं ते तव हृदयस्य आत्मम्भरित्वं स्वार्थपरत्वं स्वप्रयोजनसाधनत्वमिति
यावत् । चन्दनलतागृहगमनोद्यताया भगवतीगृहगमनत्वकथनेन विप्रलम्भशृङ्गारे
दशकामदशासु प्रलापो दर्शितः तल्लक्षणं यथा दर्पणे 'अलक्ष्यवाक् प्रलापः स्या-
च्चेतसो भ्रमणाद्भुशम्' । अलक्ष्यवाक् च हृदयेत्यादिव कथं दर्शिता ।

चेटी । [आत्मगतम्] चन्दणलदाघरं पत्थिदा भणदि भअ-

(क) यथेवं तल्लघु गत्वा निवेदय । येनास्यास्तत्र गताया उपशाम्यति संतापः ।

(ख) नेदृशस्तस्याः सन्तापः । य एवमुपशामिष्यति । विचित्रमणीयं चन्द-
नलतागृहं प्रेक्षमाणाया अधिकतरः सन्तापो भविष्यतीति तर्क्यामि । तद्गच्छ
त्वम् । अहमपि सज्जीकृतं मणिशिलातलमिति गत्वा भर्तृदारिकायै निवेदयामि ।

(ग) हृदय ! तथा नाम तस्मिन् जने यत् लज्जया मन्थरं मुखं कृत्वेदानीं
तत्रात्मना गतोऽसीति अहो ! ते आत्मम्भरित्वम् । हज्जे चतुरिके ! आदिश मय्यं
भगवत्या आयतनम् ।

वदिष्य आश्रयं । [प्रकाशम्] चन्दणलदाघरं भट्टिदारिद्र्या-
पत्तिदा (क)

नायिका । [सलज्जम्] हज्जे! सुष्ठु सुमराविदं । ता एहि तपि
एव गच्छस्व । (ख)

चेटी । एतु एतु भट्टिदारिद्र्या । [नायिका अन्यतो गच्छति । (ग)

चेटी । [पृष्ठता दृष्ट्वा सोद्वेगमात्मगतम्] अहो से सुखणिहिअ-
त्तणं । कहं तं एव देवीभवनं पत्तिदा । [प्रकाशम्] भट्टिदारिद्र्या ।
ए इदो चन्दणलदाघरं । ता इदो इदो एहि । (घ)

६ नायिका सविलक्ष्मि तं तथा करोति ।

चेटी । इदं चन्दणलदाघरं । ता पविसिअ चन्दमणिसिलादले
उपविसिअ समरुत्तसदु भट्टिदारिद्र्या [उभे उपविशतः] (ङ)

‘सविलक्ष्मि तमिति’ विलक्ष्णे विस्मययुक्तत्वेन स्मितेन ईषद्वसेन च सह
यथास्यात्तथा ‘विलक्षो विस्मयान्विते’ इत्यमरः ।

नायिका । [निश्चल आत्मगतम्] भव कुसुमा उह ! जणं
तुमं रुअसोहाए णिजिदोसि । तस्स तुए ण किमपि किदं । मम उए
अणवरद्धाएवि अबलेत्ति करिअ पहरन्तो ए लज्जेसि [आत्मानं
निर्वर्ण्य मदनावस्थां नाटयन्ती । [प्रकाशम्] हज्जे ! कीस उए घण-
पल्लवणिरुद्धसूरकिरणं तं एव चन्दणलदाघरं ए मे अजवि
सन्दाबहुक्खं अवणेदि । (च)

‘घनेति’ घनैः सान्द्रैः पल्लवैः किसलयैः निरुद्धा निवारिताः सूर्यकिरणा यत्र
तादृशं चन्दनलतागृहम् ।

(क) चन्दनलतागृहे प्रस्थिता भणति भगवत्या आयतनम् । चन्दनलता-
गृहं भर्तृदारिका प्रस्थिता ।

(ख) हज्जे ! सुष्ठु स्मारितम् । तदेहि तत्रैव गच्छावः ।

(ग) एतु एतु भर्तृदारिका ।

(घ) अहो तस्याः शून्यहृदयत्वम् ! कथं तदेव देवीभवनं प्रस्थिता । भर्तृ-
दारिके ! नन्वितश्चन्दनलतागृहम् । तदित इत एहि ।

(ङ) इदं चन्दनलतागृहम् । तत् प्रविश्य चन्द्रमणिसिलादले उपविश्य
समाश्रितुं भर्तृदारिका ।

(च) भगवन् कुसुमायुधः । येन त्वं रूपशोभया निर्जितोसि । तस्य त्वया
न किमपि कृतम् । मम पुनरनपराधाय अपि अबलेत्ति कृत्वा प्रहरन् न लज्जे
हज्जे ! किं पुनर्घनपल्लवनिरुद्धसूर्यकिरणं तदेव चन्दनलतागृहं न मे अद्यापि
सन्तापदुःखमपनयति ॥

चेटी । जानामि अहं एत्थ सन्दावस्स कारणं । किं उण अस-
म्भावणी भट्टिदारिआ ए तं पडिबज्जिस्सदित्ति । (क)

‘जानामीति’ अत्र सन्तापस्य कारणं हेतुं जीमूतवाहनम्, अहं जानामि,
पुनः किम् असम्भाविनी स मे पतिर्भविष्यति ? इत्यसम्भवं मन्यमाना भर्तृदारिका
तत् मदभिप्रेतं न प्रतिपत्स्यते स्वीकरिष्यति ? ।

नायिका । [आत्मगतम्] लक्खिदा विअ अहं एदाए । तहावि
पुच्छिस्सं [प्रकाशम्] हज्जे ! किं तं जं एं पडिबज्जिअदि । ता
कहेहि दाव । किं तं कारणं ? (ख)

चेटी । एसो दे हिअअट्ठिदो वरो । (ग)

नायिका । [सहर्षं ससम्भ्रमोत्थाय द्वित्राणि पदानि गत्वा]
कहिं कहिं सो ? (घ)

चेटी । [उत्थाय सस्मितम्] भट्टिदारिण ! सो को ? (ङ)

नायिका । सलज्जमुपविश्य अधोमुखी तिष्ठति ।

चेटी । भट्टिदारिण ! एदहि बत्तकामा । एसो दे हिअअट्ठिदो
वरो एव्व देवीए दिणो सिविणके । पच्छविकखणं एव्व परिमुक्क-
कुसुमवाणो विअ मअरद्धओ भट्टिदारिआए दिट्ठो । सो दे इमस्स
सन्दावस्स कारणं जेण एदं सहावसीदलम्पि चन्दणलदाघरअं ए दे
सन्दावदुक्खं अबणेदि । (च)

‘पश्वादिति’ पश्चादपि स्वप्ने देवीवरदानानन्तरमपि प्रविमुक्तेति, प्रविमुक्ताः
परिक्षिप्ताः कुसुमवाणाः पुष्पशरा येन एतादृशो मकरध्वज इव कामदेव इव जीमूत-
वाहन इतिशेषः । त्वया दृष्टः ।

(क) जानाम्यहमत्र सन्तापस्य कारणम् । किं पुनरसम्भाविनी भर्तृदारिका ।
तत् प्रतिपत्स्यते इति ।

(ख) लक्षितेवाहमेतया । तथापि पृच्छामि । हज्जे किं तत् यत्र प्रतिपद्यते ।
तत् कथय तावत् । किं तत् कारणम् ?

(ग) एष ते हृदयस्थितो वरः ।

(घ) कुत्र कुत्र सः ?

(ङ) भर्तृदारिके ! स कः ।

(च) भर्तृदारिके ! एतदस्मि वक्तुकामा एष ते हृदयस्थितो वर एव देव्या
दत्तः स्वप्ने । पश्चादपि क्षणमेव प्रविमुक्ककुसुमवाण इव मकरध्वजो भर्तृदारिकया
दृष्टः । स ते अस्य सन्तापस्य कारणम् । येनैतत् स्वभावशीतलमणि चन्दनलता-
गृहं न ते सन्तापदुःखमपनयति ।

नायिका । चतुरिआए लच्छिदहहि । सचं हजे ! चतुरिआ खलु तुमं । किं दे अवरं पच्छाईआदि । ता कहिस्सं । (क)

चेटी । भट्टिदारिए ! दाणि एव्व कहियं । किं बहुणा पलवि-
देण । अलं सम्भमेण । मा सन्तप्प । जइ अहं चतुरिआ तदा सोवि
भट्टिदारिअं अवेक्खन्तो ए मुहुत्तअं पि अहिरमिस्सदि । ता एदस्मि
मए लक्खिदं । (ख)

न अभिरंश्यते न विरामं करिष्यति, त्वां मिलितुमुत्कण्ठित एव भवि-
ष्यतीत्यर्थः ।

नायिका । [सास्रम्] हज्जे ! कुदो अम्हाणं एत्तिओ भाअ-
थेओ । (ग)

चेटी । भट्टिदारिए ! मा एव्वं भण । किं मधुसूदणो विअ
वच्छत्थलेण लच्छि अणुव्वहन्तो णिव्वुदो भोदि । (घ)

‘मधुसूदन इति’ यथा मधुसूदनो विष्णुः लक्ष्मीं वक्षःस्थलेन भुजान्तरस्थ-
लेन अनुव्रह्मन् न धारयन् निवृत्तो न भवति तथा सोऽपि त्वां विनेति भावः ।

नायिका । किं सुअणो पिअं वज्जिअ अणं भणितुं जाणेदि ।
सहि ! अदोवि मे सन्दाबो अधिअदरं बाधेदि । जं सो महाणुभाओ
बाअमेत्तकेण वि मए ए सम्भावितो सोवि अकिदपडिबत्तो अदक्-
खिणेत्ति मं सम्भावइस्सदि [इति रोदिति] (ङ)

‘अकृतेति’ न कृता प्रतिपत्तिः सत्कारो यया सा, अदक्षिणा असरला कुटि-
लेति यावत् ‘दक्षिणो दक्षिणोद्भूतसरलच्छन्दवर्तिषु’ इति मेदिनी ।

चेटी । भट्टिदारिए मा रोद । अहवा कहं ए रोइस्सदि । अहिओ
से हिअअस्स सन्दाबो अधिअदरं बाधेदि तार्किं दाणिं एत्थ कर-

(क) चतुरिकया लक्षितास्मि । सत्यं हजे ! चतुरिका खलु त्वम् । किं ते
अपरं प्रच्छाद्यते । तत् कथयिष्यामि ।

(ख) भर्तृदारिके ! इदानीमेव कथितम् । किं बहुना प्रलपितेन अलं सम्भ्रमेण
मा सन्तप्यस्व । ययहं चतुरिका तदा सोऽपि भर्तृदारिकाम् अपेक्षमाणो न मुहूर्त-
मप्यभिरंश्यते । तदिदमपि मया लक्षितम् ।

(ग) हजे ! कुतोऽस्माकमेतावद्भागधेयम् ।

(घ) भर्तृदारिके ! मैवं भण । किं मधुसूदन इव वक्षःस्थलेन लक्ष्मीमनु-
व्रह्मन् निवृत्तो भवति ।

(ङ) किंसुजनः प्रियं वर्जयित्वा अन्यत् भणितुं जानाति । सखि ! अतोऽपि
मे सन्तापोऽधिकतरं बाधेत् । यत् स महाणुभावो वाङ्मात्रेणापि मया न सम्भा-
वितः । सोऽप्यकृतप्रतिपत्तिरदक्षिणेति सम्भावयिष्यति ।

इस्सं । ता जाव चन्दणलदापल्लवरसं से हिअए दाइस्सं [उत्थाय चन्दनपल्लवं गृहीत्वा निष्पीड्य हृदये ददाति] भट्टिदारिण ! एं भणामि मा रोद । अअं कखु ईदिसो चन्दणरसो इमेहिं अणवर-
पडन्तेहिं बाहबिन्दहिं उणहीकिदो ए दे हिअअस्स एदं सन्दावं
अवणेदि [कदलीपत्रमादाय वीजयति] (क)

‘अनवरतेति’ अनवरतं निरन्तरं पतद्भिः बाष्पविन्दुभिः, नेत्राजलविन्दुभिः ।

नायिका । [हस्तेन निवारयति] सहि ! मा बीजेहि । उण्हो
कखु एसो कदलीदलमारुदो । (ख)

चेटी । भट्टिदारिण ! मा इमस्स दोसं कहेहि । तुमं चिअचन्दण
पल्लवसंसगगीदलं इमं एीसासेहिं पपञ्चिअ कअलीदलमारुदं उण्हं
कुणसि । (ग)

‘चितेति’ चिताः चयनक्रमेण स्थापिता ये चन्दनपल्लवास्तेषां संसर्गेण सम्प-
र्केण शीतलं शीतं कदलीदलमारुतं कदलीपत्रपवनं निःश्वासैः वदनवातैः प्रपञ्च्य
संयोज्य उष्णं तप्तं करोषि ।

नायिका । (सास्त्रम्) सहि ! अत्थि कोवि इमस्स दुक्खस्स
उवसमोवाओ । (घ)

चेटी । भट्टिदारिण ! अत्थि जदि सो एत्थ आअच्छदि । (ङ)

ततः प्रविशति नायको विदूषकश्च ।

नायकः ।

व्यावृत्त्यैव सितासितेक्षणरुचा तानाश्रमे शाखिनः

कुर्वन्त्या विटपावसक्कविलसत्कृष्णाजिनौघानिव ।

यद्दृष्टोस्मि तथा मुनेरपि पुरस्तेनैवमभ्याहते १

पुष्पेभो ! भवता मुधैव किमेति क्षिप्यन्त एते शराः ॥ २० ॥

‘व्यावृत्त्येति’

(क) भर्तृदारिके ! मा रुदिहि । अथवा कथं न रोदिष्यति । अधिकोऽस्या
हृदयस्य सन्तापोऽधिकतरं बाधते । तत् किमिदानीमत्र करिष्ये । तद् यावत्
चन्दनलतापल्लवरसमस्याहृदये दास्ये । भर्तृदारिके ! ननु भणामि मा रुदिहि ।
अयं खल्वीदृशश्चन्दनरस एभिरनवरतपतद्भिः बाष्पविन्दुभिरुष्णीकृतो न ते हृदयस्य
एतं सन्तापमपनयति ।

(ख) सखि ! मा वीजय । उष्णः खल्वेष कदलीदलमारुतः ।

(ग) भर्तृदारिके ! मा अस्य दोषं कथय । त्वं चितचन्दनपल्लवसंसर्गशी-
तलम् इमं निःश्वासैः प्रपञ्च्य कदलीदलमारुतम् उष्णं करोषि ।

(घ) सखि ! अस्ति कोऽपि अस्य सन्तापस्योपशमोपायः ।

(ङ) भर्तृदारिके ! अस्ति यदि सोऽत्रागच्छति ।

पदच्छेदः—

व्यावृत्त्य (ल्यबन्तम्) एव (अव्ययम्) सिताक्षितेक्षणरुचा (३११ करणम्)
तान् (२१३ शत्रन्तकर्मविशेषः) आश्रमे (७११) शाखिनः (२१३ शत्रन्तकर्म)
कुर्वन्त्या (३११ शत्रन्तं निष्ठान्तकर्तृविशेषः) विटपावसकविलसत्कृष्णाजिनौघान्
(२१३ शत्रन्तकर्मोपमानम्) इव (अव्ययम्) यद् (१११) दृष्टः (निष्ठान्तम्)
अस्मि (क्रिया) तथा (३११ निष्ठान्तकर्तृपदम्) मुनेः (६११) अपि (अव्ययम्)
पुरः (अव्ययम्) तेन (३११ हेतुः) एवम् (अव्ययम्) अभ्याहते (७११
आधारविशेषः) पुष्पेषो (सम्बोधनम्) भवता (३११ कर्तृप.) मुधा (अव्ययम्)
एव (अव्ययम्) किम् (१११) इति (अव्ययम्) लिप्यन्ते (क्रिया) एते
(११३ कर्मवि.) शराः (११३ कर्म) ।

व्याख्या—

नायिकाया विरहावस्थां प्रदर्श्य नायकस्यापि प्रदर्शयति ‘ व्यावृत्त्येति ’ हे
पुष्पेषो ? कामदेव ? आश्रमे वने मठे वा ‘ आश्रमौ ब्रह्मचर्यादौ वानप्रस्थे मठेवने ’
इति मेदिनी । मुनेः शाण्डिल्यनाम्नस्तापसस्य पुरोऽग्रतोऽपि सितेति, सितं श्वेतम्
अक्षितं कृष्णं च यद् ईक्षणं नयनं तस्य रुचा कान्त्या तान् अनुभूतच्छायान्
शाखिनो वृक्षान् विटपेति विटपे शाखापल्लवसमुदाये ‘ विस्तारो विटपोऽस्त्रिया ’
मित्यमरः । ‘ विटपो न स्त्रियां स्तम्बशाखाविस्तारपल्लव ’ इति च मेदिनी ।
अवसक्ता लग्ना विलसन्तः स्फुरन्तः कृष्णाजिनानां कृष्णमृगचर्मणाम् ओघाः समूहा
येषां तादृशानिव कुर्वन्त्या तथा कान्त्या व्यावृत्त्य मुखं परावत्यैव यद् दृष्टोऽबलो-
कितोऽस्मि, तेन तदवलोकनमात्रेणैव एवम् अनेन प्रकारेण अभ्याहते समन्ताद्
हते ताडिते मयि जीमूतवाहने भवता कुसुमशरेण मुधा यथैव किमिति किमर्थम् एते
शरा बाणाः लिप्यन्ते पात्यन्ते । पूर्वमेव हते भूयः प्रहारो नोचित इति भावः ॥ २० ॥
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् उत्प्रेक्षालंकारः ।

विदूषकः । भो वयस्य ! कर्हि कखु दे गदं तं धीरत्तणं ? (क)

नायकः । वयस्य ! ननु सुधीर एवासि, कुतः—

नीताः किं न निशाः शशाङ्कधवला ? नाघ्रातभिन्दीवरम् ?

किं नोन्मीलितमालतीसुरभयः सोढाः प्रदोषानिलाः ?

भङ्गारः कमलाकरे मधुलिहां किं वा मया न श्रुतो ?

निर्व्याजं विधुरेष्वधीर इति मां येनाभिधत्ते भवान् ॥ २१ ॥

‘ नीता इति ’

पदच्छेदः—

नीताः (११३ निष्ठान्तम्) किम् (१११) न (अव्ययम्) निशाः (११३

(क) भो वयस्य ! कुत्र खलु ते गतं तत् धीरत्वम् ?

८

निष्ठान्तकर्म) शशाङ्कधवलाः (१।३ निष्ठान्तकर्मविशेषः) न (अव्ययम्) आघ्रा-
तम् (१।१ निष्ठान्तम्) इन्दीवरम् (१।१ निष्ठान्तकर्म) । किम् (१।१) न
(अव्ययम्) उन्मीलितमालतीसुरभयः (१।३ निष्ठान्तकर्मविशेषः) सोढाः (१।३
निष्ठान्तम्) प्रदोषानिलाः (१।३ निष्ठान्तकर्म) भङ्गारः (१।१ निष्ठान्तकर्म)
कमलाकरे (७।१) मधुलिहाम् (६।३) किम् (१।१) वा (अव्ययम्) मया
निष्ठान्तकर्तृपदम्) न (अव्ययम्) श्रुतः (१।१ निष्ठान्तम्) निर्व्याजम् (क्रिया-
विशेषणम्) विधुरेषु (७।३) अधीरः (१।१) इति (अव्ययम्) माम् (२।१
कर्म.) येन (३।१ हेतुः) अभिधत्ते (क्रिया) भवान् (१।१ कर्तृप.)

व्याख्या—

स्वीयं सुधीरत्वं द्रढयति ' नीता इति ' मयेति पदं सर्वनिष्ठान्तपदैः सम्बध्यते ।
किं मया शशाङ्कधवलाः शशाङ्केन चन्द्रमसा धवलाः शुभ्रवर्णा निशा रात्रयो न नीता
अतिक्रान्ता इत्यर्थः ? अपि तु नीता एव । किं मया इन्दीवरं नीलकमलं अतिशयेन
कामोद्दीप्तिकरत्वात् । न आघ्रातं शिङ्खितं घ्राणेन्द्रियविषयीकृतमिति यावत् ? आघ्रा-
तमेवेत्यर्थः । किं मया । ' उन्मीलितेति ' उन्मीलिताभिः विकसिताभिः मालतीभिः
उत्कृष्टगन्धान्वितकुसुमविशेषैः सुरभयः सुगन्धयः प्रदोषानिलाः प्रदोषस्य सन्ध्याकालस्य
' प्रदोषो रजनीमुख ' मित्यमरः । अनिला वायवो न सोढाः क्षान्ताः ? अपि तु
सोढा एव । किं मया कमलाकरे सरसि मधुलिहां भ्रमराणां भङ्गारो निरन्तरमधुरध्वनिः
न श्रुत आकर्णितः ? अपि तु श्रुत एवेत्यर्थः । येन हेतुना भवान् विदूषकः निर्व्याजं
निष्कपटम् अनिरोधमित्यर्थः । विधुरेषु कातरेषु अधीरः कातर इत्येवं मां जीमूत-
वाहनम् अभिधत्ते वदति ॥ २१ ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । काकुवक्रोक्तिः ।

[विचिन्त्य] । अथवा मृषा नाभिहितं, वयस्यात्रेय ! नन्वधीर

एवासि—

' अथवेति ' अथवा पक्षान्तरे मृषा असत्यं नाभिहितं न कथितम् ।

मया स्त्रीहृदयेन न सोढाः क्षिप्ताः कुसुमेष्वोऽप्यनङ्गेन ।

येनाद्यैव पुरस्तव वदामि धीर इति स कथमहम् ॥ २२ ॥

' स्त्रीहृदयेनेति '

पदच्छेदः—

स्त्रीहृदयेन ((३।१ निष्ठान्तकर्तृप.) न (अव्ययम्) सोढाः (१।३ निष्ठा-
न्तम्) क्षिप्ताः (१।३ निष्ठान्तं निष्ठान्तकर्मविशेषः) कुसुमेष्वः (१।३ निष्ठान्त-
कर्म) अपि (अव्ययम्) अनङ्गेन (३।१ निष्ठान्तकर्मविशेषणकर्तृप.) येन
(३।१) अथ (अव्ययम्) एव (अव्ययम्) पुरः (अव्ययम्) तव (६।१)
वदामि (क्रिया) धीरः (१।१) इति (अव्ययम्) सः (१।१ कर्तृवि.) कथम्
(अव्ययम्) अहम् (१।१ कर्तृप.) ।

व्याख्या—

अधीरतामेव प्रकटयति “स्त्रीहृदयेनेति” स्त्रीहृदयेन स्त्रियां कान्ताया हृदयं यस्य तादृशेन मया अथवा स्त्रीणां हृदयमिव हृदयं यस्य तादृशेन अतिकातरेणेत्यर्थः । मया अनङ्गेन अज्ञाभाववता कामेन क्षिता मुक्ताः कुसुमेष्वः पुष्पमयबाणा अपि न सोढाः । येन कारणेन अथैव तव पुरोऽप्रतः सोऽहं धीर इति निपातेनाभिहितत्वात्कर्मणि प्रथमा । कथं केन प्रकारेण नदामि कथयामि । इत्यत्र अनङ्गेन किमुत बलवच्छरीरवता, कुसुमेष्वोऽपि किमुत लोहशरा इति अनङ्गेति अपीति च पदद्वयस्य व्यञ्जकत्वम् ॥ २२ ॥ अनुष्टुप्वृत्तम् ॥

विदूषकः । [आत्मगतम्] एवमधीरत्तुं पडिवज्जन्तेण आच-
खिखदो महान्तो अणेण हिअअस्स आवेगो । ता जाव कहिं एव
एवं अचखिखवामि । [प्रकाशम्] भो वयस्स । कीस उण अज्ज
तुमं लहुं जेव्व गुरुअणं सुस्सूसिअ इह आगदो ? (क)

“अधीरत्वमिति” अधीरत्वं कातरत्वं प्रतिपाद्यमानेन कथयता अनेन जीमूत-
वाहनेन हृदयस्य महान् आवेग उत्कण्ठाविशेष आख्यातः प्रकटितः । कापि
अन्यत्र विषये ।

नायकः । वयस्य ! स्थाने प्रश्नः, कस्य वान्यस्यैतत् कथनीयम्,
अद्य खलु स्वप्ने जानामि—सैव प्रियतमा । [अङ्गुल्या निर्दिशन्]
अत्र चन्दनलतागृहे चन्द्रकान्तमणिशिलायामुपविष्टा प्रणयकुपिता
किमपि मामुपालभमानेव रुदती मया दृष्टा ।

“प्रणयेति” प्रणयेन अकारणं प्रेम्णा कुपिता क्रुद्धा उपालभमानेव उपालम्भं
ददतीव ।

तदिच्छामि स्वप्नानुभूतदयितासमागमरम्ये अस्मिन्चन्दनलता-
गृहे दिवसशेषं समतिवाहयितुम्, तदेहि गच्छावः । [परिक्रामतः]

“स्वप्नेति” स्वप्ने अनुभूतः साक्षात्कृतो यः प्रियासमागमः प्रियासंयोगः तेनैव
हेतुना रम्ये मनोहरे । समतिवाहयितुं सम्यग् व्यत्येतुम् ॥

चेटी । [कर्णं दत्त्वा ससम्भ्रमम्] भट्टिदारिण ! पदसहो
बिअ । (ख)

नायिका । [ससम्भ्रममात्मानं पश्यन्ती] हञ्जे ! मा ईदिसं आ
आरं पेक्खिअ कोबि मे हिअअं तुलईस्सदि ता उट्टेहि, इमिणा रत्ता-

(क) एवमधीरत्वं प्रतिपाद्यमानेन आचष्टो महाननेन हृदयस्यावेगः । तत्
यावत् कुत्रैव एनम् अपक्षिपामि । भो वयस्य ! कथं पुनरयं त्वं लघ्वेव गुरुज्जं
शुश्रूषित्वा इहागतः ?

(ख) भर्तृदारिके ! पदशब्द इव ।

सोऽप्यपादवेण अन्तरिदाअ पेक्खह दाव को एसोत्ति । (क)

तथा कुरुतः] ।

‘रक्तेति’ रक्ताशोकपादपेन रक्ताशोकवृक्षेण अन्तरिते व्यवहिते आवःमिति शेषः । अन्तरिते इति प्रथमाद्विवचनान्तं पदम् ।

विदूषकः । एदं चन्दणलदाघरअं । ता एहि पविसह । (ख)

[नाट्येन प्रविशतः] ।

नायकः ।

चन्दनलतागृहमिदं सचन्द्रमणिशिलमपि प्रियं न मम ।

चन्द्राननया रहितं चन्द्रिकया मुखमिव निशायाः ॥ २३ ॥

‘चन्दनेति’

पदच्छेदः—

चन्दनलतागृहम् (१।१ कर्तृ) इदम् (१।१ कर्तृवि.) सचन्द्रमणिशिल-
लम् (१।१ कर्तृवि.) अपि (अव्ययम्) प्रियम् (१।१ कर्तृवि.) न (अव्य-
यम्) मम (६।१) चन्द्राननया (३।१ निष्ठान्तकर्तृप.) रहितम् (१।१ निष्ठान्तं
कर्तृवि) चन्द्रिकया (३।१ निष्ठान्तकर्तृरूपमानम्) मुखम् (१।१ कर्तृरूपमानम्)
इव (अव्ययम्) निशायाः (६।१) ।

व्याख्या—

चन्दनलतागृहं शून्यं सम्भाव्यऽऽह ‘चन्दनेति’ ‘सचन्द्रेति’ चन्द्रमणिशि-
लया सहितं सचन्द्रमणिशिलम् एतादृशमपि इदम् अग्रे वर्तमानं चन्दनलतागृहं
चन्द्राननया चन्द्र इव आननं मुखं यस्यास्तया शशिवदनया मत्प्राणप्रियेत्यर्थः
रहितं शून्यं सत् चन्द्रिकया कौमुद्या ‘चन्द्रिकाकौमुदी ज्योत्स्ना’ इत्यमरः रहितं
निशाया रात्रेः मुखमिव मम प्रियाविरहितस्य जीमूतवाहनस्य प्रियं मनोज्ञं
नास्ति ॥ २३ ॥ आर्यावृत्तम् । उपमालङ्कारः ।

[चेटी दृष्ट्वा] । भट्टिदारिण ! दिट्ठिआ बड्ढसि । सो एव्व एं दे
हिअअवल्लहो जणो (ग)

नायिका [दृष्ट्वा सहर्षं ससाध्वसञ्च] हजे ! एदं पेक्खिअ अदि-
सज्झसेण ए सक्कुणोमि इह एव्व आसणे चिट्ठिठुं, कदापि एसो
पेक्खदि, ता एहि अएणदो गच्छह ।

(क) हजे ! मा ईदृशमाकारं प्रद्य कोऽपि मे हृदयं तुलयिष्यति, तदुत्तिष्ठ
अनेन रक्ताशोकपादपेन अन्तरिते प्रेक्षावहे तावत् क एष इति ।

(ख) इदं चन्दनलतागृहम् । तदेहि प्रविशावः ।

(ग) भर्तृदारिके ! दिट्ठ्या वर्षसे ! स एव ननु ते हृदयवल्लभो जनः ।

[सोत्कण्ठं पदं गत्वा] हञ्जे ! वेद्यदि मे ऊरु [क]

‘वेपत इति’ वेपते कम्पते मे ऊरुः सक्थि ‘सक्थि क्त्वावे पुमानूरु’ रित्यमरः ।

चेटी । [विहस्य] अइ काइरे ! इह ठिठदं तुमं को पेक्खदि ?
एं विसुमरिदो दे अअं रत्तासोअपादवो, ता इह एव्व उवविसिअ
चिट्ठह (ख) । [तथा कुरुतः] ।

विदूषकः [निरूप्य] भो बअस्स ! एसा सा चन्दमणिसिला ? (ग)
नायकः । सवाष्पं निःश्वसिति ।

चेटी । भट्टिदारिए ! जाणामि सिबिणआलावो विअ । ता अब-
हिदा दाव सुणह (घ) [उभे आकर्णयतः] ।

‘स्वप्नालाप इति’ स्वप्नस्य आलापो वार्त्तालाप इव ।

विदूषकः [हस्तेन चालयन्] भो बअस्स ! एं भणामि एसा सा
चन्दमणिसिलेत्ति (ङ)

नायकः । [सवाष्पं निःश्वस्य] सम्यगुपलक्षितम् । [हस्तेन
निर्दिश्य]

शशिमणिसिला सेयं यस्यां विषाण्डुरमाननं
करकिसलये कृत्वा वामे घनश्वसितोद्गमा ।

चिरयति मयि व्यक्ताकृता मनाक् स्फुरिताधरा

विरमितमनोमन्युर्दृष्टा मया रुदती प्रिया ॥ २४ ॥

‘शशिमणिसिलेति’

पदच्छेदः—

शशिमणिसिला (१।१) सा (१।१ इयम् (१।१) यस्याम् (७।१)
विषाण्डुरम् (२।१ क्त्वान्तकर्मवि.) आननम् (२।१ क्त्वान्तकर्म) करकिसलये
(७।१ आधारः) कृत्वा (क्त्वान्तम्) वामे (७।१ आधारवि.) घनश्वसितोद्-
गमा (१।१ निष्ठाऽन्तकर्मवि.) मनाक् (अव्ययम्) स्फुरिताधरा (१।१ निष्ठा-
न्तकर्मवि.) विरमितमनोमन्युः (१।१ निष्ठान्तकर्मवि.) दृष्टा (१।१ निष्ठान्तम्)
मया (३।१ निष्ठान्तकर्तृप.) रुदती (१।१ शत्रन्तं निष्ठान्तकर्मवि.) प्रिया

(क) हञ्जे एनम्प्रेद्य अतिसाध्वसेन न शक्नोमि इहैवागच्छे स्थातुम्, कदापि
एष प्रेक्ष्यते । तदेहि अन्यतो गच्छावः । हञ्जे ! वेपते मे ऊरुः ।

(ख) अयि कातरे ! इह स्थितां त्वां कः प्रेक्षते ? ननु विस्मृतस्ते अयं रक्ता-
शोकपादपः, तदिदमेव उपविश्य तिष्ठान्तः ।

(ग) भो वयस्य ! एषा सा चन्द्रमणिसिला ।

(घ) भर्तृदारिके ! जानामि स्वप्नालाप इव, तदवहिते तावच्छृणुवः ।

(ङ) भो वयस्य ! ननु भणामि । एषा सा चन्द्रमणिसिलेति ।

(१११ निष्ठान्तकर्म) ।

व्याख्या—

स्वप्नदृष्टचन्द्रकान्तशिलागृहे विद्यमानां प्रियां वर्णयति ' शशीति ' सा पूर्वा-
नुभूता इयं शशिमणिशिला चन्द्रकान्तमणिशिला, यस्यां मया जीमूतवाहनेन वामे
दक्षिणेतरे करकिसलये हस्तपल्लवे ' पल्लवोऽस्त्री किसलय ' मित्यमरः । विपाण्डुरं-
विरहत्वादीषत्वीतम् आननं मुखं कृत्वा । धृत्वेत्यर्थः । घनश्वसितोद्गम्य घनानां
सान्द्राणां श्वसितानां निश्वासानाम् उद्गम उद्गमनं यस्यास्तादृशी, मयि तत्प्रिये
जीमूतवाहने चिरयति । शत्रन्तम् । चिरं कुर्वति सति व्यक्ताकृता व्यक्तः प्रकटित
आकृतो हृदयाभिप्रायो यया तादृशी, मनाक् ईषत् स्फुरिताधरा स्फुरितोऽधरोऽधोव-
र्त्योष्ठो यस्यास्तादृशी । कोपत्वादिति भावः । विरमितमनोमन्युः विरमितः प्रशमितो
मनसो मन्युः कोपो यया तादृशी । ' मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि ' इत्यमरः । शोकस्तु
रोदनेन प्रकटित एव । एतादृशी प्रिया कान्ता रुदती रोदनं कुर्वती सती दृष्टाऽवलो-
किता ॥ २४ ॥ हरिणीवृत्तम् ' रसयुगहयैर्नसौ स्रौ स्त्रौ गा यदा हरिणी तदा ' इति
लक्षणात् । अनुप्रासात् लङ्कारः ' वर्णसाम्यमनुप्रासः ' इति लक्षणात् ।

ततस्तस्यामेव चन्द्रमणिशिलायाम् उपविशावः । [उभावुपविशतः]

नायिका [विचिन्त्य] का उण एसा हुब्बिस्सदि ? (क)

चेटी । भट्टिदारिण जघा अम्हे ओवारिदाव एदं पेक्खह्म, मा
णाम तुमस्मि एवं दिट्ठा (ख) ।

अपवारिते निमृते आच्छन्ने इत्यर्थः ।

नायिका । जुज्जदि एदं, किं उण पणअकुविदं पिअअणं हिअए
करिअ मन्तेदि ? (ग) ।

चेटी । भट्टिदारिण ! मा ईदिस्सिं सङ्गं करेहि, पुणोवि दाव
सुणह्म (घ) ।

विदूषकः [आत्मगतम्] अहिरमदि एसो एदाए कघाए, भोटु
एदं दव्व वट्ठाइस्सं । [प्रकाशम्] भो वअस्स ! तदासा तुए रुदती
किं भणिदा ? (ङ) ।

(क) का पुनरेषा भविष्यति ।

(ख) भट्टिदारिके ! यथा आवाम् अपवारिते तावत् एनं प्रेक्षावहे, मा नाम
त्वमपि एवं दृष्टा ।

(ग) युज्यते एतत्, किं पुनः प्रणयकुपितं प्रियजनं हृदये कृत्वा मन्त्रयति ?

(घ) भट्टिदारिके ! मा ईदृशीं शङ्कां कुरुष्व, पुनरपि तावत् शृणुवः ।

(ङ) अभिरमते एष एतया कथया, भवतु एतामेव वर्तयिष्यामि । भो
वयस्य तदा सा त्वया रुदती किं भणिता ?

अभिरमति सन्तुष्यति । एतया कान्ताविषयिण्या वर्तयिष्यामि सञ्चारयिष्यामि ।

नायकः । वयस्य ! इदमुक्ता—

निष्यन्दत इवानेन मुखचन्द्रोदयेन ते

एतद् बाष्पांशुना सिक्कं चन्द्रकान्तशिलातलम् ॥ २५ ॥

‘निष्यन्दत इति’

पदच्छेदः—

निष्यन्दते (क्रिया) इव (अव्ययम्) अनेन (३।१ हेतुवि) मुखचन्द्रोदयेन (३।१ हेतुप.) ते (६।१) एतत् (१।१ कर्तृवि.) बाष्पांशुना (३।१ निष्ठान्तं कर्तृप.) सिक्कम् (निष्ठान्तं कर्तृवि.) चन्द्रकान्तशिलातलम् (१।१ कर्तृ) ।

व्याख्या—

स्वप्ने जीमूतवाहनेन प्रिया किमुक्तेत्याह ‘निष्यन्दत इति’ अनेन सम्मुखं दृश्यमानेन ते तव मुखचन्द्रोदयेन मुखं चन्द्र इव तस्य उदयेन उद्गमनेन बाष्पांशुना अश्रुजलेन सिक्कम् आर्द्रकृतम् एतत् चन्द्रकान्तशिलातलम् निष्यन्दत इव क्षुरः तीव्र । चन्द्रोदये चन्द्रकान्तक्षरणप्रसिद्धेरित्याशयः ॥ २५ ॥

उपमानुप्राणित उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥

नायिका । [सरोपम्] चतुरिण ! अत्थि किं अदो वि अबरं सोदब्धं, ता एहि, गच्छह्य अरण्यदो (क)
चेटी । [हस्ते गृहीत्वा] भट्टिदारिण ! एवं मा भण, तुमं एव लिबिण्ण दिट्ठा, ए एदस्स अरणस्सि दिट्ठी अहिहरम-
दि (ख) ।

नायिका । ए मे हिअअं पत्तिआअदि, ता कहाबसाणं दाव पड़िपालेम्ह (ग) ।

नायकः । वयस्य ! जाने तामेवास्यां शिलायामालिख्य तथा चित्र-
गतया आत्मानं विनोदयामीति, तदित एव गिरितटान्मनःशिला-
शकलानि आदाय आगच्छ ।

विनोदयामि प्रसादयामि । मनःशिलाशकलानि मनः शिलाख्यो धातुविशेष-
स्तस्य शकलानि खण्डान् ।

विदूषकः । जं भवं आणवेदि । [परिक्रम्य गृहीत्वापस्तृत्य] भो
वअस्स ! तुए एको बरणओ, आणत्तो, भए उण इह एव सुलह-

(क) चतुरिके ! अस्ति किमतोऽप्यपरं श्रोतव्यम्, तदेहि, गच्छावोऽन्यतः ।

(ख) भर्तृदारिके ! एवं मा भण, त्वमेव स्वप्ने दृष्टा, न एतस्य अन्यस्यां
दृष्टिरभिरमते ।

(ग) न मे हृदयं प्रत्येति, तत् कथावसानं तावत् प्रतिपालयावः ।

पञ्चराइणो वरणत्रा आणीदेत्ति, अलिहट्टु भवं (क) । [उपनयति] ।

‘सुलभपञ्चरागिणः’ सुखेन लब्धुं शक्याः सुलभाः पञ्च रागा लोहितादयो वर्या येषु तादृशाः ।

नायकः । वयस्य ! साधुकृतम् [गृहीत्वा] [शिलायामालिखन् सरोमाञ्चम्] सखे ! पश्य—

अक्लिष्टबिम्बशोभाधरस्य नयनोत्सवस्य शशिन इव ।

दयितामुखस्य सुखयति रेखापि प्रथमदृष्टेयम् ॥ २६ ॥

‘अक्लिष्टेति’

पदच्छेदः—

अक्लिष्टबिम्बशोभाधरस्य (६।१ सम्बन्धवि.) नयनोत्सवस्य (६।१ सम्बन्धविशे.) शशिनः (६।१ सम्बन्धोपमानम्) इव (अव्ययम्) दयितामुखस्य (६।१ सम्बन्धः) सुखयति (क्रिया) रेखा (१।१ कर्तृप.) अपि (अव्ययम्) प्रथमदृष्टा (१।१ कर्तृवि.) इयम् (१।१ कर्तृवि.) ।

व्याख्या—

‘अक्लिष्टेति’ अक्लिष्टबिम्बशोभाधरस्य अक्लिष्टा सुगमा बिम्बस्य तदाख्य-फलस्य शोभा कान्तिर्यत्र तादृशोऽत्रो यस्मिन् तादृशस्य, पक्षे, धरतीत धरः अक्लिष्टा या बिम्बस्य मण्डलस्य ‘बिम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रि’ ध्वित्यमरः । शोभा तस्याधरः तादृशस्य, नयनोत्सवस्य नेत्राह्लादकरस्य । उभयत्र समानम् । एतादृशस्य दयितामुखस्य प्रियावदनस्य शशिनः चन्द्रस्येव इयं प्रथमदृष्टा पूर्वमेवावलोकिता रेखाऽपि सुखयति आनन्दयति ॥ २६ ॥ आर्यावृत्तम् । श्लेषानुप्राणितोपमा ।

[लिखति]

विदूषकः [सकौतुकं निर्वर्ण्य] अपचक्ष्वेवि एव साम रुत्रं लिहीअदि, अहो अच्छुरिअं !! (ख)

सकौतुकं सकुतूहलं निर्वर्ण्य दृष्ट्वा ।

नायकः । [सस्मितम्] वयस्य !—

प्रिया सन्निहितैवेयं सङ्कल्पस्थापिता पुरः ।

दृष्ट्वा दृष्ट्वा लिखाम्येनां यदि तत् कोऽत्र विस्मयः ॥ २७ ॥

‘प्रियेति’

पदच्छेदः—

प्रिया (१।१ कर्तृप.) सन्निहिता (१।१ कर्तृवि.) एव (अव्ययम्) इयम्

(क) यद्भवान् आज्ञापयति, भो वयस्य ! त्वया एको वर्ण आज्ञतः मया पुनरिदं सुलभपञ्चरागिणो वर्णा आनीता इति आलिखतु भवान् ।

(ख) अप्रत्यक्षेपि एवं नाम रूपं लिख्यते, अहो आश्चर्यम् ।

(१।१ कर्तृवि.) सङ्कल्पस्थापिता (१।१ कर्तृवि.) पुरः (अव्ययम्) दृष्ट्वा
(क्त्वान्तम्) दृष्ट्वा (") लिखामि (क्रिया) एनाम् (२।१ कर्म) यदि (अव्ययम्)
तत् (१।१) कः (१।१ विस्मयवि.) अत्र (अव्ययम्) विस्मयः (१।१)

व्याख्या—

‘ प्रियेति ’ इयं पुरोऽग्रतः सङ्कल्पस्थापिता मनःकल्पनेन स्थापिता अत एव
सन्निहिता समीपस्था एव । प्रिया अस्तीति शेषः तद् यदि एनां सङ्कल्पस्थापितां
प्रियां दृष्ट्वा दृष्ट्वा भूयोभूयेऽवलोक्य लिखामि तत् तर्हि अत्र अस्मिन् कार्ये विस्मय
आश्चर्य कः ? न काऽपीत्यर्थः ॥ २७ ॥

नायिका । [सास्त्रम्] चतुरिण ! जाणिदं कखु कहावसाणं, ता
एहि दाव मित्रावसुं पेक्खम्ह (क) ।

जेटी [सविषादमात्मगतम्] जीविदणिरवेक्खो विअसे उल्लावो
[प्रकाशम्] भट्टिददारिण ! णं गदा एव्व तर्हि मणोहारिआ, ता
कदापि भट्टा मित्रावसू इह एव्व आअच्छदि (ख) ।

‘ जीवितेति ’ अस्या मलयवत्या उल्लाप आलापः । सम्भाषणमित्यर्थः । जीवि-
तनिरपेक्षः जीवनाकाङ्क्षारहितः । प्रियप्राप्तिं विना जीवितं त्यज्यति इति सम्भा-
ष्यत इत्यर्थः ।

[ततः प्रविशति मित्रावसुः]

मित्रावसुः । आज्ञापितोऽस्मि तातेन यथा वत्स मित्रावसो !
जीमूतवाहनोऽस्माभिरिहासन्नभावात् सुपरीक्षितोऽयं, कुतोऽस्मा-
द्योग्यो वरः, तदस्मै वत्सा मलयवती प्रतिपाद्यतामिति, अहं तु ज्ञेह-
पराधीनतया अन्यदेव किमप्यवस्थान्तरमनुभवामि । अन्यच्च,

तातेन पित्रा विश्वावसुना, इह अस्मिन् स्थाने आसन्नभावात् निकटवर्त्तित्वात्
जीमूतवाहनः सुपरीक्षितः सुनिर्णीतः वरत्वेनेत्यर्थः । प्रतिपाद्यताम् समर्प्यताम् । ज्ञेह-
पराधीनतया ज्ञेहवशंवदतया अवस्थान्तरम् अन्या अवस्था अवस्थान्तरम्
तद्, मां त्यक्त्वा मलयवत्या भर्तृगृहगमनरूपमित्यर्थः अनुभवामि
साक्षात्करोमि ।

यद्विद्याधरराजवंशतिलकः प्राज्ञः सतां सम्मतो
रूपेणाप्रतिमः पराक्रमघ्नो विद्वान् विनीतो युवा ।
यच्चासूनपि सन्त्यजेत् करुणया सत्त्वार्थमभ्युद्यत-

(क) चतुरिके ? ज्ञातं खलु कथावसानं, तदेहि तावन्मित्रावसुं प्रेक्षावहे ।

(ख) जीवितनिरपेक्ष इवास्या उल्लापः । भर्तृदारिके ! ननु गतैव तत्र मनो-
हारिका, तत् कदापि भर्ता मित्रावसुरिहैवागच्छति ।

स्तेनास्मै ददतः स्वसारमतुलां तुष्टिर्विषादश्च मे ॥ २८ ॥
'यद्विद्येति'

पदच्छेदः—

यत् (१।१) विद्याधरराजवंशतिलकः (१।१) प्राज्ञः (१।१) सताम्
(६।३) सम्मतः (१।१) रूपेण (३।१) अप्रतिमः (१।१) पराक्रमधनः
(१।१) विद्वान् (१।१) विनीतः (१।१) युवा (१।१) यत् (१।१) च
(अव्ययम्) असून् (२।३ कर्म.) अपि (अव्ययम्) सन्त्यजेत् (क्रिया)
करुणया (३।१) सत्त्वार्थम् (क्रियावि.) अभ्युद्यतः (१।१) तेन (३।१ हेतुः)
अस्मै (४।१ सम्प्रदानम्) ददतः (६।१ शत्रन्तम्) स्वसारम् (२।१ शत्रन्त-
कर्म) अतुलाम् (२।१ शत्रन्तकर्मवि.) तुष्टिः (१।१) विषादः (१।१) च
(अव्ययम्) मे (६।१) ।

व्याख्या—

जीमूतवाहनस्य वरत्वे गुणदोषान् प्रकटयति 'यद्विद्येति' यद्यस्मात्कारणाद्
विद्याधरराजवंशतिलकः विद्याधरराजानां वंशे कुले तिलकः सर्वप्रधानाः, प्राज्ञो
बुद्धिमान्, सतां साधूनां सम्मतः कृतसम्मानः, रूपेण सौन्दर्येण अप्रतिमः
अनन्यसदृशः, पराक्रमधनः पराक्रमः शूरत्वमेव धनं यस्य तादृशः । महाबलवान्
इत्यर्थः । विद्वान् विद्यायुक्तः । विनीतो विनयान्वितः । युवा यौवने वर्तमानः । यद्
वस्मात्कारणाच्च अभ्युद्यत उद्युक्तः सन् करुणया दयया सत्त्वार्थं परजोवरक्षार्थम्
असून् प्राणानपि । सन्त्यजेत् सम्यक् हर्षेणैव त्यजेत् । तेन हेतुना अस्मै उक्तगुण-
दोषविशिष्टाय अतुलाम् अनुपमां स्वसारं भगिनीं ददतः समर्पयतो मे मम मित्रा-
वसोः तुष्टिः सन्तोषः विषादः शोकश्च वर्तत इति शेषः । पूर्वं यच्छब्दः तुष्टौ
परश्च विषादे हेतुः । इति काव्यलिङ्गम् । यथाक्रमं सम्पादनाद् यथासंख्यालङ्कारः
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २८ ॥

श्रुतञ्च, यथा—जीमूतवाहनो गौर्याश्रमसम्बद्धे चन्दनलतागृहे
वर्तत इति, तदेतत् चन्दनलतागृहं यावत् प्रविशामि [प्रविशति]

विदूषकः [ससम्भ्रममवलोक्य] भो बन्धुस्स ! पच्छादेहि इमिणा
कअलीबत्तेण इमं चित्तगदं करणअं, एसो खलु सिद्धजुवराओ मिता-
वसू इह आगदो कदापि पेक्खिस्सदि (क)

नायकः । कदलीपत्रेण प्रच्छादयति ।

मित्रा० । [प्रविश्य] कुमार ! मित्रावसुः प्रणमति ।

नायकः [दृष्ट्वा] मित्रावसो ! स्वागतम् , इतः स्वीयताम् ।

(क) भो वयस्य ! प्रच्छादय अनेन कदलीपत्रेण इमां चित्रगतां कन्यकाम्,
एष खलु सिद्धयुवराजो मित्रावसुरिहागतः कदापि प्रेक्षिष्यते ।

चेटी । भट्टिदारिण ! आग्रदो भट्टा मित्तावसु (क)

नायिका । हञ्जे ! प्रियं मे (ख)

नायकः । मित्रावसो ! अपि कुशलः सिद्धराजो विश्वावसुः ?

मित्रा० । कुशली तातसन्देशेनास्मि त्वत्सकाशमागतः ।

नायकः । किमाह तत्रभवान् ? ।

नायिका । सुणिस्सं दाव—किं तादेण कुसलं संदिट्ठंति (ग) ।

मित्रा० । [सास्रं] इदमाह । तात ! अस्ति मे मलयंवती नाम

कन्या जीवितमिवावस्य सर्वस्यैव सिद्धराजान्वयस्य, सा मया तुभ्यं

प्रतिपाद्यते, प्रतिगृह्यतामिति ।

चेटी । [विहस्य] भट्टिदारिण ! किं ए कुप्पसि दारणीं (घ) ।

नायिका । [ससितं सलज्जञ्च अधोमुखी स्थिता] हञ्जे ! मा

हस, किं विसुमारिदं दे एदस्स अण्णहिअअत्तरणं ? (ङ)

नायकः । [अपवार्य] वयस्य ! सङ्कटे पतिताः स्मः ।

विदूषकः [अपवार्य] भो ! जानामि, ए तं वज्जिअ अण्णहि

चित्तं अहिरमेदि, जघा तथा जं किस्मि भणिअ विसज्जीअदू ऐसो(च)

नायिका । [सरोषमात्मगतम्] हदास ! को वा एदं ए जाणादि (छ)

हताश निराश ? ।

नायकः । क इह नेच्छेद् भवद्भिः सह श्लाध्यमीदृशं सम्बन्धम्,

किन्तु न शक्यते चित्तमन्यतः प्रवृत्तमन्यतः प्रवर्त्तयितुं ततो नाहमेनां

प्रतिग्रहीतुमुत्सहे ।

अन्यतोऽन्यत्रविषये प्रवृत्तं निरतं चित्तं मनः अन्यतः तद्भिन्नविषये प्रवर्त्तयितुं

सन्नमयितुम् । प्रतिग्रहीतुं स्वीकर्तुम् । उत्सहे उत्साहं करोमि ।

नायिका । [मूर्च्छां नाटयति ।]

चेटी । समस्ससदु समस्ससदु भट्टिदारिआ (ज) ।

(क) भर्तृदारिके ! आगतो भर्ता मित्रावसुः ।

(ख) हञ्जे ! प्रियं मे ।

(ग) श्रोष्यामि तावत् । किं तातेन कुशलं सन्दिष्टमिति ।

(घ) भर्तृदारिके ! किं न कुप्यसीदानीम् ?

(ङ) हञ्जे ! मा हस । किं विस्मृतं ते एतस्यान्यहृदयत्वम् ?

(च) भो ! जानामि, न तां वर्जयित्वा ते अन्यत्र चित्तमभिरमते, यथा यत्

किमपि भणित्वा विसर्ज्यतामेषः ।

(छ) हताश ! को वा एतन्न जानाति ।

(ज) समाश्वसितु समाश्वसितु भर्तृदारिका ।

विदूषकः । भो ! पराधीणो कखु एसो, किं एदिणा अब्भत्थिदेण,
ता गुरुअणं से गदुअ अब्भट्ठेहि (क) ।

मित्रा० । [आत्मगतम्] साधूक्तम्, नायं गुरुजनमतिक्रामति
एष गुरुरप्यस्मिन्नेव गौर्याश्रमे प्रतिवसति, तद्यावद्गत्वा अस्य
पित्रा मलयवर्ती ग्राहयामि ।

गौर्याश्रमसम्बद्धे गौर्याश्रमसमीपस्थे ।

ग्राहयामि स्वीकारयामि ।

नायिका । [समाश्वसिति ।]

मित्रा० । एवं निवेदितात्मनोऽस्मान् प्रत्याचक्ष्णाः कुमार एव
बहुतरं जानाति ।

‘ एवमिति ’ निवेदितः समर्पित आत्मा यैस्तादृशान् अस्मान् प्रत्याचक्ष्णाः
परिहरन् अस्मद्वचनं खण्डयन्नित्यर्थः ।

नायिका । [सरोषं विहस्य] कथं पच्छाकखाणलहू मित्तावसू
पुणोबि मन्तेदि । (ख)

प्रत्याख्यानलघुः प्रत्याख्यानेन परिहारेण एतज्जाततिरस्कारेणेत्यर्थः । लघुः
अपगतमानः ।

मित्रावसुनिष्क्रान्तः ।

नायिका । [आत्मगतम् सास्त्रमात्मानं पश्यन्ती] किं मम
एदिणा दोहग्गकलङ्कमइलेण अच्चन्तदुक्खभाइणा अज्जविसरीरेण
घारिदेण, ता इह जेव्व असो अपावे इमाए अदिमुत्तलदाए उव्वन्धि-
अ अत्ताणं बावाइस्सं, ता एदं एव्वं दाव । [प्रकाशं विलक्षस्मितेन]
हज्जे पेक्ख दाव मित्तावसू गदो ण वेत्ति जेण अहमिप इदो गमिस्सं (ग)

दौर्भाग्यकलङ्कमलिनेन दौर्भाग्यं दुर्भगत्वम् एव कलङ्कः लाञ्छनं तेन मलिनेन,
इत्येतेनात्मनोऽत्यन्तलघुता दर्शिता तेन जीवनमपि निष्फलमेवेति ।

चेटी । [कतिचित् पदानि गत्वा अवलोक्य आत्मगतम्]
अएणारिसं से हिअअं पेक्खामि, ता ण गमिस्सं । इह जेव्व ओवा-

(क) भो ! पराधीनः खलु एषः किमनेनाभ्यर्थितेन । यद्गुरुजनमस्य
गत्वा अभ्यर्थय ।

(ख) कथं प्रत्याख्यानलघुः मित्रावसुः पुनरपि मन्त्रयति ।

(ग) किं मम एतेन दौर्भाग्यकलङ्कमलिनेन अत्यन्तदुःखभागिना अद्यापि
शरीरेण धारितेन, तदिहैव अशोकपादपे अनया अतिमुकलतया उद्बध्य आत्मानं
व्यापादयिष्यामि, तदिदमेवन्तावत्, हज्जे । प्रेक्षस्व तावत् मित्रावसुर्गतो नवेति
येन अहमपि इतो गमिष्यामि ।

रिदा पेक्खामि कं पसा पडिवज्जदित्ति । (क)

नायिका । [दिशोऽवलोक्य पाशं गृहीत्वा सास्रम्] भगवति-
गोरिण ! तुण इह ए किदो ता जस्मन्तरे जथा ए ईदिसी दुक्खभा-
इणी होमि तथा करेसि (ख) [इत्यभिधाय कण्ठे पाशमर्पयति] ।

जीवनं त्यक्तुमभिलषन्ती दत्तप्रसादां गौरीम् उपात्मने ' भगवतीति ' इहा-
स्मिन् जन्मनि तु प्रसादो न कृतः तत्तस्माद् जन्मान्तरेऽन्यास्मिन् जन्मनि ।

चेटी । [दृष्ट्वा ससम्भ्रममुपसृत्य] पलित्ताअदु पलित्ताअदु
अज्जो, एसा भट्टिदारिआ उव्वन्धिअ अत्ताणअं वावादेदि । (ग)

नायकः । [ससम्भ्रममुपसृत्य] कासौ ? कासौ ?

चेटी । इअ असोअपादवे । (घ)

नायकः । [सहर्षमवलोक्य] सैवेयमस्मन्मनोरथभूमिः ।

[नायिकां पाशौ गृहीत्वा लतापाशमाक्षिपति] ।

अस्मन्मनोरथभूमिः, अस्माकं मनोरथानां वाञ्छानां ' तृड्वाञ्छा लिप्सामनो-
रथ ' इत्यमरः । भूमिः आधार इत्यर्थः ।

न खलु न खलु मुग्धे ! साहसं कार्य्यमीदृक्

व्यपनय करमेतं पल्लवाभं लतायाः ।

कुसुममपि विचेतुं यो न मन्ये समर्थः,

कलयति स कथं ते पाशमुद्वन्धनाय ॥ २६ ॥

' नखलिविति '

पदच्छेदः—

न (अव्ययम्) खलु, न, खलु (अव्ययत्रयम्) मुग्धे (सम्बोधनम्)
साहसम् (१।१ एयप्रत्ययान्तकर्म) कार्य्यम् (एयप्रत्ययान्तक्रिया) ईदृक् (१।१
एयान्तकर्मविशेषणम्) व्यपनय (क्रिया) करम् (२।१ कर्म) एतम् (२।१
कर्मवि.) पल्लवाभम् (२।१ कर्मवि.) लतायाः (२।१) कुसुमम् (२।१ तुमुज-
न्तकर्म) अपि (अव्ययम्) विचेतुम् (तुमुजन्तम्) यः (१।१ कर्तृवि.) न
(अव्ययम्) मन्ये (क्रिया) समर्थः (१।१ कर्तृवि.) कलयति (क्रिया) सः

(क) अन्यादृशमस्या हृदयं प्रेक्षे, तन्न गमिष्यामि इहैवापवारिता प्रेक्षे
किमेषा प्रतिपद्यते इति ।

(ख) भगवति ! गौरी ! त्वया इह न कृतः, तद् जन्मान्तरे यथा न ईदृशी
दुःखभागिनी भवानि तथा करिष्यसि ।

(ग) परित्रायतां परित्रायतामर्थ्यः, एषा भर्तृदारिका उद्वन्ध्य आत्मानं
व्यापादयति ।

(घ) इयमशोकपादपे ।

(१११ कर्तृवि.) कथम् (अव्ययम्) ते (६११) पाशम् (२११ कर्म)
उद्बन्धनाय (४११) ।

व्याख्या—

नायिकायाः प्रसादाय कोमलालापं कुर्वन्नाह ' नेति ' हे मुग्धे ? ' अथमावती-
र्यायौवनमदनविकारा रतौ वामा । दयिता मृदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा '
इतिलक्षणा लक्षिते ? तथा मुग्धे ? एतादृशसाहसकरणाद् मूढे ? ' मुग्धस्तु सुन्दरे
मूढे ' इति मेदिनी । ईदृक् साहसं बलात्कारकृतकार्यम् इठ इत्यर्थः ' साहसं तु
बलात्कारकृतकार्यं दमेऽपि ' चेति मेदिनी न खलु न खलु । वीप्साद्योतकं
द्विवचनम् । कार्यं कर्तव्यम् । पल्लवाभं पल्लवस्य अभेवाभा यस्य तादृशं पल्लव-
सदृशकोमलम् एतं करं हस्तं लतायाः वीरुत्पक्काशात् व्यपनय दूरीकुरु । व्यप-
पूर्वाण्युपाधोर्लोट् । यः करः अहं मन्ये कुसुमं पुष्पमपि विचेतुम् एकत्रीकर्तुम्
न समर्थः शक्तः स उद्बन्धनाय उद्ग्रहणाय पाशं बन्धनं कथं केन प्रकारेण
कलयति गृह्णाति यद्यपि कलधातुः संख्यानार्थे वर्तते तथाऽपि धातूनामनेकार्थ-
त्वादत्र ग्रहणार्थकोऽयम् मालिनी वृत्तम् । ' ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकै'
रिति लक्षणात् । उपमालङ्कारः ॥ कुसुमावचयनस्य सम्भावनादुत्प्रेक्षाऽपि ॥ २६ ॥

नायिका । [ससाध्वसम्] हज्जे ! को उण एसो ? [निरूप्य
सरोपं हस्तमाक्षेप्तुमिच्छति] मुञ्च मुञ्च अगहत्थम्, को तुमं
णिवारेदुं । मरणेवि किं तुमं ज्जेव्व अब्भट्ठणीओ (क)

मरणे मृत्युकालेऽपि अभ्यर्थनीयः प्रार्थनीयः ।

नायकः ।

{ कण्ठे हारलतायोग्ये येन पाशस्त्वयार्पितः ।
{ गृहीतः सापराधोऽयं कथं ते मुच्यते करः ॥ ३० ॥
'कण्ठ इति'

पदच्छेदः—

कण्ठे (७११ अधिकरणम्) हारलतायोग्ये (७११ अधिकरणवि.) येन
(३११ करणम्) पाशः (१११ क्लान्तकर्म) त्वया (३११ क्लान्तकर्तृप.) अर्पितः
(१११ क्लान्तम्) गृहीतः (१११ क्लान्तम्) सापराधः (१११ क्लान्तकर्मवि.)
अयं (१११ क्लान्तकर्म) कथम् (अव्ययम्) ते (६११) मुच्यते (कर्मक्रिया)
करः (१११ कर्मक्रियाकर्म) ।

व्याख्या—

करामोचने हेतुमाह 'कण्ठ इति' त्वया मुग्धया येन करेण हारलतायोग्ये-

(क) हज्जे ! कः पुनरेषः ? मुञ्च मुञ्चाग्रहस्तम्, कस्त्वं निवारयितुम् ।
मरणेऽपि किं त्वमेवाभ्यर्थनीयः ।

हारो मुक्तावलिरेव लता 'हारो मुक्तावली युधीति मेदिनी' तद्योग्ये तदुचिते कण्ठे गले पाशो बन्धः अर्पितो दत्तः 'ऋगतौ' इति धातोर्ग्यन्तात्कर्मणि क्तः 'अर्तिह्री' ल्यादिना पुक् तादृशः सापराधः स दोषोऽयं ते करो हस्ते गृहीत उपादत्तः सन् कथं मुच्यते त्यज्यते दण्डप्राप्तिं विनाऽपराधी न मोच्यते इत्याशयः । अत्र करा-विमोचने सापराधत्वं हेतुरतः काव्यलिङ्गालंकारः 'हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते' इति लक्षणात् ॥ ३० ॥

विदूषकः । भोदु, किं उण से इमस्स मरणव्यवसायस्स कारणं ? (क) ।

मरणव्यवसायस्य मरणोत्साहस्य ।

चेटी । एण एसो एव ते पिअवअस्सो (ख) ।

नायकः । कथमहमेवास्या मरणकारणम्, न खल्ववगच्छामि ।

विदूषकः । भोदि ! कहं विअ ? (ग)

चेटी [साकृतम्] जा सा प्रियवअस्सेण दे कावि हिअअव-लहा शिलाअले आलिहिआ, ताए पक्खवादिणा एदेण पडिवाद-अन्तरुसवि मितावसुणो णाहं पडिच्छिदेत्ति जादणिव्वेदाए इमाए एव्वं व्यवसिदं । (घ)

साकृतं साभिप्रायम् ।

तस्या हृदयवल्लभायाः पक्षपातिना पक्षरक्षिणा एतेन नायकेन प्रतिपादयतः समर्थ यतोऽपि मित्रावसोः अहं न प्रतीष्टा प्रत्यभिलषिता इत्येवं जातनिर्वेदया उत्पन्नवैराग्यया एवं व्यवसितमुद्युक्तम् ।

नायकः । [सहर्षमात्मगतम्] कथमियमेवासौ विश्वावसोर्दु-हिता मलयवती, अथवा रत्नाकरादते कुतश्चन्द्रलेखायाः प्रसूतिः, हा ! कथं वञ्चितोऽसि अनया ।

रत्नाकराद् ऋते जलनिधिं विना 'रत्नाकरो जलनिधि' रित्यमरः । चन्द्र-लेखायाः । चन्द्ररेखायाः प्रसूतिः समुत्पत्तिः कुतः । अत्र प्रस्तुते विश्वावसोः कुले-ऽप्रस्तुतस्य रत्नाकरस्यारोपाद् मलयवत्यां च चन्द्रलेखाया आरोपात्समासोक्तिः ।

विदूषकः भोदि ! यदि एव्वं ता अणवरद्धो दाणी पिअवअस्सो ।

(क) भवतु, किं पुनरस्या अस्य मरणव्यवसायस्य कारणम् ?

(ख) नन्वेव एव ते प्रियवयस्यः ।

(ग) भवति ! कथमिव ?

(घ) या सा प्रियवयस्येन ते कापि हृदयवल्लभा शिलातले आलिखिता, तस्याः पक्षपातिना एतेन प्रतिपादयतोऽपि मित्रावसोर्नाहं प्रतीष्टेति जातनिर्वेदया अनया एवं व्यवसितम् ।

अहवा जइमम ए पत्तिआअसि । तदा सअं जेव्व सिलाअलं गदुअ पेक्खदु भोदी । (क)

नायिका । सहर्षं सलज्जं नयकं पश्यन्ती हस्तमाकर्षति ।

नायकः । [सस्मितम्] न तावन्मुञ्चामि यावन्मम हृदयवल्लभं शिलायामालेख्यगतां न पश्यसि ।

सर्वे परिक्रामन्ति ।

विदूषकः । [कदलीपत्रमपनीय] भोदि ! पेक्ख पेक्ख एदं से हिअअबल्लहं जणं । (ख)

नायिका । निरूप्य अपवार्य्य सस्मितम्] चदुरिण ! अहं बिअ आलिहिदा । (ग)

चेटी । [चित्राकृतिं निर्वर्ण्य] भट्टिदारिण ! किं भणसि ? अहं बिअ आलिहिदेत्ति । इदिसं सोसारिच्छं । जेणं ए जाणीअदि किं दाब इह जेव्व सिलाअले भट्टिदारिआए पडिबिम्बं संकन्तं उद तुमं आलिहिदेत्ति । (घ)

भर्तृदारिकया राजसुतायाः प्रतिबिम्बं सङ्क्रान्तं प्रतिबिम्बितम् उत त्वं भर्तृदारिका एव आलिखितेति सन्देहालङ्कारः । ' सन्देहः प्रकृतेऽन्यस्य संशयः प्रतिभोत्थितः ' इति साहित्योक्तेः ।

नायिका । [विहस्य] हञ्जे ! दुज्जणीकिदम्हि इमिणा मं चित्तगदं दंसअन्तेण । (ङ)

दुर्जनीकृताऽस्मि चित्रगतां मां सर्वे द्रक्ष्यन्तीति सदोषीकृताऽस्मि ।

विदूषकः । णिव्वुत्तो दारणीं दे गन्धव्वो विवाहो । ता मुञ्च दाब से अगगहत्यं । एषा खलु काबि तुरिदतुरिदा इह एव्व आअच्छदि (च) ।

(क) भवति ! यद्येवं तदनपराद्ध इदानीं प्रियवयस्यः, अथवा यदि मम न प्रत्येति, तदा स्वयमेव शिलातलं गत्वा प्रेक्षतां भवती ।

(ख) भवति ! प्रेक्षस्व एनमस्य हृदयवल्लभं जनम् ।

(ग) चतुरिके ! अहमिवालिखिता ।

(घ) भर्तृदारिके ! किं भणसि ? अहमिवालिखितेति । ईदृशं सौसादृश्यम् । येन न ज्ञायते किं तावदिहैव शिलातले भर्तृदारिकायाः प्रतिबिम्बं संक्रान्तमुत त्वमालिखितेति ।

(ङ) दुर्जनीकृताऽस्मि अनेन मां चित्रगतां दर्शयता ।

(च) निर्वृत्त इदानीं ते गान्धर्वो विवाहः । तन्मुञ्च तावदस्या अग्रहस्तम् । एषा खलु कापि त्वरितत्वरिता इहैवागच्छति ।

मिथोऽनुरागजनितो गन्धर्वविवाहः । तदुक्तं मनुना ' इच्छयाऽन्योऽन्यसंयोगः
कन्यायाश्च वरस्य च । गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसम्भवः ' इति ।
नायकः मुञ्चति ।

[ततः प्रविशति चेटी]

चेटी । [सहर्षम्] भट्टिदारिण ! दिट्टिआ बड्डसि । पडिच्छिदा
कखु तुम भट्टिणो जीमूतवाहनस्स गुरुहिं (क) ।

विदूषकः । (नृत्यन्) ही ही—भो सम्पुण्णा मनोरहा पिअवअः
स्सस्स । अहवा एहि एहि । (भोदीए मलअवदीए) अवधा ए
एदाणं । भोजनमभिनयन् । मम ज्जेव एकस्स बहणस्स (ख) ।

चेटी । (नायिकामुद्दिश्य) आणत्तमिह जुअराजमित्तावसुणा
जह अज्ज ज्जेव मलअवदीए विवाहो ता लहुं तं गेरिहअ आअच्छत्ति
ता एहि गच्छुम्ह (ग) ।

विदूषकः । गदा कखु तुमं दासीए धीए एदं गेरिहअ । वअ-
स्सेए किं इध एव्व अवत्थिदव्वं ? (घ) ।

चेटी । हदास ! मा तुवर तुवर । तुह्माणंपि सपणकं आगदं
एव्व (ङ) ।

स्नपनकं स्नानादौ अभ्यङ्गार्थं इव्यविशेषः । हताश ! निराश !

नायिका । सानुरागं सलज्ज्व च नायकं पश्यन्ती सपरिवारा निष्क्रान्ता ।

नेपथ्य वैतालिकः पठति ।

वृष्ट्या पिष्टातकस्य द्युतिमिह मलये मेरुतुल्यां दधानः

सद्यः सिन्दूरधूलीकृतदिवससमारम्भसन्ध्यातपशीः ।

उद्गीतैरङ्गनानामरुणमणिरणन्नूपुरारावहृद्यै-

रुद्राहस्नानवेलां कथयति भवतः सिद्धये सिद्धलोकः ॥ ३१ ॥

विदूषकः [आकर्ण्य !] भो वअस्स दिट्टिआ आगदं रहपणअं(च) ।

(क) भर्तृदारिके ! दिष्ट्या वर्षसे प्रतीष्टा खलु त्वं भर्तुर्जीमूतवाहनस्य गुरुभिः ।

(ख) ही ही—भो ! सम्पूर्णा मनोरथाः प्रियवयस्यस्य । अथवा नहि नहि
भवत्या मलयवत्याः । अथवा न एतयोः । ममैव एकस्य ब्राह्मणस्य ।

(ग) आज्ञप्तास्मि युवराजमित्रावसुना यथा अद्यैव मलयवत्या विवाहः तल्लघु-
तां गृहीत्वा आगच्छेति । तदेहि गच्छावः ।

(घ) गता खलु त्वं दास्याः पुत्रि इमां गृहीत्वा । वयस्येन किमिहैव
अवस्थातव्यम् ?

(ङ) हताश ! मा त्वरस्व त्वरस्व । युष्माकमपि स्नपनकमागतमेव ।

(च) भो वयस्य ! दिष्ट्या आगतं स्नपनकम् ।

नायकः । (सहर्षम्) यद्येवं किमिदानीमिह स्थितेन । आगच्छ
तातं नमस्कृत्य स्नानभूमिमेव गच्छावः ।

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति द्वितीयोऽङ्कः ।

‘ वृष्ट्येति ’

पदच्छेदः—

वृष्ट्या (३११ हेतुः) पिष्टातकस्य (६११) द्युतिम् (२११ शानजन्तकर्म)
इह (अव्ययम्) मलये (७११) मेरुतुल्याम् (२११ शानजन्तकर्मवि.) दधानः
(१११ शानजन्तं कर्तृवि.) सद्यः (अव्ययम्) सिन्दूरधूलीकृतदिवससमारम्भ-
सन्ध्यातपश्रीः (१११ कर्तृवि.) उद्गीतैः (३१३ करणम्) अंगनानाम् (६१३)
अरुणमणिरणनूपुरारावहृद्यैः (३१३ करणवि.) उद्वाहस्नानेवेलां (२११ कर्म)
कथयति (क्रिया) भवतः (६११) सिद्धये (४११) सिद्धलोकः (१११ कर्तृपदम्) ।

व्याख्या—

वैतालिकः विविधेन तालेन शब्देन चरतीति विप्रहः । स्तुतिपाठक इति
पर्यायवाची पठति वृष्ट्येति इहास्मिन् मलये तदाख्यपर्वते पिष्टातकस्य पिष्टात एव
पिष्टातकः पटवासकापरपर्यायः सुगन्धिचूर्णविशेषः ‘ पिष्टातः पटवासक ’ इत्यमरः ।
तस्य वृष्ट्या वर्षणेन हेतुना मेरुतुल्यां सुमेरुसदृशीं द्युतिं शोभां ‘ शोभा कान्तिर्द्यु-
तिश्छविरि ’ त्यमरः । दधानः धारयन् इति निदर्शना सद्यः इदानीमेव सिन्दूरस्य
रक्तचूर्णकस्य ‘ सिन्दूरं रक्तचूर्णके ’ इति मेदिनी । धूल्या कृता विहिता दिनस्य
दिनस्य समारम्भे प्रारम्भेऽपि प्रातःकालेऽपीत्यर्थः । सन्ध्यातपस्य सन्ध्याकालेन-
सूर्यकिरणस्य रक्तवर्णात्वात् श्रीः शोभा येन तादृशः सिद्धलोकः सिद्धजनः भवतो
जीमूतवाहनस्य सिद्धयेऽभीष्टसिद्ध्यर्थम् । अरुणेति । अरुणा रक्तवर्णा मणयो येषु
तादृशा रणन्तो अणुत्कारं कुर्वन्तो ये नूपुरा मञ्जीराः पादालङ्कारविशेषाः ‘ मञ्जीरो
नूपुरोऽस्त्रिया ’ मित्यमरः । तेषाम् आरावेण ध्वनिना हृद्यैः मनोहरैः अङ्गनानां
कान्तानाम् उद्गीतैः उच्चस्वरगीतैः उद्वाहस्नानेवेलां विवाहस्नानसमयं कथयति सूच-
यति । स्रग्धरावृत्तम् । अत्र मलयस्य मेरुणा दिवसारम्भस्य सन्ध्याकालेन च
बिम्बानुबिम्बत्वप्रदर्शनाभिदर्शनालंकारः । ‘ सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि
कुत्रचित् । यत्र बिम्बानुबिम्बत्वं बोधयेत्सा निदर्शना ’ इति दर्पणोक्तेः ॥ ३१ ॥

इति नागानन्दे सरस्वतीदधिमर्थानामधेयायां टीकायां द्वितीयोऽङ्कः ।

अथ तृतीयोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति मत्तो विचित्रविह्वलवेशचषकहस्तो

विटः स्कन्धारोपितसुराभाण्डश्चेतश्च ।

मत्तो मदयुक्तो मद्यपानेनेत्यर्थः । विचित्रोऽनेकविधो विह्वलो विक्रव इतस्ततः परिक्षिप्त इति यावत् । 'विक्रवो विह्वलः स्यादि' त्यमरः । वेशो वस्त्रादिधारणं यस्य तादृशः चषकहस्तः चषकः पानपात्रं हस्ते यस्य तादृशो विटः । 'चषकोऽस्त्री पानपात्र' मित्यमरः । स्कन्धेति । स्कन्धे भुजशिरसि 'स्कन्धोभुजशिरोऽस्रोऽस्त्री' त्यमरः । आरोपितं स्थापितं सुराभाण्डं मद्यपात्रं येन तादृशश्चेतश्च प्रविशति । तत्र विटचेतौ शृङ्गारसहायौ, तदुक्तं दर्पणे 'शृङ्गारेऽस्य सहाया विटचेतविदूषकायाः स्युः । भक्ता नर्मसु निपुणाः कुपितवधूमानभङ्गनाः शुद्धाः' इति । विटलक्षणं यथा तत्रैव 'सम्भोगहीनसम्पद् विटस्तु धूर्तः कलैकदेशज्ञः । वेशोपचारकुशलो वाग्मी मधुरोऽथ बहुमतो गोष्ठ्याम्' इति ।

विटः ।

णिचं जो पिबइ सुरं जणस्य पिअसज्जमञ्च जो कुणइ ।

अह ते दो अवि देवा बलदेवो काम देवो च ॥ ३२ ॥ (क)

नित्यमिति । यो नित्यं सुरां पिबति यश्च जनस्य प्रियसज्जमं प्रिययोः कान्ता कान्तयोः सज्जमं मिलापं करोति, तौ मद्यपो बलदेवः प्रियसज्जमकारी कामदेवश्चेति द्वावेव देवौ, विटस्य सुरापानं प्रियासज्जमश्चेति कार्यद्वयमेवेष्टमतस्तन्मते तत्कार्यद्वय-कर्तारौ बलदेवकामदेवौ द्वावेव देवपदवाच्यौ तदितरे तु सामान्या एवेत्यर्थः ।

(धूर्णन्) सफलं कखू मे सेहरअस्स जीवअं ।

वच्छत्थलहि दइआ नीलुप्पलवासिआ मुहे मदरा ।

सौसम्मि अ सेहरओ णिचं बिअ चेडिआ जस्स ॥ ३३ ॥ (ख)

स्वजीवितस्य सफलत्वे हेतुमेवाह वक्षःस्थल इति । यस्य वक्षःस्थले उरसि नित्यमिव सदैव दयिता प्रिया चेटिका चेटी तिष्ठतीति शेषः । यस्य च मुखे अनेन नीलोत्पलवासिता नीलोत्पलं नीलकमलं तेन वासिता प्राप्तसुगन्धिः मदिरा सुरा वर्तते स शेखरकः तदारुणो विटः शीर्षे शिरसि वर्तते सर्वप्रधान इत्यर्थः । बलदेव-कामदेवयोस्त्वेक एक एव गुणः 'अस्मिन् गुणद्वयमेव वर्तत इति सर्वाधिकत्वाद् व्यतिरेकः प्रदर्शितः ।

(क) नित्यं यः पिबति सुरां जनस्य प्रियसज्जमं च यः करोति ।

अथ तौ द्वावपि देवौ बलदेवः कामदेवश्च ॥ ३२ ॥

(ख) सफलं खलु मे शेखरकस्य जीवितम् ।

वक्षःस्थले दयिता नीलोत्पलवासिता मुखे मदिरा ।

शीर्षे च शेखरको नित्यमिव चेटिका यस्य ॥ ३३ ॥

[प्रखलन्] अरे ! को मं चालेदि ? । [सहर्षम्] अवस्सं शोमालिआ मं परिहसदि (क) ।

चेटः । भट्टके ! ए अ दाव सा अज्जवि इहागच्छदि (ख) ।

विटः । [सरोषम्] पढमपहरे जेव्व मलअवदीए विवाहमङ्गलं णिवुत्तं । ता कीस सा दाणीं पभादेवि णागच्छदि ।

[विचिन्त्य सहर्षम्] अहवा विवाहमहोससवे सब्बो एव्व पिअपणइणोजणसणाहो सिद्धविज्जाहरलोओ कुसुमाअरुज्जाणे आपाणअसोकखमण भविस्सदित्ति तक्केमि तहिं जेव्व शोमालिआ मं अवेक्खमाणा चिट्ठदि । ता तहिं जेव्व गमिस्सं । कीदिसो शोमालिआ एविणा सेहरओ (ग) ।

प्रियेति । प्रियो यः प्रणयिनीजनः कान्तसमूहस्तेन सनाथो युक्तः, आपान-सौख्यम् आसमन्तात्सुरापानोत्पन्नसुखत्वम् । नवमालिका नाम चेटी ।

[प्रखलन्निष्क्रमति]

चेटः । एदु एदु भट्टके ! एदं कुसुमाअरुज्जाणं । ता पविसदु भट्टके ! (घ) । [उभौ प्रवेशं नाटयतः] ।

[ततः प्रविशति स्कन्धन्यस्तवस्त्रयुगलो विदूषकः]

विदूषकः । सम्पुण्णा मणोरहा पिअबअस्सस्स । सुदं वखु मए वि पिअबअस्सो कुसुमाअरुज्जाणं गमिस्सदित्ति । ता जाव तहिं एव्व गमिस्सं । [परिक्रम्यावलोक्य च] इदं कुसुमाअरुज्जाणं । जाव पविशामि णं । [प्रविश्य अमरवाधां नाटयन्] अरे ! कीस उण पुढमहुअरा मं एव्व अभिभवन्ति । आत्मानमाघ्राय] भोटु जाणिदं । जं तं मलअवदीवन्धुजणेण जामातुअस्स बअस्सोत्ति कदुअ सबहुमाणं वण्णकेहिं विचित्तिदोहि । सन्ताणकुसुमसेहरअं च मम सीसे पिणद्धं । सोक्खु एसो अच्चाअरो अणत्थीभूदो । किं दाणि एत्थं करइस्सं । अघवा एदेण जेव्व मलअवदीसआसादो

(क) अरे ! को मां चालयति ? अवश्यं नवमालिका मां परिहसति ।

(ख) भर्ता ! न च तावत् सा अद्यापि इहागच्छति ।

(ग) प्रथमप्रदरे एव मलयवत्या विवाहमङ्गलं निर्वृत्तम् । तत् कथं सा इदानीं प्रभातेऽपि नागच्छति । अथवा विवाहमहोत्सवे सर्व एव प्रियप्रणयिनीजनसनाथः सिद्धविद्याधरलोकः कुसुमाकरोयाने आपानसौख्यमनुभविष्यतीति तर्कयामि । तत्रैव नवमालिका माम् अवेक्षमाणा तिष्ठति । तत्रैव गमिष्यामि । कीदृशो नवमालिकया विना शंखरकः ।

(घ) एतु एतु भर्ता । इदं कुसुमाकरोयानम् । तत् प्रविशतु भर्ता ।

लक्ष्मेण रत्नं सुअजुअलेण इत्थिअवेसं विहिअ उत्तरीअकिदाव-
गुण्ठणो गमिस्सं । पेच्छामि दाव किं दासीए पुत्ता महुअरा कर-
इस्सन्ति ? (क) । [तथा करोति] ।

सन्तानकुसुमशेखरकं सन्तानो देववृक्षस्तस्य कुसुमानां पुष्पाणां 'कुसुमं स्त्री-
रजोनेत्ररोगयोः फलपुष्पयो' रिति मेदिनी । शेखरकं शेखर एव शेखरकस्तं
शिखान्यस्तमाल्यमित्यर्थः । पिनद्धं बद्धम् 'अपिपूर्वाद् गृहधातोः क्तः' भागुरिमते-
नापेक्षारलोपः ।

विटः । [निरूप्य सहर्षम्] अरे चेड़ा ! [अङ्गुल्या निर्दिश्य
सहासम्] एसा खलु णोमालिआ आअदा । मं पेक्खिअ चिरस्स
आअदोत्ति कुविदा अबगुण्ठणं कहुअ अण्णदो गच्छदि । ता कण्ठे
गेत्तिअ पसादेमि णं (ख) । [सहसोपसृत्य कण्ठे गृहीत्वा मुखे
ताम्बूलं दातुमिच्छति] ।

विदूषकः : [मदगन्धं सूचयन् नासिकां गृहीत्वा पराङ्मुखः
स्थित्वा] कहं एक्काणं महुअराणं सआसादो परिब्भट्ठो दाणिं
अण्णस्स दुट्ठमहुअरस्स मुहे पडिदोह (ग) ।

विटः । कहं कोवेण परम्मुही भूदा ? [प्रणामं कुर्वन् विदूषकस्य
चरणमात्मनः शिरसि कृत्वा] पसीद णोमालिए ! पसीद (घ) ।

[ततः प्रविशति चेटी]

चेटी । आणतहि भट्टिदारिआए । हजे णोमालिए ! कुसुमाअ-

(क) सम्पूर्णो मनोरथः प्रियवयस्यस्य । श्रुतं खलु मयापि प्रियवयस्यस्य
कुसुमाकरोद्यानं गमिष्यतीति । तथावत्तत्रैव गमिष्यामि । इदं कुसुमोद्यानम् यावत्
प्रविशाम्येतत् । अरे ! कथं पुनर्दुष्टमधुकरा मामेव अभिभवन्ति भवतु ज्ञातम् ।
यत्तन्मलयवतीवन्धुजनेन जामातुर्वयस्य इति कृत्वा सबहुमानं वर्णकैर्विचित्रितो-
ऽस्मि । सन्तानकुसुमशेखरकं च मम शीर्षे पिनद्धम् । स खलु एषः अत्यादरः
अनर्थीभूतः । किमिदानीमत्र करिष्यामि । अथवा एतेनैव मलयवतीसकाशजालब्धेन
रत्नांशुकयुगलेन स्त्रीवेशं विधाय उत्तरीयकृतावगुण्ठनो गमिष्यामि । प्रेक्षे तावत्
किं दास्याः पुत्रा मधुकराः करिष्यन्ति ?

(ख) अरे चेट ! एसा खलु नवमालिका आगता । मां प्रेक्ष्य कथं चिर-
स्यागत इति कुपिता अबगुण्ठनं कृत्वान्यतो गच्छति । तत् कण्ठे गृहीत्वा
प्रसादयाम्येनाम् ।

(ग) कथमेतेषां मधुकराणां सकाशात् परिभ्रष्ट इदानीमन्यस्य दुष्टमधुकरस्य
मुखे पतितोऽस्मि ।

(घ) कथं कोपेन पराङ्मुखीभूता ? प्रसीद नवमालिके ! प्रसीद ।

रुज्जाणं गदुअ उज्जाणपालिअं पल्लविअं भणहि । अज्ज ! सविसेसं
तमालवीहिअं सज्जीकरहि । मलअवदीसहिदेण जामाउकेण तत्थ
गन्तव्वंति । आणत्ता मए पल्लविआ । ता जाव रअणीविरहवड्ढि-
दुक्कणं पिअवअस्सअं सेहरअं अण्णएसामि । [दृष्ट्वा] एसो सेहरओ ।
[सरोषम्] कहं अण्णं कम्पि इत्थिअं पसादेदि । ता इहं ढिदा
एव्व जाणामि का एसेत्ति (क) ।

रजनीति । रजन्यां निशायां यो विरहो मद्वियोगस्तेन वर्धिता उत्कण्ठा यस्य
तादृशम् ।

विटः । [सहर्षम् ।]

हरिहरपिदामहाणं पिगब्बिदो जो ण जाणइ णमिदुं ।

सो सेहरओ चलणेषु तुज्झ णोमालिए ! पडइ ॥ ३४ ॥ (ख)

नवमालिकाया भ्रान्त्या प्रसादनाय विदूषकस्य चरणयोः पतन्नाह—हरिह-
रेति । हे नवमालिके । यो गर्वितो मत्तः सन् हरिहरपितामहानां विष्णुशिवब्रह्माण-
मपि नन्तुं नमस्कर्तुं न जानाति स शेखरकस्तव चरणयोः पतति ।

विदूषकः । दासीए पुत्ता ! मच्चवालआ ! कुदो एत्थ णोमा-
लिआ (ग) ।

चेटी । [निरूप्य सस्मितम्] कहं मं ति करिअ मदपरव्वसेण
सेहरएण अज्जअत्तेओ पसादीअदि । ता जाव अलीअकोवं करिअ
दुबेवि एदे परिहसिस्सं (घ) ।

चेटः । [चेटीं दृष्ट्वा शेखरकं हस्तेन चालयन्] भट्टका ! मुअ
एदं ण भोदि एसा णोमालिआ, एसा उण रोसारत्तेहि लोअण्णिहि
पेक्खन्ती आअदा (ङ) ।

(क) आज्ञप्तास्मि भर्तृदारिकया । हजे नवमालिके ! कुसुमाकरोद्यानं गत्वा
उद्यानपालिकां पल्लविकां भण । अथ सविशेषं तमालवीथिकां सर्ज्जिकुरु । मलय-
वतीसहितेन जामात्रा तत्र गन्तव्यमिति । आज्ञप्ता मया पल्लविका । तद्यावत्
रजनीविरहवर्द्धितोत्कण्ठं प्रियवयस्यं शेखरकमन्विष्यामि । एष शेखरकः । कथं
मन्यां कामपि स्त्रियं प्रसादयति । तदिह स्थितैव जानामि कैषेति ।

(ख) हरिहरपितामहानामपि गर्वितो यो न जानाति नन्तुम् ।

सशेखरकश्चरणेषु तव नवमालिके पतितः ॥ ३४ ॥

(ग) दास्याः पुत्र ! मत्तबालक ! कुतोऽत्र नवमालिका ?

(घ) कथं मामिति कृत्वा मदपरवशेन शेखरकेण आर्ध्यात्रेयः प्रसाद्यते ।
तद्यावत् अलीकं कोपं कृत्वा द्वावप्येतौ परिहसिष्यामि ।

(ङ) भर्तृमुञ्चैतम् । न भवत्येषा नवमल्लिका । एषा पुनारोषारकैर्लोचनैः
प्रेक्षमाणा आगता ।

रोषारक्तैः कोपलोहितैः लोचनैः नेत्रैः ।

चेटी । [उपसृत्य] सेहरअ ! का उण एसा पसादीअदी ? (क)

विदूषकः । [अवगुण्ठनमवतार्य] भोदि ! कोवि बह्मणो अहं मन्दभागधेओ पउत्तो (ख) ।

विटः । [विदूषकं निरूप्य] अरे कावलमंकहुआ तुमस्मि सेहरअं पदारोसि ? अरे चेड़ा ! गेरह एदं, जाव णोमालिअं पसादेमि (ग) ।

चेटः । जं भट्टके आणेवेदि (घ) ।

विटः । (विदूषकं मुक्त्वा चेष्ट्याः पादयोः पतति) पसीद णो-
मालिए ! पसीद (ङ) ।

विदूषकः । (आत्मगतम्) एसो मे अवक्कमिटुं अवसरो (च) ।
(पलायितुमीहते) ।

चेटः । विदूषकं यज्ञोपवीते गृह्णाति यज्ञोपवीतं चुक्ष्यति) कहिं
कहिं कविलमंकहुआ पलाअसि ? (छ) (तदुत्तरीयेणैव गलके
बद्ध्वा कर्षति)

विदूषकः । भोदि णोमालिए ! पसीद मुञ्चावेहि मं (ज) ।

चेटी । (विहस्य) जइ भूमीए सीसं णिवेसिअ पादेसु मे
पड़सि (झ)

विदूषकः । [सरोषं सकम्पञ्च] भो ! गन्धर्वराअमित्तो बह्मणो
भविअ दासीए धीआए पादेसु पड़इस्सं (ज) ।

चेटी [अङ्गुल्या तर्जयन्ती सस्मितम्] दाणिं पाड़इस्सं, सेह-
रअ ! उठहि, पसरणा दे अहं । [कण्ठे गृह्णाति] एसो उण जामा-
उकस्स पिअवयस्सो तुए खलीकिदो, एवञ्च सुणिअ कदापि भट्टा

(क) शेखरक ! का पुनरेषा प्रसाद्यते ?

(ख) भवति ! केऽपि ब्राह्मणोऽहं मन्दभागधेयः प्रयुक्तः ।

(ग) अरे कपिलमर्कट ! त्वमपि शेखरकं प्रतारयसि ? अरे चेट ! गृहा-
णैतम् । यावत् नवमालिकां प्रसादयामि ।

(घ) यत् भर्ता आज्ञापयति ।

(ङ) प्रसीद नवमालिके ! प्रसीद ।

(च) एष मेऽवक्कमितुमवसरः ।

(छ) क क कपिलमर्कट ! पलायसे ?

(ज) भवति नवमालिके ! प्रसीद मोचय माम् ।

(झ) यदि भूमौ शीर्षं निवेश्य पादेषु मे पतसि ।

(ज) भो गन्धर्वराजमित्रो ब्राह्मणो भूत्वा दास्याः पुत्र्याः पादेषु पतिष्यामि ।

मितावसू तव कुप्पइ, ता आदरेण सम्माणेहिणं (क) ।

विटः । जं णोमालिआ आणवेदि । [विदूषकं कण्ठे गृहीत्वा ।]
अज्ज ! तुमं मए सम्बन्धिकोत्ति करिअ परिहसिदो । [धूर्णन्] किं
सच्चकं जेव्व सेहरओ किं किदो परिहासो ? । [उत्तरीयं वर्त्तुली-
कृत्य आसनं ददाति] इद उवविसदु सम्बन्धिको (ख) ।

विदूषकः । [स्वगतम्] दिट्ठिआ अबगदो बिअ से मदावेगो
(ग) (उपविशति) ।

विटः । णोमालिए ! उवविस तुममि पदस्स पासि, जेण दुवेवि
तुहे समं एव्व सम्माणइस्सं (घ) ।

चेटी । [विहस्योपविशति]

विटः । [चषकमादाय] अरे चेडा ! सुपूरिदं कखु एदं करेहि
चषकं सुराए (ङ) ।

चेटः नाट्येन चषकभरणं करोति ।

विटः । [स्वशिरःशेखरात् पुष्पाणि गृहीत्वा चषके विन्यस्य
जानुभ्यां स्थित्वा नवमालिकाया उपनयति ।] णोमालिए ! चाक्ख-
अदेहि एदं एदस्स (च) ।

चेटी । [सस्मितम्] जं सेहरओ भणादि (छ) । [तथा
कृत्वा विटस्यार्पयति] ।

विटः । [विदूषकस्य चषकमर्पयति] एदं णोमालिआमुहसंस-
ग्गसविसेसवासिअरसं सेहरअण्णेण केणवि अणासादिदपुरुव्वं

(क) इदानीं पातयिष्यामि । शेखरक ! उत्तिष्ठ । प्रसन्ना तेऽहम् एष पुनर्जा-
मातुः प्रियवयस्यस्त्वया खलीकृतः । एवञ्च श्रुत्वा कदापि भर्ता मित्रवसुस्तव
कुप्यति । तदादरेण सम्मानयैनम् ।

(ख) यशवमालिका आज्ञापयति—आर्य्य ! त्वं मया सम्बन्धीति कृत्वा परिहसितः
किं सत्यमेव शेखरकः, किं कृतः परिहासः ? इह उपविशतु सम्बन्धी ।

(ग) दिष्ट्यापगत इवास्य मदावेगः ।

(घ) नवमालिके ! उपविश त्वमपि एतस्य पार्श्वे, येन द्वावपि युवां सममेव
सम्मानयिष्यामि ।

(ङ) अरे चेट ! सुपूरितं खल्वेतं चषकं कुरु सुरया ।

(च) नवमालिके ! आस्वाद्य देहेतमेतस्य ।

(छ) यत् शेखरको भणति ।

ता पिवेहि एदं, किं ते अदोवि अवरं सम्माणं करइस्सं (क) ।

नवमालिकेति, नवमालिकाया मुखसंसर्गेण मुखसङ्गमेन सविशेषं समधिकं यथास्यात्तथा वासित आपन्नगन्धो रसो यस्मिंस्तत् ।

विदूषकः । [सवैलक्ष्यस्मितं कृत्वा] सेहरक ! बह्मणो कखु अहं (ख) ।

विटः । जदि तुमं बह्मणो, ता कहिं ते णवसुत्तं (ग) ।

नवसूत्रं नूतनं यज्ञोपवीतम् ।

विदूषकः । तं कखु मे इमिणा चेडेण कट्टीअमाणं छिरणं (घ) ।

चेटी । [विहस्य] जइ एव्वं, ता वेदकखराइम्पि दाव कतिवि उदाहर (ङ) ।

विदूषकः । भोदि ! इमिणा सीधुगन्धेण कहिं वेदकखराइं, अहव किं मम भोदीए समं विवादेण, ऐसो दे बह्मणो पादेसु पडदि (च) ।
[इति पादयोः पतितुमिच्छति] ।

सीधुगन्धेन मद्यगन्धेन ।

चेटी ! [हस्ताभ्यां निवार्य] मा कखु एव्वं करेदु अज्जो, सेहरअ ओसर,ओसर; बह्मणो कखु एसो । [विदूषकस्य पादयोः पतति]
अज्ज ! ण तुण कुपिदव्वं, सम्बन्धिकानुरूपो कखु एसो मए परिहासो किदो (छ) ।

विटः । अहम्पि णं पसादेमि [पादयोर्निपत्य] मरिसेदु मरिसेदु अज्जो, जं मए मदपरव्वसेण अवरद्धं, जेण अहं णोमालिआए सह आबाणअं गमिस्सं (ज) ।

(क) इदं नवमालिकामुखसंसर्गसविशेषवासितरसं शेखरकादन्येन केनाप्यनास्वादितपूर्वम् । तत् पिवैतत् । कं ते अतोऽप्यपरं सम्मानं करिष्यामि ।

(ख) शेखरक । ब्राह्मणः खल्वहम् ।

(ग) यदि त्वं ब्राह्मणः तत् क ते नवसूत्रम् ?

(घ) तत् खल्वनेन चेटेन कृष्यमाणं छिन्नम् ।

(ङ) यद्येवम्, तद्वेदाक्षराण्यपि तावत् कत्यपि उदाहर ।

(च) भवति ! अनेन शीधुगन्धेन कवे दाक्षराणि, अथवा किं मम भवत्यासह विवादेन, एष ते ब्राह्मणः पादेषु पतति ।

(छ) मा खल्वेवं करोत्वार्थ्यः, शेखरक ! अपसर अपसर, ब्राह्मणः खल्वेषः, आर्थ्य ! न त्वया कोपितव्यम्, सम्बन्धिकानुरूपः खल्वेष मया परिहासः कृतः ।

(ज) अहमप्येनं प्रसादयामि, मर्षयतु मर्षयत्वार्थ्यः, यत् मया मदपरवशेनापराद्धम् । येनाहं नवमालिकया सह आपानं गमिष्यामि ।

विदूषकः । मरिसिदं मए, गच्छ तुह्ये, अहमि पिअवअस्सं पेक्खामि (क) ।

[निष्क्रान्तो विटश्चेत्या सह चेटश्च]

विदूषकः । अदिकन्तो बह्मणस्स अकालमित्त ता जाअ अहमि मत्तबालअसङ्गदूसिदो इह दिग्घिकाए एहाइस्सं । [तथा करोति । नेपथ्याभिमुखमवलोकय] एसो पिअवअस्सोवि रुक्किणीं बिअ हरी मलयवदीं अवलम्बिअ इदो एव्व आअच्छदि, ता जाअ पासपरिवत्ती होमि (ख) ।

(ततः प्रविशति गृहीतवरनेपथ्यो नायको मलयवती विभवतश्च परिवारः)

नायकः । [मलयवतीमवलोकयन् सहर्षम्] ।

दृष्ट्वा दृष्टिमधो ददाति कुरुते नालापमाभाषिता शय्यायां परिवृत्य तिष्ठति बलादालिङ्गिता वेपते ।

निर्यान्तीषु सखीषु वासभवनाभिर्गन्तुमेवेहते

याता वामतयैव मेऽद्य सुतरां प्रीत्यै नवोढा प्रिया ॥ ३५ ॥

कोमलालापं कुर्वन्नाह—दृष्टेति । नवोढा नवविवाहिता प्रिया दृष्ट्वा अवलोकिता सती दृष्टिम् अधो नीचैर्ददाति, आभाषिता वार्तालापं क्रियमाणा अलापं भाषणं न कुरुते, शय्यायां पर्यङ्के परिवृत्य परिवर्त्तनं कृत्वा तिष्ठति, बलात् आलिङ्गिता आश्लिष्टा सती वेपते कम्पते । सखीषु वयस्यासु निर्यान्तीषु निष्क्रमन्तीषु वास-भवेनाद् गृहमध्यभागात् ‘ गर्भागारो वासगृहमित्यमरः ’ निर्गन्तुं निष्क्रमितुमेव ईहते चेष्टते यतत इति यावत्, इत्थं वामतया प्रतिकूलतया एव याता व्यवहरन्ती-त्यर्थः । अपि अद्य इदानीं मे जीमूतवाहनस्य सुतरां नितरां प्रीत्यैव स्नेहायैव अस्तीतिशेषः । अत्र नायिकारूपस्यैकस्य कर्तृकारकस्य ददातीत्यादिविवेधक्रियाणां च सद्भावात्कारकदीपकालङ्कारः शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३५ ॥

[मलयवतीं पश्यन् ।] प्रिये मलयवति !

हुङ्कारं ददता मया प्रतिवचो यन्मौनमासेवितं

यद्वावानलदीप्तिभिस्तनुरियं चन्द्रातपैः स्नापिता ।

ध्यातं यत् सुबहून्यनन्यमनसा नक्कन्दिनानि प्रिये !

तस्यैतत् तपसः फलं मुखमिदं पश्यामि यत्तेऽधुना ॥ ३६ ॥

हुङ्कारमिति ।

(क) मर्षितं मया । गच्छतं युवाम् । अहमपि प्रियवयस्यं प्रेक्षे ।

(ख) अतिक्रान्तो ब्राह्मणस्याबालमृत्युः । तथावदहमपि मत्तबालकसङ्ग-दूषित इह दीर्घिकायां स्नास्यामि । एष प्रियवयस्योऽपि रुक्मिणीमिव हरिर्मलय-वतीमवलम्ब्य इत एवागच्छति । तथावत् पार्श्वपरिवर्ती भवामि ।

खण्डान्वयः—

यत् प्रतिवचः मौनम् आसेवितम्, किं कुर्वता ? हुङ्कारं ददता, यन्मया इयं तनुः चन्द्रातपैः स्नापिता, कीदृशैः ? दावानलदीप्तिभिः, यन्मया हे प्रिये ? नक्तन्दिनानि ध्यातम्, कीदृशानि नक्तन्दिनानि ? सुबहूनि कीदृशेन मया ? अनन्यमनसा, तस्य तपसः एतत्फलम्, यद् अधुना ते इदं मुखं पश्यामि ।

व्याख्या—

महतीं तपश्चर्यां विना तवेदं सुखावलोकनं न भवितुमर्हति तदाह—हुंकारमिति । हे प्रिये ? मया प्रतिवचः प्रतिवचनं हुंकारं हुं हुं इत्याकारकशब्दं ददता सता यद् मौनं वाणीसंयमनम् आसेवितं कृतमित्यर्थः । यन्मया इयं तनुः इदं शरीरं दावानलदीप्तिभिः दावानलो वनाग्निस्तस्य दीप्तिरिव दीप्तिर्येषां विरहावस्थात्वात्, तादृशैः चन्द्रातपैः चन्द्रचन्द्रिकाभिः स्नापिता अभिषेचिता, यच्च अनन्यमनसा न अन्यस्यां मनो यस्य तादृशेन मया सुबहूनि प्रभूतानि नक्तन्दिनानि रात्रिदिनानि 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया । ध्यातं चिन्तितम्, तस्य 'मौनालम्बननित्यज्ञानध्यानानि' इत्यङ्गत्रयाविशिष्टस्य तपसः इदं फलम्, यद् अधुना इदानीं ते इदं मुखं पश्यामि । इत्यत्र भेदेऽभेदरूपाऽतिशयोक्तिः । शाङ्खलविकीडितं वृत्तम् ॥३६॥

नायिका । [अपचार्य्य] हञ्जे चतुरिण ! ए केवलं दसणीत्रो पित्रस्मिन् भण्डितुं जाणादि जेव (क) ।

चेटी । [विहस्य] आदिपक्षवादिणि ! सच्चकं जेव्व एदं, किं एत्थ पिअवअणं (ख) ।

अतिपक्षपातिनि ? अत्यनुरागकारिणि ? ।

नायकः । चतुरिके ! आदेशय मार्गं कुसुमाकरोद्यानस्य ।

आदेशय आज्ञापय ।

चेटी । एदु एदु भट्टा (ग) ।

नायकः । [परिक्रम्य नायिकां निर्दिश्य] स्वैरं स्वैरमागच्छतु भवती ।

स्वैरम् स्वेच्छम् । मन्दं मन्दमिति भावः । येन श्रमो माभूत् ।

खेदाय स्तनभार एव किमु ते मध्यस्य हारोऽपरः

आम्यत्यूरुयुगं नितम्बभरतः काञ्च्यानया किं पुनः ।

शक्तिः पादयुगस्य नोरुयुगलं वोढुं कुतो नूपुरौ

स्वाङ्गैरेव विभूषितासि वहसि क्लेशाय किं मण्डनम् ? ॥३७॥

‘खेदायेति’

(क) हञ्जे ! चतुरिके ! न केवलं दर्शनीयः प्रियमपि भणितुं जानात्येव ।

(ख) अतिपक्षपातिनी सत्यकमेवैतत् । किमत्र प्रियवचनम् ।

(ग) एतु एतु भर्ता ।

व्याख्या—

स्वभावसौन्दर्यं वर्णयति—खेदायेति । हे प्रिये स्तनभारः कुचभार एव खेदाय परिश्रमाय अस्ति, पुनस्ते मध्यस्य मध्यभागस्य अपरोऽन्यो द्वारो भौक्तिकमाल्थं किमु ? किमर्थक इत्यर्थः । अयं तु अधिकश्रमकर इत्याशयः । ऊरुयुगं सक्थिद्वयं जङ्घोपरिभागद्वयमिति यावत् “सक्थि क्लीवे पुमानूरु” इत्यमरः । नितम्बभरतः स्त्रीकटेः पश्चिमभागो नितम्ब इत्युच्यते “पश्चाञ्जितम्बः स्त्रीकट्या” इत्यमरः तस्य भरतो भारेण श्राम्यति खेदं प्राप्नोति । पुनर् अनया ऊरुयुगोपरिवर्तमानया काञ्च्या मेखलया किम् ? इयं तु केवलं भाराधिक्यकरैवेत्यर्थः । पादयुगस्य चरणद्वयस्य शक्तिः सामर्थ्यं ऊरुयुगलं वोढुं धर्तुं नास्ति, नूपुरौ सज्जीरौ वोढुं कुतः शक्तिः ? । अतः प्रिये ? त्वं स्वाङ्गैरेव स्वभावालङ्कृतैः स्वशरीरभागैरेव विभूषितासि अलङ्कृतासि, पुनः क्लेशाय श्रमाय मण्डनम् अलंकरणं किं बहसि धारयसि ? । अत्रालंकाराणां धारणवैफल्ये स्वाङ्गविभूषितत्वस्य हेतुत्वप्रदर्शनात्काव्यलिङ्गालंकारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३७ ॥

चेटी । एदं खलु तं कुसुमाश्रुज्जाणं, ता पबिसदु भट्टा (क) ।

[सर्वे प्रविशन्ति]

नायकः । [विलोक्य] अहो नु कुसुमाकरोद्यानस्य परा श्रीः ।

इह हि—

परा महती श्रीः शोभा ।

निष्यन्दश्चन्दनानां शिशिरयति लतामण्डपं कुट्टिमानां

तारं धारागृहाणां ध्वनिमनुतनुते तारण्डवं नीलकण्ठः ।

यन्त्रोन्मुक्तश्च वेगाद्गलति विटपिनां पूरयन्नालवालान्

आपातोत्पीडहेलाहतकुसुमरजःपिञ्जरोऽयं जलौघः ॥ ३८ ॥

“निष्यन्द इति”

पदच्छेदः—

निष्यन्दः (१।१ कर्ता) चन्दनानाम् (६।३) शिशिरयति (क्रिया) लतामण्डपम् (२।१ कर्म) कुट्टिमानाम् (६।३) तारम् (२।१ कर्मप्रवचनीय कर्म वि०) धारागृहाणाम् (६।३) ध्वनिम् (२।१ कर्मप्रवचनीयकर्म) अनु (कर्मप्रवचनीयः) तनुते (क्रिया) तारण्डवम् (२।१ कर्म) नीलकण्ठः (१।१ कर्ता) यन्त्रोन्मुक्तः (१।१ कर्तृवि.) च (अव्ययम्) वेगाद् (५।१) गलति (क्रिया) विटपिनाम् (६।३) पूरयन् (शत्रन्तकर्तृवि.) आलवालान् (२।३ शत्रन्तकर्म) आपातोत्पीडहेलाहतकुसुमरजःपिञ्जरः (१।१ कर्तृवि.) अयम् (१।१ कर्तृवि.) जलौघः (१।१ कर्ता) ।

(क) एतत् खलु तत् कुसुमाकरोद्यानम् । तत्प्रविशतु भर्ता ।

व्याख्या—

कुसुमाकरोद्यानं वर्णयति—निष्यन्द इति । चन्दनानां निष्यन्दो रसः कुट्टि-
मानां निबद्धभूमीनां “कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भू” रित्यमरः । लतामण्डपं लतानिर्मित-
जनाश्रयं मण्डपोऽस्त्रीजनाश्रय” इत्यमरः । निबद्धभूमिस्थितं लतानिर्मितं जनोपवे-
शनस्थानमिति भावः । शिशिरयति शीतलयति । नीलकराठो मयूरः धारागृहाणां
जलयन्त्राणां तारम् अत्युच्चं ध्वनिम् “अनुर्लक्षणे” इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायाम्
“कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया” इति द्वितीया ॥ अनुलक्षणीकृत्य (मेघध्वनिभ्रान्त्या)
तारण्डवं वृत्तं तजुते करोति । यन्त्रोन्मुक्तः यन्त्रात् उन्मुक्तः प्रसृतः, आपातेति ।
आपातेन प्रवलपतनेन य उत्पीड आघातस्तेन हेलया अयत्नेन इतानां पातितानां
कुसुमानां पुष्पाणां यद् रजो धूलिः तेन पिञ्जरः पीतवर्णः “पिञ्जरोऽध्वान्तरे पीते”
इति मेदिनी । एतादृशोऽयं जलोपः जलराशिः विटोपिनां वृक्षाणाम् आलवालान्
जलाधारवर्तुलाकारस्थानानि पूरयन् पूर्णकुर्वन् वेगात् सहसा गलति पतति । अत्र
धारागृहध्वनौ मेघध्वनिभ्रान्त्या मयूरवृत्तवर्णनाद् भ्रान्तिमानलङ्कारः ।
सगंधरा वृत्तम् ॥ ३८ ॥

अपिच—

अमी गीतारम्भैर्मुखरितलतामण्डपभुवः

परगैः पुष्पाणां प्रकटपटवासव्यतिकराः ।

पिबन्तः पर्याप्तं सह सहचरीभिर्मधुरसं

समन्तादापानोत्सवमनुभवन्तीव मधुपाः ॥ ३९ ॥

‘अमी इति’

खण्डान्वयः—

अमी मधुपाः समन्ताद् आपानोत्सवम् अनुभवन्तीव, कीदृशा मधुपाः ? मुख-
रितलतामण्डपभुवः, कैः ? गीतारम्भैः, पुनः कीदृशाः ? प्रकटपटवासव्यतिकराः,
कैः, ? पुष्पाणां परगैः, किं कुर्वन्तः ? मधुरसं पिबन्तः, कीदृशम् ? पर्याप्तम्,
काभिः सह ? सहचरीभिः सह ।

व्याख्या—

कुसुमाकरोद्यानस्य परमश्रिया हेतुभूतान् द्विरेफान् वर्णयति—अमी इति ।
गीतारम्भैः गानप्रारम्भैः ‘गीतं गानमिमे समे’ इत्यमरः । मुखरिता ध्वनिता
लतामण्डपानां लताजनाश्रयाणां भुवः पृथिव्यो यैः तादृशाः, पुष्पाणां परगैः
रजोभिः प्रगटः प्रत्यक्षं गतः पटवासस्य पिष्टातस्य व्यतिकरः सम्पर्का येषां तादृशाः,
अमी मधुपा भ्रमराः सहचरीभिः मधुकराभिः सह पर्याप्तं तृप्तिक्षमं मधुरसं मकर-
न्दरसं पिबन्तः सन्तः समन्तात् सर्वप्रकारेण आपानोत्सवम् मधुपानोत्सवम् अनु-
भवन्तीव साक्षात्कुर्वन्तीव । उत्प्रेक्षालङ्कारः । शिखरिणीवृत्तम् ‘रसै रुदैरिच्छन्ना
यमनसभलागः शिखरिणी’ इति लक्षणात् ॥ ३९ ॥

विदूषकः । [उपसृत्य] जेदु जेदु भवं । सोत्थि भोदीए (क) ।

नायकः । वयस्य ! चिरादृष्टोऽसि ।

विदूषकः । भो वयस्स ! लहुं एव्व आअदोहि । किं उण विवा-
हमहूसवमिलिदसिद्धविज्जाहराणं आपाणदंसणकोदुहलेण परिभ-
मन्तो एत्तिअं वेलं चिट्ठिदोहि । ता तुमप्पि दाव पेक्ख (ख) ।

नायकः । एवं यथाह भवान् । [समन्तादवलोकयन्] वयस्य
पश्य पश्य—

स्निग्धाङ्गा हरिचन्दनेन दधतः सन्तानकानां स्रजो

माणिक्याभरणप्रभाव्यतिकरैश्चित्रीकृताच्छांशुकाः ।

सार्द्धं सिद्धजनैर्मधूनि दयितापीतावशिष्टान्यमी

मिश्रीभूय पिवन्ति चन्दनतरुच्छायासु विद्याधराः ॥ ४० ॥

व्याख्या—

मिलितानां सिद्धविद्याधराणां महोत्सवत्वं प्रदर्शयति स्निग्धाङ्गा इति । हरि-
चन्दनेन देवतरुविशेषेण अमरोक्त ' पञ्चैते देवतरव ' इत्यादि द्रष्टव्यम् । स्निग्धानि
' चिकणानि चिकणं मसुणं स्निग्ध ' मित्यमरः । अङ्गानि येषां ते, सन्तानकानां
देववृक्षविशेषाणां स्रजो माल्यानि दधतः धारयन्तः, माणिक्येति, माणिक्यं रत्न-
विशेष एवाभरणं भूषणं तस्य प्रभाव्यतिकरैः दीप्तिस्पर्पकैः चित्रीकृतानि अनेकवर्ण-
कृतानि अच्छानि निर्मलानि अंशुकानि सूक्ष्मवसनानि येषां तादृशाः अमी विद्या-
धराः देवयोनिविशेषाः चन्दनतरुच्छायासु मिश्रीभूय मिलित्वा सिद्धजनैः सार्द्धं
सह दयितापीतावशिष्टानि, दयिताभिः कान्ताभिः पूर्वं पीतानि पश्चाद् अवशिष्टानि
मधूनि मद्यानि पिवन्ति । अत्र विद्याधरसिद्धानां स्वभाववर्णनात्स्वभावोक्तिः ' स्व-
भावोक्तिर्दुरुहार्थस्वक्रियारूपवर्णनम् ' इति साहित्योक्तेः ॥ ४० ॥

तदेहि वयमपि तां तमालवीथिं गच्छामः । [परिक्रामति] ।

विदूषकः । एसा खु तमालवीहिआ, एदं सञ्चरन्ती दाव परि-
खेदिदा विअ भोदी दीसइ, ता इह एव्व फट्ठिमणिसिलाअल उप-
विसिअ बीसमह (ग) ।

नायकः । वयस्य ! सम्यगुपलक्षितम्—

(क) जयति जयति भवान् । स्वस्ति भवत्यै ।

(ख) भो वयस्य ! लघु एवागतोऽस्मि । किं पुनर्विवाहमहोत्सवमिलित-
सिद्धविद्याधराणामापानदर्शनकोदुहलेन परिभ्रमजेतावतीं वेलां स्थितोऽस्मि । तव
त्वमपि तावत् प्रेक्षस्व ।

(ग) एषा खलु तमालवीथिका । एतां संचरती तावत् परिखेदितेव भवती
दृश्यते । तदिहैव स्फटिकमणिशिलातले उपविश्य विश्राम्यामः ।

एतन्मुखं प्रियायाः शशिनं क्षिप्त्वा कपोलयोः कान्त्या ।

तापानुरक्तमधुना कमलं ध्रुवमीहते जेतुम् ॥ ४१ ॥

व्याख्या—

मुखस्य परिखेदत्वं वर्णयति 'एतदिति' । एतत् प्रियाया मलयवत्या मुखं कपोलयोः गरुडयोः कान्त्या शोभया शशिनं चन्द्रं क्षिप्त्वा तिरस्कृत्य अधुना सम्प्रति तापेन सन्तापेन रक्तं लोहितवर्णं सत् ध्रुवं निश्चितं कमलं जेतुम् ईहते चेष्टते । इत्यत्र चन्द्रकमलाभ्यां मुखस्याधिक्यवर्णनाद् व्यतिरेकालङ्कारः ॥ ४१ ॥

[नायिकां हस्ते गृहीत्वा ।] प्रिये ! इहोपविशामः ।

नायिका । जं अज्जउत्तो आणवेदि ! (क) ।

(सर्वे उपविशन्ति)

नायकः । [नायिकाया मुखमुन्नमय्य पश्यन्] प्रिये ! वृथैव त्व-
मस्माभिः कुसुमाकरोद्यानकुतूहलभिः खेदिता । कुतः ।

एतत्ते भ्रूलतोद्भासि पाटलाधरपल्लवम् ।

मुखं नन्दनमुद्यानमतोऽन्यत् केवलं वनम् ॥ ४२ ॥

व्याख्या—

पुनर्मुखोत्कृष्टत्वं दर्शयति—एतदिति । हे प्रिये ? भ्रूलतोद्भासि भ्रुवौ एव लते ताभ्याम् उद्भासि उद्भासनशालं दीप्यमानमित्यर्थः । पाटलेति, पाटलः श्वेतरक्तवर्णः 'श्वेतरक्तस्तु पाटल' इत्यमरः । अधरोऽधोवर्त्योष्ठः एव पल्लवः किसलयो यत्र तादृशं ते तव एतत् मुखं नन्दनोद्यानं नन्दनाख्यं स्वर्गस्थमुद्यानम्, अतोऽस्माद् अन्यद् भिन्नं केवलं वनमेव । अत्राधिकारूढवैशिष्ट्यं मुखे नन्दनोद्यानारोपादधिकारूढवैशिष्ट्यरूपकालङ्कारः । 'अधिकारूढवैशिष्ट्यं रूपकं यत्तदेव तत्' इति दर्पणांकेः ॥ ४२ ॥

चेटी । [सस्मितं विदूषकं निर्दिश्य] सुदं तुए भट्टिदारिअं कहं बरणेदि । अज्ज उए अहं तुमं बरणेमि (ख)

विदूषकः । [सहर्षम्] भोदि । जीविदोहि । ता करोदु भोदी पसादं । जेण एसो मं पुणोवि ण भणादि जहा तुमं ईदिसो तादिसो कबिलमंकडाआरोत्ति (ग) ।

चेटी । अज्ज ! तुमं मए विहाहजागरणे णिज्जाअमाणणिमीलि-

(क) यदार्थपुत्र आज्ञापयति ।

(ख) श्रुतं त्वया भर्तृदारिकां कथं वर्णयति, अथ पुनरहं त्वां वर्णयामि ।

(ग) भवति जीवितोऽस्मि तत् करोतु भवती प्रसादम् । येनैष मां पुनरपि न भणति । यथा त्वमीदृशः तादृशः कपिलमर्कटाकार इति ।

अअछो सोहणो दिट्ठो । ता तह एव्व चिट्ठ जेण वण्णेमि (क) ।

[विदूषकः । तथाकरोति] ।

चेटी । [स्वगतम्] जाव एसो णिमीलिअअछो चिट्ठदि ताव
णीलरसानुआरिणा तमालपल्लवरसेण मुहं कालीकरइस्सं (ख) ।

[उत्थाय तमालपल्लवं निष्पीड्य विदूषकस्य मुखं कालीकरोति ।

निमीलिते अक्षिणी यस्य तथोक्तः । नीलरसानुकारिणा नीलरसप्रदशेन ।
कालीकरिष्यामि कृष्णवर्णीकरिष्यामि ।

[नायको नायिका च विदूषकं पश्यतः]

नायकः । वयस्य ! धन्यः खल्वसि, योऽस्मासु तिष्ठत्सु भवानेवं
वर्ण्यते ।

(नायिका । नायकस्य मुखं दृष्ट्वा स्मितं करोति) ।

(नायकः । नायिकामुखं दृष्ट्वा) ।

स्मितपुष्पोद्गमोऽयन्ते दृश्यतेऽधरपल्लवे ।

फलं त्वन्यत्र मुग्धाक्षि ! चक्षुषोर्मम पश्यतः ॥ ४३ ॥

व्याख्या—

ईषद्धस्यमानं मुखमवलोक्य वर्णयति—स्मितेति । हे मुग्धाक्षि ? सुन्दरनयने ?
ते तव अधरपल्लवे अधर एव पल्लवः किसलयस्तत्र अयं स्मितपुष्पोद्गमः स्मितम्
ईषद्धास्यमेव पुष्पं तस्य उद्गम उत्पत्तिर्दृश्यते । परं फलं तु अन्यत्र अन्यस्मिन्
स्थाने, कुत्र ? तमाह, पश्यतोऽवलोक्यतो मम जीमूतवाहनस्य चक्षुषोः नेत्रयोः,
दर्शोत्पत्तित्वादिति भावः । इत्यत्र स्मिते पुष्पस्य अधरे पल्लवस्य चारोपात् रूप-
कम् । पुष्परूपकारणस्यान्यत्र दर्परूपकार्यस्य चान्यत्र विद्यमानत्वादसङ्गतिः, इति
द्वयोः संसृष्टिः । “कार्यकारणयोर्भिन्नदेशतायामसङ्गतिः” इत्यसंगतिलक्षणम् ॥ ४३ ॥

विदूषकः । भोदि ! किं तु ए किदं ? (ग) ।

चेटी । णं वणिणओसि (घ) ।

(विदूषकः । हस्तेन मुखं प्रसृज्य दृष्ट्वा सरोषं दण्डकाष्ठमुद्यम्य ।)

आः दासीए धीए ! राअउलं कखु पदं । किं तव करइस्सं ।
[नायकं निर्दिश्य] भो तुम्हाणं पुरदो अहं दासीए धीआए खली-

(क) आर्य त्वं मया विवाहजागरणे निद्रायमाणनिमीलिताक्षः शोभनो
दृष्टः । तत्तथैव तिष्ठ येन वर्णयामि ।

(ख) यावदेष निमीलिताक्षस्तिष्ठति तावन्नीलरसानुकारिणा तमालपल्लव-
रसेन मुखे कालीकरिष्यामि ।

(ग) भवति ! किं त्वया कृतम् ?

(घ) ननु वर्णितोऽस्मि ।

किदो । ता किं मम इहट्ठिदेण । अरण्णदो गमिस्सं (क) ।

खलीकृतः तिरस्कृतः ।

(निष्क्रामति ।)

चेटी । कुबिदो मे अज्जअत्तेओ, जाव एं गदुअ पसादइस्सं (ख)
नायिका । हज्जे चदुरिए किं मं एआइणि उज्झिअ गच्छसि ? (ग) ।

चेटी । [नायकं निर्दिश्य सस्मितम्] एवं एआइणी चिरं
होहि (घ) ।

(इति निष्क्रान्ता)

(नायकः । नायिकाया मुखं पश्यन्) ।

दिनकरकरैर्मृष्टं बिभ्रत् द्युतिं परिपाटलां

दशनकिरणैः संसर्पद्भिः स्फुटीकृतकेसरम् ।

यदि मुखमिदं मुग्धे ! सत्यं समं कमलेन ते

मधु मधुलिहः किञ्चैतस्मिन् पिवन् प्रविभाव्यते ॥ ४४ ॥

व्याख्या—

सूर्यातपलोहितवर्णं वदनमवलोक्य वर्णयति—दिनकरेति । हे मुग्धे सुन्दरि ?
दिनकरकरैः सूर्यकिरणैः मृष्टं स्पृष्टम् अतएव परिपाटलां श्वेतरक्तां द्युतिं कान्तिं
बिभ्रत् धारयत्, संसर्पद्भिः इतस्ततः सञ्चरद्भिः दशनकिरणैः दन्तरश्मिभिः स्फुटी-
कृताः प्रकटीकृताः केसराः किञ्चलाः, ‘ किञ्चलकः केसरोऽस्त्रिया ’ मित्यमरः । येन
तादृशं ते इदं मुखं यदि सत्यं कमलेन समं तुल्यं तर्हि एतस्मिन् मुखे मधुलिहो
मधुकरः ‘ इगुपधत्वात्कः ’ मधु मकरन्दं पिवन् किं किमर्थं न प्रविभाव्यते प्रतीयते ।
मधुलिहस्य कमले मधुपानं युक्तमेवेत्याशयः । उपमालङ्कारः ॥ ४४ ॥

नायिका । विहस्य मुखमन्यतो नयति ।

नायकः । तदेव पठति ।

(प्रविश्य पटाक्षेपेण)

चेटी । [उपसृत्य] एसो कखु अज्जमित्तावसू कज्जेण केणवि

(क) आः दास्याः पुत्रि । राजकुलं खल्वेतत् । किं तव करिष्यामि । भो
युवयोः पुरतोऽहं दास्याः पुत्र्या खलीकृतः । तत् किं ममेह स्थितेन । अन्यतो
गमिष्यामि ।

(ख) कुपितो मे आर्घ्यात्रेयः, यावदेनं गत्वा प्रसादयिष्यामि ।

(ग) हज्जे चतुरिके ! किं मामेकाकिनी उज्झित्वा गच्छसि ?

(घ) एवमेकाकिनी चिरं भव ।

कुमारं पेक्खिदुमिच्छदि (क) ।

पटाक्षेपेण पटस्य चित्रपटस्य जवनिक्काया इति यावत् । पढदा इति ख्यातस्य ' पटश्चित्रपटे वस्त्र ' इति मेदिनी । आक्षेपेण अपसारणेन ।

नायकः । प्रिये ! गच्छ त्वमात्मनो गृहम्, अहमपि मित्रावसुं दृष्ट्वा त्वरितमागत एव ।

नायिका । चेष्ट्या सह निष्क्रान्ता ।

(ततः प्रविशति मित्रावसुः)

मित्रा० । अनिहत्य तं सपत्नं कथमिव जीमूतवाहनस्याहम् ।

कथयिष्यामि हतं तव राज्यं रिपुणेति निर्लेज्जः ॥४५॥

व्याख्या—

अनिहत्येति । अहं मित्रावसुः जीमूतवाहनस्य स्वभगिनीपतेः तं प्रसिद्धं सपत्नं वैरिणं मतंगनामकं ' रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषदूद्वेषणशत्रव ' इत्यमरः । अनिहत्य न हत्वा, तव राज्यं रिपुणा शत्रुणा हतं स्वायत्तकृतम् इति निर्लेज्जः सन् कथमिव कथयिष्यामि । मतंगस्य हननं विना जीमूतवाहनमप्रति तद्भुक्तकथनं लज्जाकरमिति भावः ॥

अनिवेद्य च न युक्तं गन्तुमिति निवेद्य गच्छामि, कुमार ! मित्रावसुः प्रणमति ।

नायकः । [मित्रावसुं दृष्ट्वा] मित्रावसो ! इत आस्यताम् ।

मित्रावसुः । [निरूप्य उपविशति] ।

नायकः । [निरूप्य] मित्रावसो ! संरब्ध इव लक्ष्यसे ?

संरब्ध इव सम्भ्रान्त इव लक्ष्यसे प्रतीयसे ।

मित्रा० । कः खलु मतङ्गहतके संरम्भः ?

संरम्भः सम्भ्रमः ।

नायकः । किं कृतं मतङ्गेन ? ।

मित्रा० । स्वनाशाय किल युष्मदीयं राज्यमाक्रान्तम् ।

नायकः । [सहर्षमात्मगतम्] अपि नाम सत्यमेतत् स्यात् ? ।

मित्रा० । अतस्तदुच्छिद्ये आज्ञां दातुमर्हति कुमारः । किं बहुना-
तदुच्छिद्ये तस्य विनाशाय ।

संसर्पद्भिः समन्तात् कृतसकलवियन्मध्ययानैर्विमानैः

कुर्वाणाः प्रावृषीव स्थगितरविरुचः श्यामतां वासरस्य ।

एते याताश्च सद्यस्तव वचनमितः प्राप्य युद्धाय सिद्धाः

सिद्धश्चोदवृत्तशत्रुक्षयभयविनमद्राजकं ते स्वराज्यम् ॥ ४६ ॥

' संसर्पद्भिरिति '

(क) एष खल्वार्यामित्रावसुः कार्येण केनापि कुमारं प्रक्षिप्तुमिच्छति ।

खण्डान्वयः—

एते सिद्धा याताः, कस्मै ? युद्धाय, कदा ? सद्यः, किं कृत्वा ? इतस्तव वचनं प्राप्य, किं कुर्वाणाः सिद्धाः ? वासरस्य श्यामतां कुर्वाणाः, कस्यामिव ? प्रावृषीव, कीदृशस्य वासरस्य ? स्थगितरविरुचः, कैः ? विमानैः, कीदृशैर्विमानैः ? समन्तात् संसर्पाद्भिः, पुनः कीदृशैः ? कृतसकलवियन्मध्ययानैः । ते स्वराज्यं च सिद्धम् कीदृशम्, उद्धृतशत्रुक्षयभयविनम्रराजकम् ।

व्याख्या—

मतंगहननं हतमेव जानीहीत्याह—संसर्पाद्भिरिति । हे कुमार ? एते सिद्धा देव-योनिविशेषाः इतोऽस्मात्स्थानात् तव वचनम् आज्ञां प्राप्य समन्तात् चतस्र्यु दिक्षुः संसर्पाद्भिः संचरद्भिः कृतेति कृतं सकलस्य सर्वस्य वियतः आकाशस्य मध्ये यानं गमनं येस्तादृशैः विमानैः व्योमयानैः प्रावृषीव वर्षर्ताविव स्थगितरविरुचः स्थगिता आच्छादिता रवेः सूर्यस्य रुक् दीप्तिर्यस्मिन् तादृशस्य वासरस्य दिवसस्य ' दिवस-वासरा ' वित्यमरः, श्यामतां श्यामवर्णतां कुर्वाणाः सन्तः युद्धाय संप्रामाय, मतङ्ग-हतकेन सहेतिशेषः, याता गताः । अथच उद्धृतेति उद्धृताद् उद्युक्ताद् शत्रोः वैरिसकाशात्, त्वत् इत्यर्थः, यत् क्षणभयं तेन विनमत् नम्रतां प्राप्नुवत् राजकं राजसमूहो यत्र तथोक्तं ते तव स्वराज्यं सिद्धम् । प्राप्तमित्यर्थः । उत्प्रेक्षांकारः । यानसाधनयोः क्रियोर्युगपत्कथनात्समुच्चयालंकारश्च ' गुणौ क्रिये वा युगपत् स्यातां यद्वा गुणक्रिये ' इति लक्षणात् । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ४६ ॥

अथवा, किं बलौघैः—

एकाकिनापि हि मया रभसावकृष्टनिस्त्रिशदीधितिसटाभरभासुरेण ।
आरान्निपत्य हरिणेव मतङ्गजेन्द्रम् आजौ मतङ्गहतकं हतमेव विद्धि४७

व्याख्या—

कमपि सहायमनवलम्ब्य तं हन्तुं समर्थोऽस्मीति वदति—एकाकिनेति रभ-सेति । रभसेन वेगेन अवकृष्टः आकृष्टो यो निस्त्रिशः खड्गः तस्य दीधितयः किरणा सटा जटा इव तासां भरेण अतिशयेन भासुरः दीप्तस्तादृशेन एकाकिना निःसहा-येनापि मया मित्रावसुना हरिणा सिंहेन मतंगजेन्द्रं मतंगजराजमिव आजौ संप्राप्ते आराद् दूराद् निपत्य अतिक्रम्य मतंगहतकं दुष्टमतंगं हतं विनाशितम् एव विद्धि जानीहि ' विदो ज्ञानार्थकात्कर्तरि लोट् ' । उपमालंकारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ' उक्तं वसन्ततिलकं तभजा जगौगः ' इति लक्षणात् ॥ ४७ ॥

नायकः । [आत्मगतम् कर्णौ पिधाय] अहह ! दारुणमभिहि-तम्, अथवा एवं तावत् । [प्रकाशम्] मित्रावसो ! कियदेतत्, बहुतरमपि बाहुशालिनि त्वयि सम्भाव्यते । किन्तु—

बाहुशालिनि बाहुभ्यां भुजाभ्यां शालते शोभते तच्छीलस्तस्मिन् ।

स्वशरीरमपि परार्थे यः खलु दद्यादयाचितः कृपया ।
राज्यस्य कृते स कथं प्राणिवधकौट्यमनुमन्ये ॥ ४८ ॥

व्याख्या—

दयावतारो जीमूतवाहनस्तु निजचित्ताभिप्रायं दर्शयन्नाह—स्वशरीरमिति ।
यो जीमूतवाहनः खलु परार्थे परनिमित्ते अयाचितः अप्रार्थितोऽपि कृपया दयया
स्वशरीरमपि दद्यात् । किं पुनः राज्यदिकृते प्राणिहिंसेत्याह सोऽहं जीमूतवाहनः
राज्यस्य स्वशरीरादतितुच्छस्य कृते निमित्तं प्राणिवधकौट्यं प्राणिनां जीवानां बधो
हिंसैव कौट्यं घातुकत्वं तत् कथम् अनुमन्ये स्वीकरोमि कदापि नेति भावः । अर्था-
पत्तिरलङ्कृतिः ॥ ४८ ॥

अपिच । क्लेशान् विहाय मम शत्रुबुद्धिरेव नान्यत्र ।

यदि त्वमस्मत्प्रियं कर्तुमीहसे, तदनुकम्प्यतामसौ क्लेशदासीकृतो
राज्यस्य कृते राज्यस्य तपस्वी ।

क्लेशानिति । क्लेशान् कष्टानि विहाय त्यक्त्वा मम अन्यत्र शत्रुबुद्धिरेव न, क्लेश
एव मम शत्रुरिति भावः । ईहसे यतसे । असौ तपस्वी वराको मतङ्गः राज्यस्य
कृते क्लेशदासीकृतः क्लेशेन दासीकृतः स्वाधीनीकृतः । राज्यं दत्त्वाऽस्य क्लेशो
निवार्यतामित्याशयः ।

मित्रा० । [सामर्षम्] कथं नानुकम्पनीय ईदृशोऽस्माकमुप-
कारी कृपणश्च ।

नायकः । [स्वगतम्] अनिवार्य संरम्भः कोपाक्षितचेता न
तावदयं शक्यते निवर्त्तयितुम्, तदेवं तावत् । [प्रकाशम्] मित्रा-
वसो ! उत्तिष्ठ अभ्यन्तरमेव प्रविशावः, तत्रैव तावत् त्वां बोध-
यिष्यामि, सम्प्रति परिणतमहः, तथाहि ।

अनिवार्यसंरम्भः दुर्निवार्यकोपः । अहः दिनं परिणतं गतप्रायमित्यर्थः ।

निद्रामुद्रावबन्धव्यतिकरमनिशं पद्मकोशादपास्यन्
आशापूरैककर्मप्रवणनिजकरप्राणिताशेषविश्वः ।

दृष्टः सिद्धैः प्रसक्तस्तुतिमुखरमुखैरस्तमप्येष गच्छन्

एकः श्लाघ्यो विवस्वान् परहितकरणायैव यस्य प्रसादः ॥ ४९ ॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति तृतीयोऽङ्कः ।

‘ निद्रेति ’

खण्डान्वयः—

एष एको विवस्वानेव श्लाघ्यः, कीदृशो विवस्वान् ? आशापूरैककर्मप्रवणनिज-
करप्राणिताशेषविश्वः, किं कुर्वन् ? पद्मकोशाद् अनिशं निद्रामुद्रावबन्धव्यतिकरम्
अपास्यन्, पुनः कीदृशः ? सिद्धैः दृष्टः, कीदृशैः सिद्धैः ? प्रसक्तस्तुतिमुखरमुखैः,

किं कुर्वन् ? अस्तमपि गच्छन् । किमर्थं श्लाघ्यः ? यतो यस्य प्रसादः परहित-
करणायैव ।

व्याख्या—

मित्रावसोर्ज्ञानायास्तं गच्छतः सूर्यस्यापि लोके परोपकारित्वमेव दर्शयति—
निद्रेति । पद्मकोशात् कमलमुकुलात् अनिशं निरन्तरम् । निद्रेति, निद्रा निमीलनम्
एव मुद्रावबन्धः सङ्कोचावस्थानं तस्य व्यतिकरं सम्बन्धनम् अपास्यन् दूरीकुर्वन्
अनेन पद्मेषु परोपकारिता दर्शिता । आशेति । आशानां दिशां पूरः पूरणमेव एकं
कर्म कार्यं तत्र प्रवणा इति ये निजकराः स्वकिरणाः तैः प्राणितं जीवितम् अशेषं
सर्वं विश्वं जगद् येन सः । श्लेषपक्षे, आशा लोकाभिलाषा तस्याः पूरः पूरणमेव
एकं कर्म तत्र प्रवणाः ये निजकराः स्वहस्तास्तैः प्राणितम् अशेषं विश्वं येन ।
अनेन सर्वलोक एव परोपकारित्वं ध्वनितम् । अतएव प्रसङ्गेति । प्रसङ्गाभिः निर-
न्तराभिः स्तुतिभिर्मुखराणि मुखानि येषां तादृशैः सिद्धैः अस्तमपि गच्छन् दृष्टः,
एतादृश एष एकोऽद्वितीयो विवस्वान् सूर्यःश्लाघ्यः प्रशंसनीयः । यतो यस्य प्रसादः
प्रसन्नता । उदय इत्यर्थः, परहितकरणायैव परोपकारकरणायैव । अत्र आशापूरे
यः एककर्मत्वारोपस्तत्र श्लिष्टकिरणेषु हस्तारोपो हेतुः । अतः परम्परितरूपका-
लङ्कारः । स्रग्धरावृत्तम् ।

इति नागानन्दे सरस्वतीदधिमथीनामधेयायां टीकायां तृतीयोऽङ्कः ॥

अथ चतुर्थोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति कञ्चुकी गृहीतरक्तवस्त्रयुगलः प्रतीहारश्च ।]

कञ्चुकी “अन्तःपुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः । सर्वकार्यार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते” इति लक्षणः पुरुषः । प्रतीहारो द्वारपालः ।

कञ्चुकी । अन्तःपुराणां विहितव्यवस्थः पदे पदे संस्खलितानि पश्यन् जरातुरः सम्प्रति दण्डनीत्या सर्वां नृपस्यानुकरोमि वृत्तिम् ॥ ५० ॥

“अन्तःपुराणामिति”

अन्तःपुराणाम् (६१३) विहितव्यवस्थः (१११ कर्तृवि.) पदे (७११) पदे (७११) संस्खलितानि (२१३ शत्रन्तकर्म) पश्यन् (१११ शत्रन्तं कर्तृ-विशे.) जरातुरः (१११ कर्तृवि.) सम्प्रति (अव्ययम्) दण्डनीत्या (३११) सर्वां (२११ कर्मवि.) नृपस्य (६११) अनुकरोमि (क्रिया) वृत्तिम् (२११ कर्म) ।

व्याख्या—

श्लिष्टैः पदैर्नृपतिषादृश्यं स्वस्य वर्णयन्नाह—अन्तःपुराणामिति । जरातुरः जरया वृद्धावस्थया आतुरः पीडितः सन् अन्तःपुराणां राज्ञीभुवनानाम् “स्त्र्यागारं भूभुजामन्तःपुर”मित्यमरः । विहितव्यवस्थः विहिता कृता व्यवस्था मर्यादा येन तादृशः, पदे पदे चरणे चरणे राजपक्षे विषये विषये संस्खलितानि पदस्खलनानि अन्यत्र दूषणानि पश्यन्, एतादृशोऽहं सम्प्रति इदानीं दण्डनीत्या यष्टिप्रहणेन अन्यत्र दण्डविधायकेन नीतिशास्त्रेण नृपस्य राज्ञः वृत्तिं व्यवहारम् अनुकरोमि तत्सादृश्यं करोमीत्यर्थः । श्लेषानुप्राणितोपमालंकारः । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोरुपजातिर्वृत्तम् । “अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयानुपजातयस्ताः” इति लक्षणात् ॥

प्रती० । आर्य्य वसुभद्र ! क नु खलु भवान् प्रस्थितः ? ।

वसुभद्र इति कञ्चुकिनो नाम ।

कञ्चुकी । आदिष्टोऽसि देव्या मित्रावसुजनन्या, कञ्चुकिन् ! दशरात्रं त्वया यावन्मलयवत्या जामातुश्च रक्तवासांसि नेतव्यानि, दुहिता च श्वशुरकुले वर्त्तते । जीमूतवाहनोऽपि युवराजेन सह समुद्रवेलां द्रष्टुमद्य गत इति श्रूयते, तन्न जाने, किं राजपुत्र्याः सकाशं गच्छामि, अथवा जामातुरिति ।

युवराजेन मित्रावसुना ।

प्रती० । आर्य्य ! वरं राजपुत्र्याः सकाशं गन्तव्यम्, तन्न हि कदाचिदस्यां वेलायां जामाता स्वयमेवागतो भविष्यति ।

कञ्चुकी । साधूकम्, अथ भवान् पुनः क प्रस्थितः ? ।

प्रती० । आदिष्टोऽस्मि महाराजविश्वावसुना, यथा भो सुनन्द ! गच्छ मित्रावसुं ब्रहि, अस्मिन् दीपप्रतिपदुत्सवे मलयवत्या जामा-
तुश्च यत् किञ्चित् प्रदीयते, तदुत्सवानुरूपं किञ्चिदागत्य चिन्त्य-
तामिति ।

सुनन्दनामा प्रतीहारः । दीपप्रतिपञ्चामा तस्मिन्देशे कश्चिदुत्सवः यत्र विवाहा-
नन्तरं कस्यामपि प्रतिपत्तिर्यौ दीपादिदानं क्रियते ।

[ततः प्रविशति जीमूतवाहनो मित्रावसुश्च]

नायकः ।

शय्या शाद्वलमासनं शुचिशिला सप्त द्रुमाणामधः

शीतं निर्भरवारि पानमशनं कन्दाः सहाया मृगाः ।

इत्यप्रार्थितलभ्यसर्वविभवे दोषोऽयमेको वने

दुष्प्रापार्थिनि यत् परार्थघटनावन्धैर्वृथा स्थीयते ॥ ५१ ॥

व्याख्या—

सर्वं पदार्थं लभ्येऽपि वने परोपकारं विना चित्तं न रज्यत इत्याह—शय्येति ।
शाद्वलं बालतृणैर्हरितो देशः “शाद्वलः शादहरित” इत्यमरः । शय्या शयनीयम्,
शुचिशिला पवित्रशिला आसनम् उपवेशनस्थानम्, द्रुमाणां तरूणामधः सद्म
गृहम्, शीतं निर्भरवारि प्रवाहजलं पानं पीयत इति पानं भावे ल्युट्, कन्दा
मूलविशेषा अशनं भोजनम्, मृगा वनजीवाः सहायाः सहचारिणः, इत्येवम्
अप्रार्थितोऽयाचित एव लभ्यो लब्धुं योग्यः सर्वो विभवः सम्पत्तिर्यत्र तादृशे
वनेऽयमेको दोषः, यद् दुष्प्रापार्थिनि दुष्प्रापा अर्थिनो याचका यत्र तादृशे वने
परार्थः परोपकारस्तस्य घटनया विधानेन बन्धैः विफलैः स्थीयते । अत्र शाद्वलादीनां
प्रकृतार्थोपयोगित्वात्पारेणामालंकारः “विषयात्मतयारोप्ये प्रकृतार्थोपयोगिनि । परि-
णामो भवे” इति दर्पणोक्तेः । शाद्वलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५१ ॥

मित्रा० । [ऊर्ध्वमवलोक्य] कुमार ! त्वय्यतां त्वय्यताम्,
समयोऽयं चलितुमम्बुराशेः ।

नायकः । [आकर्ण्य] सम्यगुपलक्षितम् ।

उन्मज्जजलकुञ्जरेन्द्रभसास्फालानुबन्धोद्धतः

सर्वाः पर्वतकन्दरोदरभुवः कुर्वन् प्रतिध्वानिताः ।

उच्चैरुच्चरति ध्वनिः श्रुतिपथोन्माथी यथाय तथा

प्रायः प्रेङ्क्षदसंख्यशङ्खधवला वेल्लयमागच्छति ॥ ५२ ॥

‘उन्मज्जदिति’

खण्डान्वयः—

यथा अयं ध्वनिः उच्चैः उच्चरति, कीदृशो ध्वनिः ? उन्मज्जजलकुञ्जरेन्द्रभ-
सास्फालानुबन्धोद्धतः, पुनः कीदृशः ? श्रुतिपथोन्माथी, किं कुर्वन् ? सर्वाः पर्वत-

कन्दरोदरभुवः प्रतिध्वनिताः कुर्वन्, तथा इयं वेला प्रायः आगच्छति, कीदृशी वेला ? प्रेङ्क्षदसङ्ख्यशङ्खधवला ।

व्याख्या—

ध्वनिना वेलाऽऽगमनमनुमिनोति 'उन्मज्जदिति' उन्मज्जन्तः उदाप्लवमाना ये जलकुञ्जरेन्द्रा जलगजेन्द्रास्तेषाम् रभसेन वेगेन य आस्फालः जलोत्पीडनं तस्य अनुबन्धेन नैरन्तर्येण उद्धतः औत्कट्यं नीतः, श्रुतिपथोन्माथी कर्णपथक्लेशकरः एतादृशोऽयं ध्वनिः शब्दः सर्वाः सकलाः पर्वतकन्दरोदरभुवः पर्वतदरीमध्यस्थपृथिवीः प्रतिध्वनिताः प्रतिध्वनियुक्ताः कुर्वन् सन् यथा उच्चैः उच्चरति उद्गच्छति तथा, 'प्रायः प्रेङ्क्षदिति' प्रेङ्क्षन्तः इतस्ततश्चलन्तो येऽसङ्ख्या अगणिताः शङ्खास्तेर्धवला शुक्लवर्णा इयं वेला समुद्रजलविकारः आगच्छति । अत्र प्रायः शब्दसूचितत्वेना । छेकानुप्रासोऽप्यलङ्कारः । शालिलविक्रीडितम् ॥ ५२ ॥

मित्रा० । नन्वियमागतैव पश्य ।

कवलितलवङ्गपल्लवकरिमकरोद्गारिसुरभिणा पयसा ।

एषा समुद्रवेला रत्नद्युतिरञ्जिता भाति ॥ ५३ ॥

'कवलितेति' एषा समुद्रवेला समुद्रतटो 'वेला कालेच जलधेस्तीरनारविकारयो' रिति विश्वप्रकाशः । 'कवलितेति' कवलिता भक्षिता लवङ्गपल्लवा देवकुसुमपल्लवा यैः 'लवङ्गं देवकुसुम' मित्यमरः तादृशा ये करिणो जलगजा मकराश्च तेषाम् उद्गारि उद्गिरणशीलम् अतएव सुरभि सुगन्धि तादृशेन पयसा जलेन उपलक्षिता रत्नानां समुद्रस्थमणीनां धृत्या कान्त्या रञ्जिता अलंकृता सती भाति शोभते । छेकानुप्रासालङ्कारः । 'छेको व्यञ्जनसङ्गस्य सकृत्साम्यमनेकधा' इतिसाहित्यवचनात् । आर्यावृत्तम् ॥ ५३ ॥

नायकः । मित्रावसो ! पश्य पश्य, शरत्समयपाण्डुभिः पयोदपटलैः प्रावृताः प्रालेयाचलशिखरश्रियमुद्बहन्त्येते मलयसानवः ।

शरत्समयपाण्डुभिः शरदृतुशुक्लैः पयोदपटलैः मेघसमूहैः प्रावृताः आच्छन्ना एते मलयसानवः मलयपर्वतशिखराणि प्रालेयाचलशिखराणां हिमालयपर्वतसानूनां श्रियं शोभाम् उद्बहन्ति धारयन्ति । निदर्शनालङ्कारः ।

मित्रा० । नैवामी मलयसानवः, नागानामस्थिसंघाताः खल्वमी । अस्थिसङ्घाता अस्थिराशयः ।

नायकः । [सोद्वेगम्] कष्टम् किं निमित्तममी संघातमृत्यवो जाताः ।

मित्रा० । कुमार ! नैवामी संघातमृत्यवः, श्रूयतां यथैतत्, इह किल स्वपक्षपवनापास्तसमस्तसागरतलपूरं रसातलादुद्धृत्य प्रतिदिनमेकैकं नागमाहारयति वैनतेयः ।

‘स्वपक्षेति’ स्वपक्षयोः पवनेन वायुना अपास्तः दूरीकृतः समस्तसागर-
तलस्य पूरः प्रवाहो यत्र ‘पूरःस्यादम्भमां वृद्धा’ विति हैमः तद् यथा स्यात्तथा
रसातलात्पातालात् उद्धृत्य निष्कास्यनागं भुजङ्गम् आहारयति भक्षयति वैनतेयो गरुडः ।

नायकः । [लोद्वेगम्] कष्टमतिदुष्करं करोति, ततस्ततः ?

मित्र० । ततः सकलनागविनाशाशङ्किना वासुकिना गरुत्मान्
अभिहितः ।

नायकः । [सादरम्] किं मां प्रथमं भक्षयेति ? ।

मित्र० । नहि नहि ।

नायकः । किमन्यत् ? !

मित्र० । इदमुक्तम्—त्वदभिपातसन्त्रासात् सहस्रशः स्रवन्ति
भुजङ्गमानां गर्भाः शिशवश्च पञ्चत्वमुपयान्ति, एवञ्च सन्ततिविच्छे-
दोऽस्माकम्, तव चैवं स्वार्थहानिः तत् यदर्थमभिपतति भवान्
नागलोकं तमिह नागमेकैकमनुदिनं प्रेषयामि ।

त्वदभिपातसन्त्रासात् तवापतनभयात् भुजङ्गमानां नागानाम् । स्रवन्ति पत-
न्ति । सन्ततिविच्छेदः सन्ततिविनाशः ।

नायकः । कथं रक्षिता नागराजेन पन्नगाः ? ।

जिह्वासहस्राद्वितयस्य मध्ये नैकापि सा तस्य किमस्ति जिह्वा ।

एकाहिरक्षार्थमहिद्विषेऽद्य दत्तो मयात्मेति यया ब्रवीति ॥ ५४ ॥

नागराजं धिक्करोति ‘जिह्वेति’ तस्य वासुकेः जिह्वानां रसनानां सहस्र-
द्वितयस्य सहस्रद्वयस्य मध्ये ‘नागानां द्विजिह्वत्वात्’ ‘लेलिहानो द्विरसन’ इत्य-
मरुक्तेः । वासुकेश्व सहस्रशिरस्कत्वाद् द्विसहस्रजिह्वत्वम् । किम् एकाऽपि सा
तादृशी जिह्वा नास्ति ? यया जिह्वया मया शेषेण एकाहिरक्षार्थम् एकनागरक्षणा-
र्थम् अहिद्विषे नागशत्रवे गरुडायत्यर्थः । अय आत्मा स्वदेहो दत्तः समर्पितः,
इत्येवं ब्रवीति कथयति । इन्द्रवज्रावृत्तम् ‘स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः’
इति तल्लक्षणम् ॥ ५४ ॥

मित्र० । प्रतिपन्नं तत् पक्षिराजेन—

तद् वासुकिवचनं पक्षिराजेन गरुडेन प्रतिपन्नं स्वीकृतम् ।

इत्येष भोगिपतिना विहितव्यवस्थो

यान् भक्षयत्यहिपतीन् पतगाधिराजः ।

यास्यन्ति यान्ति च गताश्च दिने विवृद्धिं

तेषाममी तुहिनशैलरुचोऽस्थिकूटाः ॥ ५५ ॥

‘इत्येष इति’ इत्युक्तप्रकारेण भोगिपतिना नागराजेन विहिता कृता व्यवस्था
मर्यादा यस्य तादृशः एष पतगाधिराजः पक्षिराजः यान् अहिपतीन् नागपतीन्

भक्षयति खादति, तेषाम् अहिपत्नीनाम् तुहिनशैलरुचः तुहिनशैलस्य हिमपर्वतस्य रुगिव रुक् कान्तियेषां तादृशाः अमी पुरोदश्यमाना अस्थिकूटा दृढसङ्घाता दिने प्रतिदिनं विवृद्धिं विशेषेण वृद्धिम् उन्नतिं यास्यन्ति प्राप्स्यन्ति यान्ति इदानीं प्राप्सु-
वन्ति याताः प्राप्ताश्च । कालत्रयेऽपि तद्विवृद्धिरिव भवति न न्यूनतेतिभावः । कारक-
दीपकम् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ५५ ॥

नायकः । आश्चर्यम् !!!

सर्वाशुचिानधानस्य कृतघ्नस्य विनाशिनः ।

शरीरकस्यापि कृते मूढाः पापानि कुर्वते ॥ ५६ ॥

‘ सर्वाशुचिानधानस्येति ’ सर्वेषाम् अशुचीनाम् अपवित्रतानां निधानस्य आश्रयभूतस्य सर्वद्वारेषु मलानःसरणात् कृतघ्नस्य कृतं हन्तीति कृतघ्नं तादृशस्य ‘ एतादृक्पालनादिकरणऽपि रोगादिना दुःखप्रदत्वात् ’ विनाशिनः ‘ वंसशैलस्य एतादृशस्य शरीरकस्य क्षुद्रशरीरस्यापि कृते निमित्तं मूढा अज्ञानिनः पशुषाः पापानि दुष्कर्माणि कुर्वते । अत्र शरीरविशेषणानां साभिप्रायत्वात्परिकरालंकारः ‘ उक्ति-
विशेषणैः साभिप्रायैः परिकरो मतः ’ इति दर्पणोक्तेः । दयावीरत्वं तु जीमूतवाहन-
वाक्येषु प्रपूरितमेव ॥ ५६ ॥

अहो ! कष्टपर्यवसानेयं विपत्तिर्नागानाम् । [आत्मगतम्]
अपि शक्नुयामहं स्वशरीरसमर्पणेन एकस्य नागस्य प्राणपरिरक्षां
कर्तुम् ।

कष्टेन दुःखेन पर्यवसानम् अन्तो यस्यास्तादृशी ।

[ततः प्रविशति प्रतीहारः]

प्रती० । आरूढोऽस्मि गिरिशिखरम्, यावन्मित्रावसुमन्विष्यामि
[परिक्रम्य] अयं मित्रावसुर्जामातुः समीपे तिष्ठति । [उपसृत्य]
विजयेतां कुमारौ ।

मित्रा० । सुनन्द ! किं निमित्तमिहागमनम् ?

प्रती० । [कथं कथयति] ।

मित्रा० । कुमार ! ततो मामाह्वयति ।

नायकः । गम्यताम् ।

मित्रा० । कुमारेणापि बहुप्रत्यवायेऽस्मिन् प्रदेशे न चिरं स्यात्-
व्यम् । [इति निष्क्रान्तः]

बहुप्रत्यवाये अतिभयंकरे अत्यनिष्टजनके वा ।

नायकः । यावदहमप्यस्माद्गिरिशिखरादवतीर्य्य समुद्रतटम्-
लोकयामि । [परिक्रामति] ।

नेपथ्ये । हा पुत्तत्र संखचूड ! कहां बाबादिअमाणो अज्ज किल

तुमं मए पेक्खिदव्वो ? (क) ।

नायकः । [आकर्ण्य] अये ! योषित इवार्त्तप्रलापः, केयं, कुतो वास्या भयमिति स्फुटीकरिष्ये । [परिक्रामति]

(ततः प्रावशात् रुदत्या वृद्धयानुगम्यमानः शङ्खचूडो गोपायितवस्त्रयुगलश्च किंकरः)
गोपायितवस्त्रयुगलः गोपायितं रक्षितं प्रवृत्ततया गृहीतं वस्त्रयुगलं वसनद्वयं येन तादृशः किंकरो वासुकिभृत्यः ।

वृद्धा । [सास्त्रम्] हा पुत्तश्च शङ्खचूड ! कहं बावादिअमाणो अज्ज किल तुमं मए पेक्खिदव्वो । [चिबुकं गृहीत्वा] इमिणा मुह-
चन्द्रेण विरहिअं दाणीं अन्धआरीभविस्सदि पाआलं (ख) ।

चिबुकं मुखस्याधोभागम् । ' अथस्ताच्चिबुक ' मित्यमरः ।

शङ्ख० । अम्ब ! किमिति वैक्लव्येन सुतरां नः पीडयसि ?

वैक्लव्येन व्याकुलोभावेन ।

वृद्धा । [निर्वर्ण्य पुत्रस्याङ्गानि स्पृशन्ती] हा पुत्त ! कहं दे
अदिट्टसूरकिरणं सूउमारसरीरं सिग्घिणिओ गलुडो आहालइस्सदि ?
(ग) । [कण्ठं गृहीत्वा रोदिति] ।

शङ्ख० । अम्ब ! अलं परिदेवितेन, पश्य ।

परिदेवितेन विलापितेन ।

क्रोडीकरोति प्रथमं यदा जातमनित्यता ।

धात्रीव जननी पश्चात्तदा शोकस्य कः क्रमः ॥ ५७ ॥

परिदेवनस्य न करणे हेतुमाह ' क्रोडीति ' अनित्यता (कर्त्री) अवि-
रस्थायिता यदा धात्रीव उपमातेव जातम् उत्पन्नं मानवं प्रथमं पूर्वमेव क्रोडीकरोति
अहोकरोति । जननी माता तु पश्चात् क्रोडे धारयति तदा शोकस्य चिन्तायाः
क्रमोऽवसर एव कः ? न कोऽपि शोकक्रम इत्यर्थः । उपमालंकारः ॥ ५७ ॥

[गन्तुमिच्छति]

वृद्धा । पुत्तश्च ! चिट्ठ मुहुत्तअं जाव दे वअणं पेक्खामि (घ) ।

किङ्करः । एहि कुमाल शङ्खचूड ! किं ते एदाए भणन्तीए पुत्त-

(क) हा पुत्रक शङ्खचूड ! कथं व्यापायमानोऽयं किलत्वं मया क्षितव्यः ?

(ख) हा पुत्रक शङ्खचूड ! कथं व्य.पायमानोऽयं किल त्वं मया प्रेक्षितव्यः ?

अनेन मुखचन्द्रेण विरहितमिदानीमन्धकारिभविष्यति पातालम् ।

(ग) हा पुत्र ! कथं ते अदृष्टसूर्यकिरणं सुकुमारशरीरं निर्धृणो गरुड
आहारयिष्यति ? ।

(घ) पुत्र ! तिष्ठ मुहूर्तम्, यावत् ते वदनं प्रेक्षे ।

सिणेहमोहिदा कखु एसो ए जाणेदि लाअकजं ? (क) ।

शङ्ख० । अयमागच्छामि ।

किङ्करः । [आत्मगतम् अग्रतोऽवलोक्य] आणीदो कखु एसो मए वज्झसिलासमीवे ता वज्झचिहं दाइस्सं (ख) ।

वध्यशिला यस्यां पतितं रक्तवसनान्वितं नागमुत्थाप्य गरुडो मलयोपरि गच्छति ।

नायकः । इयमसौ योषित् । [शङ्खचूडं दृष्ट्वा] नूनमेतेनास्याः सुतेन भवितव्यम् तत् किमाकन्दति ? । [समन्तादवलोक्य] न खल्वस्या भयकारणं किञ्चित् पश्यामि कुतोऽस्या भयमिति यावदुपसर्पामि प्रसक्त एवायमेतेषामालापः कदाचिदत एवास्याभिव्यक्तिर्भविष्यति तद्विदपान्तरितस्तावच्छृणोमि ।

प्रसक्तः सुतरां प्रचलित एव । अभिव्यक्तिः स्पष्टता । विदपान्तरितः वृत्तव्यवहितः ।

किङ्करः [सास्त्रं कृताञ्जलिः] कुमाल शङ्खचूड एसो सामिणो आदेसोत्ति करिअं ईदिसं णिण्डुरं मन्तीअदि (ग) ।

शङ्ख० । भद्र ! कथय ।

किङ्करः । नागलाआ वासुई आणवेदि (घ) ।

शङ्ख० [शिरस्यञ्जलिं बद्ध्वा सादरम्] किमाज्ञापयति देवः ? ।

किङ्करः । एदं लत्तंसुअ जुअलं परिहिअ आलुह वज्झसिलं जेण लत्तंसुअं उवलकिअ गलुडो आहालइस्सदित्ति (ङ) ।

नायकः । [श्रुत्वा] कथमसौ वासुकिना परित्यक्तः ? ।

किङ्करः । कुमाल ! गेरह एदं वसणजुअलं (च) । [इत्यर्पयति]

शङ्ख० । [सादरम्] उपनय । [गृहीत्वा] शिरसि स्वाम्यादेशः ।

वृद्धा । [पुत्रस्य हस्ते वाससी दृष्ट्वा सोरस्ताडम्] हा वच्छ !

(क) एहि कुमार शङ्खचूड ! किं ते एतया भणन्त्या, पुत्रस्नेहमोहिता खल्वेषा, न जानाति राजकार्यम् ?

(ख) आनीतः खल्वेष मया वध्यशिलासमीपे, तत् वध्यचिह्नं दास्यामि ।

(ग) कुमार शङ्खचूड ! एष स्वामिन आदेश इति कृत्वा ईदृशं निष्ठुरं मंत्रयते ।

(घ) नागराजो वसुकिः आज्ञापयति ।

(ङ) इदं रक्तांशुकयुगलं परिधाय आरोह वध्यशिलाम् । येन रक्तांशुकमुपलब्ध गरुड आहारयिष्यतीति ।

(च) कुमार ! गृहाणैतद् वसनयुगलम् ।

एदं खलु वज्रपाटसारिणं सम्भावीअदि (क) । [मोहं गता] ।

सोरस्ताडं वत्तस्ताडनेन सहितम् ।

किङ्करः । आसराणां गलुअस्स आअमणवेला ता लहुं गच्छामि
(ख) । [इति निष्क्रान्तः] ।

शङ्ख० । अम्ब ! समाश्वसिहि ।

वृद्धा । [समाश्वस्य सास्रम्] हा पुत्रअ ! मणोरहसअलद्ध !
कहिं पुणो तुमं पेक्खस्सं (ग) । करुणे गृह्णाति] ।

नायकः अहो ! नैर्घृण्यं गरुडस्य अपि च—

मूढाया मुहुरश्रुसन्ततिमुचः कृत्वा प्रलापान् बहून्
कल्लाता तव पुत्रकेति कृपणं दिक्षु क्षिपन्त्या दृशम् ।

अङ्के मातुरवस्थितं शिशुमिमं त्यक्त्वा घृणामश्रतः । स्वाते ६६

चञ्चवप्रेण खगाधिपस्य हृदयं वज्रेण मन्ये कृतम् ॥ ५८ ॥ अहं

‘मूढाया इति’ अत्र

खण्डान्वयः—

अहं खगाधिपस्य हृदयं वज्रेण कृतं मन्ये । किं कुर्वतः खगाधिपस्य ? इमं
शिशुम् अश्रतः, केन ? चञ्चवप्रेण, किं कृत्वा ? घृणां त्यक्त्वा, कीदृशं शिशुम् ?
मातुः अङ्केऽवस्थितम्, कीदृशया मातुः ? मूढायाः, पुनः कीदृशया ? अश्रुसन्तति-
मुचः, किं कृत्वा ? मुहुः बहून् प्रलापान् कृत्वा, किं कुर्वत्याः सत्याः ? हे पुत्रक !
तव कः त्राता ? इति कृपणं दिक्षु दशं क्षिपन्त्याः सत्याः ।

व्याख्या—

गरुडस्य निर्दयत्वं वर्णयति ‘मूढाया इति’ मूढाया मूर्च्छां गतायाः मुहुः
पुनः पुनः बहून् प्रलापान् विलापान् कृत्वा अश्रुसन्ततिमुचः नेत्रजलराशिं त्यजन्त्याः,
हेपुत्रक तव शङ्खचूडस्य कः त्राता रक्षिता ? इत्येवं कृपणं दीनं यथास्यात्तथा दशं
दृष्टिं दिक्षु आशासु क्षिपन्त्याः नुदन्त्याः, एतादृशया मातुर्जनन्या अङ्के कोडेऽव-
स्थितम् उपविष्टम् इमं शिशुं बालकं शङ्खचूडं घृणां दयां त्यक्त्वा चञ्चवप्रेण
चञ्चवा अप्रभागेन अशनतो भक्षयितः खगाधिपस्य पक्षिराजस्य हृदयम् अन्तः-
करणं वज्रेण अशनिना कृतं निर्मितम् अहं मन्ये सम्भावयामि । एतादृक् निर्दय-
त्वात् । उत्पत्तालंकारः । शार्दूलविकीर्णितं वृत्तम् ॥ ५८ ॥

शङ्ख० [आत्मनोऽश्रूणि निवारयन्] अम्ब ! किमतिवैक्लव्येन ?
ननु समाश्वसिहि ।

(क) हा वत्स ! इदं खलु वज्रपातसारिणं सम्भाव्यते ।

(ख) आसन्ना गरुडस्यागमनवेला, तल्लघु गच्छामि ।

(ग) हा पुत्रक ! मनोरथशतलब्ध ! क पुनस्त्वं प्रेक्षिष्ये ?

वृद्धा । [साक्षम्] कंहं समस्तसिस्सं किं एकपुत्रकोत्ति कदुअ
साणुकम्पेण णाअराएण पेसिदोसि, हा कंहं अविच्छिन्ने जीअलोए
मम पुत्तओ सुमरिदो, सब्बधा अहं हि मन्दभग्गा (क) ।

[मूच्छात] ।

अविच्छिन्ने अपारे जीवलोके संसारे ।

नायकः । [सकरुणम्]

आर्त्तं करुणतप्राणं परित्यक्तं स्वबन्धुभिः ।

त्राये नैनं यदि ततः कः शरीरेण मे गुणः ? ॥ ५६ ॥

‘ आर्त्तमिति ’ यदि अहम् आर्त्तं कातरं करुणतप्राणम् मरणाशमित्यर्थः ।
स्वबन्धुभिः परित्यक्तम् एतादृशम् एनं शंखचूडं न त्राये रक्षामि ततो मे शरीरेण
को गुणः ? न कोऽपीत्यर्थः । अत्रापि परिकरालंकारः ॥ ५६ ॥

तद् यावदुपसर्पामि ।

शङ्ख० । अम्ब ? संस्तम्भयात्मानम् ।

संस्तम्भय स्थिरीकुरु आत्मानं स्वचित्तम् ।

वृद्धा । हा पुत्तअ । जदा णाअलोअपरिरक्खएण वासुइणा
परिच्चत्तोसि, तदा को दे अबरो परित्ताणं करिस्सदि (ख) ।

नायकः । [उपसृत्य] नन्वहमहम् ।

वृद्धा । [नायकं दृष्ट्वा ससम्भ्रममुत्तरीयेण पुत्रकमाच्छाद्य नाय-
कम् उपसृत्य जानुभ्यां स्थित्वा] बिण्णाणन्दण ! बाबादेहि मे अहं
दे णाअराएण आहाराणिमित्तं परिकप्पिदा (ग) ।

उत्तरीयेण उपरिधृतवस्त्रेण ।

नायकः । [साक्षम्] अहो । पुत्रवात्सल्यम् ! ! !

पुत्रवात्सल्यं पुत्रस्नेहः ।

अस्या विलोक्य मन्ये पुत्रस्नेहेन विक्लवत्वमिदम् ।

अकरुणहृदयः करुणां करिष्यति भुजङ्गशत्रुरपि ॥ ६० ॥

‘ अस्या इति ’ अस्या वृद्धायाः पुत्रस्नेहेन पुत्रवात्सल्येन इदम् अतिदुःखं

(क) कथं समाश्वसिष्यामि ? किमेकपुत्रक इति कृत्वा सानुकम्पेन नाग-
राजेन प्रेषितोऽसि ? हा कथमविच्छिन्ने जीवलोके मम पुत्रकः स्मृतः । सर्वथाह-
मस्मि मन्दभाग्या ।

(ख) हा पुत्रक ! यदा नागलोकपरिरक्षकेण वासुकिना परित्यक्तोऽसि, तदा
कस्ते अपरः परित्राणं करिष्यति ?

(ग) विनतानन्दन ! व्यापादय माम् अहं ते नागरोजनाहारनिमित्तं
परिकल्पिता ।

विकलवत्त्वं विह्वलत्वं विलोक्य दृष्ट्वा अकरुणहृदयः निर्दयमानसो भुजङ्गशत्रुः
गरुडोऽपि करुणां दयां करिष्यतीति मन्ये सम्भावयामि । उप्रेक्षा ॥ ६० ॥

शङ्ख । अम्ब ! अलं ज्ञासेन, न नागशत्रुः पश्य—

महाहिमस्तिष्कविभेदमुक्तरक्तच्छटाचर्चितचण्डचञ्चुः ।

कासौ गरुत्मान् क च नाम सौम्यस्वभावरूपाकृतिरेष साधुः ॥ ६१ ॥

नागशत्रुशंकां निवारयति 'महाहाति' महताम् अहीनां भुजङ्गानां मस्ति-
ष्कस्य मस्तकसम्भूतघृताकारलेहस्य विभेदेन पाटनेन मुक्ताभिः त्यक्ताभिः रक्त-
च्छटाभिः रक्तधाराभिः चर्चिता रजिता चण्डा भीषणा चञ्चुर्यस्य तादृशोऽसौ
गरुत्मान् गरुडः क ? अथ च नाम सम्भावनायाम्, सौम्यस्वभावरूपाकृतिः
सौम्यः स्वभावां रूपम् आकृतिश्च यस्य तादृश एष साधुः परोपकारावतारः
क । अत्र कपदेन गरुडनिषेधाज्जीमूतवाहनस्य च निश्चयाक्षपाक्षिश्रयालंकारः ।
उपजातिवृत्तम् ॥ ६१ ॥

वृद्धा । अहं कखु, तुज्झ मरणभीत्या सव्व एव्व लोअं गरुअमअं
पेक्खामि (क) ।

नायकः । अम्ब ! किं पुनःपुनरभिहितेन ? ननु कर्मणैव सम्पा-
दयामि ।

कर्मणा कार्येणैव स्वशरीरदानरूपेण सम्पादयामि साधयामि त्वत्पुत्ररक्षण-
रूपं कार्यमिति शेषः ।

वृद्धा [शिरस्यञ्जलिं बद्ध्वा] पुत्तअ ! चिरं जीअ (ख) ।

नायकः । ममैतदम्भार्षय वध्यचिह्नं प्रावृत्य यावद्विनतात्मजाय ।

पुत्रस्य ते जीवितरक्षणाय स्वदेहमाहारयितुं ददामि ॥ ६२ ॥

ननु कर्मणैव सम्पादयामि इति यदुक्तं तदेव स्पष्टमाह 'ममैति' हे अम्ब !
मातः । एतद् वध्यचिह्नं वध्यनागलक्षणं रक्तवस्त्रयुगलं मम जीमूतवाहनस्य अर्पय
देहि । यावत् येनेत्यर्थः । प्रावृत्य प्रच्छाद्य स्वात्मानमिति शेषः ते तव पुत्रस्य
जीवितरक्षणाय प्राणरक्षार्थं स्वदेहं निजशरीरं विनतात्मजाय वैनेतयाय आहारयितुं
भक्षयितुं ददामि समर्पयामि । उपजातिवृत्तम् ॥ ६२ ॥

वृद्धा । [कर्णौ पिधाय] पडिहदे कखु एद, तुमप्पि संखचूड-
णिन्विसेसो पुत्तो, अहवा सङ्खचूडादोवि अहिअअरो जो एव्वं
बन्धुजणपरिच्चत्तं वि पुत्तकं मे सरीरप्पदाणेण रक्खिदुमिच्छसि (ग) ।

(क) अहं खलु तव मारणभीता सर्वमेव लोकं गरुडमयं प्रेक्षे ।

(ख) पुत्रक ! चिरं जीव ।

(ग) प्रतिहतं खल्वेतत्, त्वमपि शङ्खचूडनिर्विशेषः पुत्रः, अथवा शङ्खचूडा-
दध्यधिकतरः य एवं बन्धुजनपरित्यक्तमपि पुत्रकं मे शरीरप्रदानेन रक्षितुमिच्छसि ।

प्रतिहतम् एवं कदापि न भवेदित्यर्थः, शङ्खचूडनिर्विशेषः शङ्खचूडादभिन्नः ।
 शङ्ख० । अहो !! जगद्विपरीतमस्य महासत्त्वस्य चेतः, कुतः--
 महासत्त्वस्य महात्मनः ।

विश्वामित्रः श्वमांसं श्वपच इव पुराभक्षयद् यन्निमित्तं
 नाडीजङ्घो निजघ्ने कृततदुपकृतिर्यत्कृते गौतमेन ।

पुत्रोऽयं कश्यपस्य प्रतिदिनमुरगान्ति तादर्थ्यं यदर्थं
 प्राणांस्तानिष साधुस्तृणमिव कृपया यः परार्थं ददाति ॥ ६३ ॥

जगद्विपरीतत्वमव दर्शयति ' विश्वामित्र इति ' विश्वामित्रः तदाख्यो मुनिः
 यन्निमित्तं येषां प्राणानां निमित्तं पुरा पूर्वकाले श्वपच इव चण्डाल इव श्वमांसं
 कुक्कुरमांसम् अभक्षयत् आहारयत्, यत्कृते येषां कृते निमित्तं कृततदुपकृतिः
 कृता-तस्य गौतमस्य उपकृतिः उपकारो येन तादृशो नाडीजङ्घः तदाख्य ऋषिः
 गौतमेन निजघ्ने निहतः । अयं कश्यपस्य पुत्रः तादर्थ्यः गरुडः सत्कुलोत्पन्नत्वप्रदर्श-
 नाय पितृनामोच्चारणम्, एतादृशमुनिपुत्रत्वेऽपि येषां प्राणानां कृते महत्पापाचरण-
 मित्यर्थः । यदर्थं यत्प्रार्थार्थं प्रतिदिनम् उरगान् नागान् अन्ति भक्षयति, तान् प्रति-
 पालनीयन् प्राणान् य एष साधुः कृपया दयया परार्थं परोपकारार्थं तृणमिव
 ददाति, अत एव जगद्विपरीतमस्य चेत इत्याशयः । अत्रोपमोत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः ।
 समधरावृतम् ॥ ६३ ॥

[नायकमुद्दिश्य] भो महासत्त्व ! त्वया दर्शिता एव आत्मप्रदान-
 व्यवसायनिर्व्याजा मयि कृपालुता, तदलमनेन निर्वन्धेन, पश्य ।

आत्मेति, आत्मनः प्रदाने यो व्यवसाय उद्योगस्तेन निर्व्याजा निष्कयत
 निर्वन्धेन आप्रहेण ।

जायन्ते च म्रियन्ते च मद्विधाः क्षुद्रजन्तवः ।

परार्थं बद्धकक्षाणां त्वादृशमुद्भवः कुतः ? ॥ ६४ ॥

निर्वन्धाकरणे हेतुमाह ' जायन्ते इति ' मद्विधाः मत्सदृशाः क्षुद्रजन्तवः
 तुच्छप्राणिनस्तु जायन्ते उत्पद्यन्ते म्रियन्ते च मादृशानां परोपकाररहितानां जन्मनि
 हर्षो न मरणे च शोको नेति भावः । परार्थं बद्धकक्षाणां नित्यसन्नद्धानां त्वादृशां
 भवादृशाम् उद्भव उत्पत्तिः कुतः ? अतीव दुर्लभ्य इति भावः । व्यतिरेकालङ्कारः ।

तत् किमनेन निर्वन्धेन मुच्यतामयमथ्यवसायः ।

नायकः । शङ्खचूड ! न मे चिराल्लब्धावसरस्य अस्य परार्थ-
 सम्पादनामनोरथस्यान्तरायं कर्तुमर्हसि, तदलं विकल्पेन दीयता-
 मेतद् वध्यचिह्नम् ।

लब्धावसरस्य प्राप्तकालस्य । अन्तरायं विघ्नम् । विकल्पेन अन्यथा परि-
 कल्पनेन ।

शङ्क० । ओ महासत्त्व ! किमनेन वृथात्मायासेन ? न खलु शङ्क-
धवलं शङ्कपालकुलं शङ्कचूडो मलिनीकरिष्यति, यदि ते वयमनु-
कम्पनीयाः तदा इयमस्मद्विपत्तिविकल्पा मा यथा जीवितं जह्यात्
तथाभ्युपायश्चिन्त्यताम् ।

वृथा य आत्मायासः आत्मप्रयत्नस्तेन । अस्मद्विपत्तिविकल्पा अस्माकं विपत्त्या
विकल्पा विह्वला मा जीवितं जह्यात् न प्राणान् त्यजेत् ।

नायकः । किमत्र चिन्त्यते ?

म्रियते म्रियमाणे या त्वयि जीवति जीवति ।

तां यदीच्छसि जीवन्तीं रक्षात्मानं ममासुभिः ॥ ६५ ॥

‘म्रियत इति’ या तव माता त्वयि शङ्कचूडे म्रियमाणे म्रियते । त्वयि जीवति
(शत्रन्तम्) अम्रियमाणे जीवति प्राणिति, तां स्वमातरं यदि जीवन्तीम् इच्छसि
तर्हि मम जीमूतवाहनस्य असुभिः प्राणैः आत्मानं रक्ष ॥ ६५ ॥

अयमभ्युपायः तदर्पय त्वरितं वध्यचिह्नम्, यावदनेनात्मानं
प्रच्छाद्य वध्यशिलामारोहामि, त्वमपि जननीं पुरस्कृत्य अस्माद्-
देशान्निवर्तस्व, कदाचिदम्बा आलोक्य घातस्थानं सन्निकृष्टं स्त्री-
स्वभावकातरत्वेन जीवितं जह्यात्, किं न पश्यति भवानिदं विपन्न-
पन्नगानेककङ्कालसंकुलं महाश्मशानम् ?

पुरस्कृत्य अग्रतः कृत्वा । सन्निकृष्टं समीपस्थम् । विपन्नानां मृतानां पन्नगानाम्
अनेकैः कङ्कालैः शरीरास्थिभिः, ‘स्याच्छरीरास्थि कङ्काल’ इत्यमरः । सङ्कुलं व्याप्तम् ।

तथा हि,

चञ्चच्चञ्चप्रकृतच्युतपिशितलवप्राससंवृद्धगर्भ-
गृध्रैरवद्वपक्षद्वितयविधुतिभिर्वदसान्द्रान्धकारे ।

वक्रोद्धान्ताः पतन्त्यः शमितशिखिशिखाश्रेणयोऽस्मिन् शिवानां शत्रु-
अस्रस्रोतस्यजस्रस्रतिवहलवसावासविसे स्वनन्ति ॥ ६६ ॥

‘चञ्चदिति’

खण्डान्वयः—

अस्मिन् अस्त्रस्रोतसि (आधारे) शमितशिखिशिखाश्रेणयः (कर्त्र्यः)
स्वनन्ति । कीदृशोऽस्त्रस्रोतसि ? गृध्रैः बद्धसान्द्रान्धकारे, कीदृशैः गृध्रैः ? चञ्चच्चञ्च-
प्रकृतच्युतपिशितलवप्राससंवृद्धगर्भैः, पुनः कीदृशैः ? आबद्धपक्षद्वितयविधुतिभिः
पुनः कीदृशोऽस्त्रस्रोतसि ? अजस्रस्रतिवहलवसावासविसे, कीदृशयः शमितशिखि-
शिखाश्रेणयः ? शिवानां वक्रोद्धान्ताः, किं कुर्वत्यः ? पतन्त्यः ।

व्याख्या—

महाश्मशानं वर्णयति ‘चञ्चदिति’ चञ्चता चलता चञ्चवोः अग्रेण तार्क्ष्येति

शेषः । कृतं द्विजं पुनः च्युतं भ्रष्टं यत् पिशितं मांसं तस्य लवप्रासे खण्डप्रासे
 संवृद्धा वृद्धिगता गर्भा तृष्णा येषां तादृशैः, 'आबद्धेति' आबद्धा पक्षद्वितयस्य
 विधुतयः कम्पनानि यैस्तादृशैः गृध्रैः मृतजीवभक्षकैः पक्षिविशेषैः 'बद्धेति' बद्धं
 सान्द्रं धनम् अन्धकारं यत्र तादृश, 'अजस्रेति' अजस्रा निरन्तरा स्रुतिः निःसरणं
 यासां तादृशीनां बहलानां प्रभूतानां वसानां मेदसां 'मेदस्तु वपा वसे'त्यमरः ।
 वासेन संयोगेन विस्ते आमगन्धिनि 'विस्ते स्यादामगन्धि य'दित्यमरः । एतादृश-
 ऽस्रस्रोतसि रक्तप्रवाहे शिवानां शृगालीना वक्त्रोद्धान्ता वक्त्रेभ्यो मुखेभ्य उद्धान्ता
 उद्गीर्णाः अतएव पतन्त्यः अश्यन्त्यः 'शमितेति' शमिताः शान्तिगताः शिखिनां
 बन्हीनां शिखाश्रेणयः शिखापङ्क्तयः स्वनन्ति शब्दायन्ते । स्वभावोक्तिः । अनु-
 प्रासश्च । स्रग्धरावृत्तम् ॥ ६६ ॥

शङ्ख० । कथं न पश्यामि ? ।

प्रतिदिनमहिनाहारेण विनायकाहितप्रीति ।

शशिधवलस्थिकपालं वपुर्विव रौद्रं श्मशानमिदम् ॥ ६७ ॥

'प्रतिदिनमिति' प्रतिदिनम् अहिना नागेन आहारेण भक्षणेन अन्यत्र हारेण
 माल्यस्वरूपेण अहिना सर्पेण उपलक्षितम्, 'विनायकेति' वीनां खगानां नायकस्य
 पत्युः अन्यत्र विनायकस्य गणपतेः आहिता उत्पन्ना प्रीतिर्यत्र तादृशम्, 'शशीति'
 शशीव चन्द्र इव धवलं शुभ्रम् अस्थ्येव कपालं यत्र अन्यत्र शशिना चन्द्रेण धव-
 लम् अस्थि यस्य तादृशं कपालं यस्य तथोक्तम् इदं श्मशानं रौद्रं शिवसम्बन्धि
 वपुर्विव शरीरमिव भार्ताति शेषः । श्लेषानुप्राणितोपमालंकारः ॥ ६७ ॥

नायकः । शङ्खचूड ! तद्गच्छ, किमेभिः सामोपन्यासैः ? ।

सामोपन्यासैः सान्त्ववचनैः ।

शङ्ख० । आसन्नः खलु गरुडस्यागमनसमयः । [मातुरग्रतो
 जानुभ्यां स्थित्वा] अम्ब ! त्वमपि निवर्तस्वेदानीम् ।

उसन्नहेवने समुत्पत्स्यामहे मातर्यस्यां यस्यां गतौ वयम् ।

तस्यां तस्यां, प्रियसुते ! माता भूयास्त्वमेव नः ॥ ६८ ॥

'समुत्पत्स्यामहे इति' हे मातः ? वयं यस्यां यस्यां गतौ योनौ समुत्पत्स्यामहे
 जनिष्यामहे, हे प्रियसुते ! प्रियः सुतो यस्य तादृशि प्रियपुत्रे ! तस्यां तस्यां गतौ
 त्वमेव नोऽस्माकं माता भूयाः ॥ ६८ ॥

[पादयोः पतति]

वृद्धा । [सास्रम्] कहं अपच्छिन्नमवग्रणं पुत्तत्र ! ए कखु तुमं
 उज्जिभ्रत्र मे पात्रा अरणदो बहन्ति, ता इह एव्व तुए सह
 चिद्विस्सं (क) ।

(क) कथमपश्चिमवचनं पुत्रक ! न खलु त्वाम् उज्जिभ्रत्वा मे पादा अन्यतो
 बहन्ति, तदिहैव त्वया सह स्थास्यामि ।

अपश्चिमवचनम् नास्ति पश्चिमं यस्मात्तादृशं वचनम् अन्तिमवचनमित्यर्थः ।

शङ्ख० । [उत्थाय] जवाद्दहमपि अदूरे भगवन्तं दक्षिणगोकर्णं प्रदक्षिणीकृत्य स्वाभ्यादेशमनुतिष्ठामि उभौ निष्क्रान्तौ ।

जवाद् वेगाद् अतिशीघ्रमिति यावत्, दक्षिणगोकर्णं तदाख्यं तत्रस्थं शिव-
लिङ्गमित्यर्थः ।

नायकः । [दृष्ट्वा सहर्षमात्मगतम्] दिष्ट्या सिद्धमभिवाञ्छि-
तम् अनेन अतर्कितोपनतेन रक्षांशुकयुगलेन ।

अतर्कितोपनतेन अहस्मादागतेन ।

प्रविश्य ।

कञ्चुकी । इदं वासोयुगं देव्या मित्रावसुजनन्या कुमाराय
प्रेषितम्, तदेतत् परिधत्तां कुमारः ।

नायकः । [सादरम्] उपनय ।

कञ्चुकी । [उपनयति]

नायकः । [गृहीत्वा आत्मगतम्] सफलीभूतो मे मलयवत्याः
पाणिग्रहः [प्रकाशम्] कञ्चुकिन् ! गम्यतां, मद्भवनादभिवाद-
नीया देवी ।

कञ्चुकी । यदाज्ञापयति कुमारः । [इति निष्क्रान्तः]

नायकः । वासोयुगमिदं रक्तं प्राप्ते काले समागतम् ।

महतीं प्रीतिमाधत्ते परार्थं देहमुज्झतः ॥ ६६ ॥

‘ वासोयुगमिति ’ । इदं रक्तं लोहितवर्णं वासोयुगं वस्त्रद्वयं प्राप्ते उपयुक्तकाले-
ऽवसरे समागतं सम्प्राप्तं सत् अन्यनिमित्तं देहं शरीरम् उज्झतः त्यजतो मम महतीं
प्रीतिम् आधत्ते समुत्पादयति । काव्यलिङ्गम् ॥ ६६ ॥

[दिशोऽवलोक्य] यथायं चलितमलयाचलशिलासञ्चयः प्रचण्डो
नभस्वान् तथा तर्कयामि आसन्नोभूतः खलु पक्षिराज इति । तथाहि,
चलितेति । चलितः स्वस्थानात् च्युतो मलयाचलस्य शिलासञ्चयः प्रस्तर-
समुदायो येन तादृशः प्रचण्डः वेगवान् नभस्वान् वायुः । आसन्नोभूतः समीपागतः ।

तुल्याः संवर्त्तकाभ्रैः पिदधति गगनं पङ्क्त्यः पङ्क्तीनां
तीरे वेगानिलोऽभ्रैः क्षिपेति भुव इव स्रावनायाम्बुराशेः ।

कुर्वन् कल्पान्तशङ्कां सपदि च सभयं वीक्षितो दिग्द्विपेन्द्रैः

देहोद्योतैर्दशाशाः कपिशयति मुहुर्द्वादशादित्यदीप्तिः ॥ ७० ॥

गण्डस्यागमनं वर्णयति ‘ तुल्या इति ’ । ‘ संवर्त्तस्य प्रलयकालस्य अभ्रैः
मेघैः ‘ संवर्त्तः प्रलयः कल्प ’ इत्यमरः । तुल्याः सदृशाः पङ्क्तीनां पङ्क्तिसमूहानां
पङ्क्तयः श्रेणयः गगनम् आकाशं पिदधति आच्छादयन्ति । वेगानिलः वेगवायुः

दशदिशः उज्जु

भुवः पृथिव्याः प्लावनाय इव अवगहननाय इव अम्बुराशेः समुद्रस्य तीरे अम्भो
जलं क्षिपति प्रेरयति । कल्पान्तशङ्कां प्रलयशङ्कां कुर्वन् अतएव दिग्द्विपेन्द्रैः दिग्गजैः
सपदि शीघ्रमेव सभयं सत्रासं यथास्यात्तथा वीक्षितो दृष्टः द्वादशादित्यदीप्तिः द्वादश-
सूर्यकान्तिः गरुडश्च देहोद्योतैः शरीरप्रभाभिः दशाशा दशदिशः सुहुः पुनः पुनः
कपिशयति पिङ्गलयति । अत्रोत्प्रेक्षाभ्रान्तिमदुपमालङ्काराणां संसृष्टिः ॥ ७० ॥

तद् यावदसौ नागच्छेत् शङ्खचूडः तावत् त्वरिततरमिमां
वध्यशिलामारोहामि । [तथा कृत्वा उपविश्य स्पर्शं नाटयति]
अहो स्पर्शोऽस्याः ।

न तथा सुखयति मनो मलयवतीमलयचन्दनरसार्हा ।
अभिवाञ्छितार्थसिद्ध्यै वध्यशिलेयं यथाशिलघ्ना ॥ ७१ ॥
'न तथेति' । तथा मलयचन्दनस्य रसेन आर्द्रा स्निग्धा मलयवती तदारूपा
मत्कान्ता । आशिलघ्ना आलिङ्गिता सती मनो न सुखयति आनन्दयति यथा
अभिवाञ्छितार्थसिद्ध्यै मनोरथसिद्ध्यै आशिलघ्ना इयं वध्यशिला सुखयति ।
व्यतिरेकालङ्कारः ॥ ७१ ॥

अथवा किं मलयवत्या ?—

शयितेन मातुरङ्गे विश्रब्धं शैशवे न तत् प्राप्तम् ।

लब्धं सुखं मयास्या वध्यशिलाया यदुत्सङ्गे ॥ ७२ ॥

'शयितेनेति' । मातुर्जनन्या अङ्गे कोडे विश्रब्धं निश्चिन्तं शयितेन सुप्तेन
मया शैशवे बाल्येऽपि तत् सुखं न प्राप्तं यत्सुखं अस्या वध्यशिलाया उत्सङ्गे अङ्गे
लब्धं प्राप्तम् ॥ ७२ ॥ व्यतिरेकालङ्कारः ।

तदयमागतो गरुत्मान्, यावदात्मानमाच्छादयामि । [तथा
करोति] ।

(ततः प्रविशति गरुडः)

गरुडः ।

दृष्ट्वा बिम्बं हिमांशोर्भयकृतवल्यां संस्मरन् शेषमूर्तिं
सानन्दं स्यन्दनाश्वत्रसनविचलिते पूष्णि दृष्टोऽप्रजेन ।

एष प्राप्तावसज्जलधरपटुलैरायतीभूतपक्षः ।

प्राप्तो वेलामहीधिं मलयमहमहिप्रासगृध्रुः क्षणेन ॥ ७३ ॥

खण्डान्वयः—

'दृष्टेति' ।

एषोऽहं क्षणेन मलयं प्राप्तः किं कुर्वन् ? शेषमूर्तिं स्मरन्, कीदृशीं शेष-
मूर्तिम् ? भयकृतवलयाम्, किं कृत्वा हिमांशोः बिम्बं दृष्ट्वा, कीदृशोऽहम् ?
सानन्दम् अप्रजेन दृष्टः, किं सति ? पूष्णि स्यन्दनाश्वत्रसनविचलिते सति, पुनः

कीदृशोऽहम् ? आयतीभूतपक्षः, कैः ? प्राप्तावसज्जलधरपटलैः, पुनः कीदृशः ?
अहिप्रासगृध्नुः, कीदृशं मलयम् ? वेलामहीध्रम् ।

व्याख्या—

मलयागमने स्वस्य मार्गवृत्तमाह, ' दृष्ट्वेति ' । हिमांशोः शशिनः बिम्बं
मण्डलं दृष्ट्वा भयकृतघलयां भयेन कृतं वलथं गोलाकारवस्थानं यया तादृशीं
शेषमूर्तिं वासुकिमूर्तिं स्मरन्, पूष्णि सूर्ये स्यन्दनेति, स्यन्दनस्य रथस्य अश्वानां
वाजिनां त्रसनेन विचलिते कथं ममाधाः संतस्ता इति चकिते सति अग्रजेन
ज्येष्ठभ्रात्रा अरुणेन सानन्दं सदृषं दृष्टः, तथा प्राप्तेति, प्राप्तैः पथि मिलितैः
अतएव अवसज्जद्भिः इतस्ततश्चलद्भिः जलधरपटलैः मेघनिचयैः आयतीभूता
विस्तृतीभूता पक्षा यस्य तादृशः अहिप्रासगृध्नुः अहोः सर्पस्य प्राप्ते भक्षणे गृध्नुः
लुब्धः, तादृशः एषोऽहं गरुडः क्षणेन वेलामहीध्रं समुदतपर्वतं मलयं प्राप्तेऽस्मि ।
अत्र गोलाकारत्वात् श्वेतवर्णत्वाच्च चन्द्रबिम्बदर्शनेन शेषमूर्त्याः स्मरणात् स्मरणा-
लंकारः । 'सदृशानुभवाद्वस्तुस्मृतिः स्मरणमुच्यते' इति दर्पणोक्तेः । स्रग्धरावृत्तम् ।

नायकः । [सपरितोषम्]

संरक्षता पन्नगमद्य पुण्यं मयाजितं यत् स्वशरीरदानात् ।

भवे भवे तेन ममैव भूयात् परार्थहेतोः खलु देहलाभः ॥ ७३ ॥

गरुडागतौ जीमूतवाहनः सर्वजन्मसु देहसाफल्यमेवमेव याचते 'संरक्षतेति' ।
अथ अस्मिन् दिने स्वशरीरदानात् पन्नगं नागं संरक्षता सम्पालयता मया यत्पुण्यं
सुकृतम् अर्जितम् एकत्रीकृतम्, तेन कारणीभूतेन पुण्येन मम भवे जन्मनि
जन्मनि परार्थहेतोः अन्यरक्षार्थमेव खलु देहालाभः शरीरप्राप्तिः भूयात् स्यात् ।
उपजातिवृत्तम् । काव्यलिङ्गालंकारः ॥ ७४ ॥

गरुडः । [नायकं निर्वर्ण्य]

अस्मिन् वध्यशिलातले निपतितं शेषानहीन् रक्षितुं

निर्मिद्याशनिचण्डचण्डतरया चञ्च्वाधुना बक्षसि । वेगवर्ध

भोक्तुं भोगिनेमुद्धरामि तरसा रक्ताम्बरप्रावृत्तं

दिग्धं मद्भयदीर्यमाणहृदयप्रस्यन्दिनेवासृजा ॥ ७५ ॥ कोटे ८५

खण्डान्वयः—

' अस्मिन्निति '

अधुना अहं भोगिन्म् तरसा उद्धरामि, किं कर्तुम् भोक्तुम्, किं कृत्वा ?
चञ्च्वा बक्षसि निर्भिद्य, कीदृश्या चञ्च्वा ? अशनिचण्डचण्डतरया, कीदृशं भोगि-
नम् ? अस्मिन् वध्यशिलातले निपतितम्, किं कर्तुम् ? शेषान् अहीन् रक्षितुम्,
पुनः कीदृशं भोगिन्म् ? रक्ताम्बरप्रावृत्तम्, कीदृशमिव ? असृजा दिग्धमिव,
कीदृशाऽसृजा ? मद्भयदीर्यमाणहृदयप्रस्यन्दिना ।

व्याख्या—

‘अस्मिन्निति’ अहम् अस्मिन् वध्यशिलातले शेषान् अन्यान् अहीन् नागान् रक्षितुं निपतितम्, तथा मद्भयेति । मतो यद्भयं तेन दीर्यमाणाद् भियमानाद् हृदयात् प्रस्यन्दिना प्रस्रवणशिलेन असृजा रुधिरैश्च दिग्धं लिप्तमिव रक्ताम्बरप्रावृतं रक्तवस्त्राच्छादितं भोगिनं नागम् अधुना इदानीम् अशनिवत् वज्रवत् चण्डचण्डतरया अतिभीषणया चञ्च्वा वत्ससि उरसि निर्भिद्य निर्घाञ्च भोक्तुं भक्षितुं तरसा वेगेन उद्धरामि उत्थापयामि । अत्र रक्तवस्त्राच्छादितत्वस्य रुधिर दिग्धत्वेन सम्भावनादुत्प्रेक्षाालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७५ ॥

[इत्यभिपत्य नायकं गृह्णाति, नेपथ्ये पुष्पाणि पतन्ति, दुन्दुभयश्च स्वनन्ति]

गरुडः । [सविस्मयम्] अये !

आमोदानन्दितालिनिपतति किमियं पुष्पवृष्टिर्नभस्तः
स्वर्गे किं वैष चक्रं मुखरयति दिशां दुन्दुभीनां निनादः ।
विहस्य ।]

आः ज्ञातं सोऽपि मन्ये मम ज्वमरुता कम्पितः पारिजातः
सर्वैः संवर्त्तकाभैरिदमपि रणितं जातसंहारशङ्कैः ॥ ७६ ॥

पुष्पवर्षणादिना साश्चर्यमाह ‘आमोदेति’ । आमोदेन अतिनिर्हारिणा गन्धेन ‘आमोदः सोऽतिनिर्हारी’ त्यमरः । आनन्दिता हृष्टा अलयो भ्रमरा यया तादृशी इयं पुष्पवृष्टिः नभस्तः आकाशात् किं निपतति ? अथवा एष दुन्दुभीनां भेरीणां निनादो ध्वनिः स्वर्गे दिशां चक्रं मण्डलं किं मुखरयति मुखरीकरोति, पुनर्विहस्याह आ इति, आः स्मरणे ज्ञातम् उपलब्धं मयेतिशेषः, किं ज्ञातमित्याह मम गरुडस्य ज्वमरुता वेगवायुना स पारिजातः देववृक्षोऽपि कम्पितः, इदमपि जातसंहारशङ्कैः उत्पन्नप्रलयभ्रान्तिभिः सर्वैः संवर्त्तकाभैः प्रलयजलधरैः रणितं गर्जितम् मन्ये सम्भावयामि । अत्रापि पुष्पवृष्टेः पारिजातकम्पनेन दुन्दुभिनादस्य च संवर्त्तकाभैरिति सम्भावनादुत्प्रेक्षाालङ्कारः । स्रग्धरावृत्तम् ॥ ७६ ॥

नायकः । [आत्मगतम्] दिष्ट्या कृतार्थोऽस्मि ।

गरुडः । [नायकं कलयन्] ।

अये

नागानां रक्षिता भाति पुरुषेषु यथा मम ।

तथा सर्पाशनाकांक्षां व्यक्रमद्यापनेष्यति ॥ ७७ ॥

‘नागानामिति’ । यथा पुरुषेषु मनुष्यलोकमध्य इत्यर्थः, नागानाम् अवशिष्टसर्पाणां रक्षिता रक्षको भाति शोभते । तथा व्यक्रमं स्पष्टम् अवश्यमित्यर्थः, अथ मम सर्पाशनाकांक्षां नागभक्षणेच्छाम् अपनेष्यति दूरीकरिष्यति । शोभितस्य नागस्य भोजनेच्छानिवारणे हेतुत्वाभिधानात्काव्यलिङ्गालङ्कारः ॥ ७७ ॥

तद् यावदेनं गृहीत्वा मलयपर्वतमारुह्य यथेष्टमाहारयामि । [इति-
निष्क्रान्तः] ।

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति चतुर्थोऽङ्कः ।

इति नागानन्दे सरस्वतीदधिमथीनामधेयायां टीकायां चतुर्थोऽङ्कः ॥

अथ पञ्चमोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति प्रतीहारः]

प्रती० । स्वगृहोद्यानगतेऽपि स्निग्धे पापं विशङ्क्यते स्नेहात् ।

किमु दृष्टवद्वपायप्रतिभयकान्तारमध्यस्थे ॥ ७८ ॥

महाराजविश्वावसाश्चिन्तावस्थां सूचयति “स्वगृहेति” । स्निग्धे प्रीतिपात्रे जने स्वगृहोद्यानगतेऽपि सति यदि स्नेहाद्देतोः पापं विशङ्क्यते विशेषेण चिन्त्यते, पुनः तस्मिन्नेव दृष्टेति, दृष्टः बहुः अपायो विनाशो यत्र तादृशं यत् प्रतिभयं भयंकरं ‘भयंकरं प्रतिभय’ मित्यमरः । काननं घोरवनं तस्य मध्यस्थे सति किमु वक्तव्यम्, पुनस्त्ववश्यमेव पापशङ्का प्रभवतीति भावः ॥ अर्थापत्तिरलङ्कारः ‘दण्डापूपिकयान्यायागमोऽर्थापत्तिरिष्यते’ इति लक्षणात् ॥ आर्यावृत्तम् ॥ ७८ ॥

तथाहि—जीमूतवाहनो जलनिधिवेलावलोकनकुतूहली निष्क्रान्त-
श्चिरयतीति दुःखमास्ते महाराजविश्वावसुः । समादिष्टश्चास्मि तेन ।
यथा—सुनन्द ! श्रुतं मया सन्निहितगरुडप्रतिभयमुद्देशं जामाता
जीमूतवाहनो गत इति शङ्कित एवास्मि अनेन । तत् त्वरितं विज्ञाया-
गच्छ किमसौ स्वगृहमागतो नवेति । यावत्तत्र गच्छामि । [परि-
कामन्नग्रे दृष्ट्वा ।] अयमसौ राजर्षिजीमूतवाहनस्य पिता जीमूतके-
तुरुटजाङ्गने सह स्वधर्मचारिण्या राजपुत्र्या च पर्युपास्यमानस्ति-
ष्ठति । तथाहि ।

उटजाङ्गने पत्रादिनिर्मितं मुनीनां गृहमुटजमित्युच्यते “मुनीनां तु पर्णशालो-
टजोऽस्त्रिया”मित्यमरः । तस्य अङ्गनेऽजिरे । पर्युपास्यमानः शुश्रूष्यमाणः ।

क्षौमे भङ्गवती तरङ्गतले फेनाम्बुतुल्ये वहन्

जाह्नव्येव विराजितः सुपयसा देव्या महापुण्यया ।

यत्ते तोयनिधेरयं सुसंदर्शी जीमूतकेतुः श्रियं

यस्यैषान्तिकवर्तिनी मलयवत्याभाति वेला यथा ॥ ७९ ॥

“क्षौमे इति”

पदच्छेदः—

क्षौमे (२१२ शत्रन्तकर्म) भङ्गवती (२१२ शत्रन्तकर्मविशे.) तरङ्गतले
(२१२ शत्रन्तकर्मवि.) फेनाम्बुतुल्ये (२१२ शत्रन्तकर्मवि.) वहन् (१११ शत्रन्तं

कर्तृवि.) जाह्नव्या (३११ करणोपमानम्) इव (अव्ययम्) विराजितः (१११ कर्तृवि.) सुपयासा (३११ करणवि.) देव्या (३११ करणम्) महापुण्यया (३११ करणवि.) धत्ते (क्रिया) तोयनिधेः (६११) अयम् (१११ कर्तृवि.) सुसदृशीम् (२११ कर्मवि.) जीमूतकेतुः (१११ कर्ता) श्रियम् (२११ कर्म) यस्य (६११) एषा (१११) अन्तिकवर्तिनी (१११) मलयवती (१११) आभाति (क्रिया) वेला (१११) यथा (अव्ययम्) ।

व्याख्या—

जीमूतकेतोर्विभूतिं वर्णयति 'क्षौमेइति' । भङ्गवती भङ्गियुते तरङ्गतरले वीचि-
चपले फेनाम्बुतुल्ये फेनजलसदृशे क्षौमे क्षुमया अतस्या निर्मिते वल्ले 'अतसी
स्यादुमा क्षुमे' ल्यमरः । वहन् धारयन्, महापुण्यया अतिशुद्धया देव्या सदृश्या
सुपयसा स्वच्छजलया जाह्नव्या गङ्गयेव विराजितः, विशोभितः एतादृशोऽयं
जीमूतकेतुः जीमूतवाहनपिता तोयनिधेः जलनिधेः सुसदृशीं सुतुल्यां श्रियं शोभां
धत्ते धारयति, यस्य जीमूतकेतोः अन्तिकवर्तिनी समीपस्थायिनी एषा मलयवती
जीमूतकेतुस्नुषा वेला यथा समुद्रतटीव 'वेला काले च जलधेस्तीरनीरविकारयो'
रिति विश्वप्रकाशः । आभाति शोभते । उपमालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७६ ॥

तद् यावदुपसर्पामि ।

[ततः प्रविशतिपत्नीवधूसमेतो जीमूतकेतुः]

जीमू० । भुक्तानि यौवनसुखानि यशोऽवकीर्णं
राज्ये स्थितं स्थिरधिया चरितं तपोऽपि ।
श्लाघ्यः सुतः सुसदृशान्वयजा स्नुषेयं
चिन्त्यो मया ननु कृतार्थतयाद्य मृत्युः ॥ ८० ॥

निजकृतार्थतां वर्णयति 'भुक्तानीति' । मया यौवनसुखानि भुक्तानि अनुभू-
तानि, यशसाऽवकीर्णं व्याप्ते राज्ये स्थितम्, स्थिरधिया निश्चलबुद्ध्या तपोऽपि
चरितं कृतम्, सुतः पुत्रो जीमूतवाहनः श्लाघ्यः प्रशंसनीयः, इयं स्नुषा मलयवती
सुसदृशान्वयजा सुतुल्यकुलोत्पन्ना, अतः अद्य सम्प्रति मया कृतार्थतया सफल-
जन्मतया ननु निश्चितं मृत्युर्मरणं, चिन्त्यः शोच्यः । अत्र पूर्ववाक्यानां मृत्यु-
चिन्तने हेतुत्वाभिधानात्काव्यलिङ्गालङ्कारः । 'हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं
निगद्यते' इति लक्षणात् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ८० ॥

सुनन्दः । [सहसोपसृत्य] जीमूतवाहनस्य ।

जीमू० । [कर्णौ पिधाय] शान्तं पापम् ।

वृद्धा । पडिहदं कखु पदं अमङ्गलं (क) ।

(क) प्रतिहतं खल्वेतदमङ्गलम् ।

मलयवती । वेबदि मे हिअअं इमिणा दुरिणमित्तेण (क) ।

जीमू० । [वामाक्षिस्पन्दनं सूचयित्वा] भद्र ! किं जीमूतवाहनस्य ।
वामाक्षिस्पन्दनं वामनेत्रस्फुरणम् ।

सुनन्दः । जीमूतवाहनस्य वार्त्तामन्वेष्टुं महाराजविश्वावसुना
युष्मदन्तिकं प्रेषितोऽस्मि ।

जीमू० । किमसन्निहितस्तत्र मे वत्सः ।

असन्निहितः अपार्श्वस्थः ।

वृद्धा । [सविषादम्] महाराअ ! जइ तहिं ए सणिणहिदो ता
कहिं गदो मे पुत्तओ भविस्सदि (ख) ।

जीमू० । नूनमस्मत्प्राणरक्षार्थं गतो भविष्यति ।

अस्मत्प्राणरक्षार्थम् अस्माकं जीविकाऽन्वेषणार्थम् ।

मल० । [सविषादमात्मगतम्] अहं उण अज्जउत्तं अपेक्खन्ती
अरणं एव्व किम्पि आसङ्कामि (ग) ।

सुनन्दः । आज्ञापय । किं मया स्वामिनो निवेदनीयम् ।

जीमू० । [वामाक्षिस्पन्दनं सूचयित्वा] जीमूतवाहनश्चिरय-
तीति पर्याकुलोऽस्मि हृदयेन ।

स्फुरसि किमु दक्षिणेतर ! मुहुर्मुहुः सूचयन्ममानिष्टम् ।

हतचक्षुरपहतं ते स्फुरितमिहायं करिष्यते भानुः ॥ ८१ ॥

‘ स्फुरसीति ’ । हे दक्षिणेतर वामनेत्र ! मम अनिष्टम् अशकुनं सूचयत्
प्रकटयत् मुहुर्मुहुः पुनः पुनः किमर्थं स्फुरसि स्पन्दसे ? हे हतचक्षुः दुष्टनेत्र !
इह अस्मिन् विषये अयं भानुः सूर्यः ते तव स्फुरितं स्पन्दितम् अपहतं विनष्टं
करिष्यते । वामाङ्गस्फुरणदोषः सूर्यदर्शनाद् विनश्यतीति शकुनशास्त्रोक्तेः । अनु-
प्रासालङ्कारः । आर्यावृत्तम् ॥ ८१ ॥

[ऊर्ध्वमवलोक्य] अयमेव त्रिभुवनैकचक्षुर्भगवान् सहस्रदी-
धितिः स्फुटं जीमूतवाहनस्य श्रेयः करिष्यति ।

[विलोक्य सविस्मयम्] ।

आलोक्यमानमतिलोचनदुःखदायि

रक्कच्छटा निजमरीचिरुचो विमुञ्चत् ।

(क) वेपते मे हृदयमनेन दुर्निमित्तेन ।

(ख) यदि तत्र न सन्निहितस्तत् क गतो मे पुत्रको भविष्यति ।

(ग) अहं पुनरार्यपुत्रमप्रेक्षमाणा अन्यदेव किमपि आशङ्के ।

Badi madi 1/1

उत्पातवाततरलीकृततारकाभम्

एतत्पुरः पतति किं सहसा नभस्तः ॥ ८२ ॥

आकाशात्पतन्तं रुधिरलिप्तं जीमूतवाहनस्य चूडामणिं दृष्ट्वाऽशङ्कते ' आलो-
क्यमानमिति ' । आलोक्यमानं दृश्यमानम् अतिलोचनदुःखदायि नेत्रयोः अति-
दुःखप्रदम्, निजमरीचिरुचः स्वकिरणाभा रक्तच्छटा रुधिरधारा विमुञ्चतुः सवयत्,
उत्पातेति, उत्पातस्य दुर्निमित्तसूचकस्य वातेन वायुना तरलीकृताश्चपलीकृताः तार-
काणां नक्षत्राणाम् आभाः कान्तयो येन तादृशम् एतत् किं द्रव्यं नभस्तः
आकाशात् सहसा युगपत् पुरोऽग्रतः पतति भ्रश्यति । उपमालङ्कारः । वसन्त-
तिलकं वृत्तम् ॥ ८२ ॥

कथं चरणयोरेव पतितम् । [सर्वे निरूपयन्ति] ।

जीमू० । अये ! कथं लग्नसरसमांसश्चूडामणिः । कस्य पुनरयं
स्यात् ?

लभेति, लग्नं सरसं स्निग्धं रुधिरयुक्तमित्यर्थः मांसं यस्मिन् । चूडामणिः
शिरोरत्नम् ।

वृद्धा । [सविषादम्] महाराज ! पुत्रअस्स विअ मे पदं
चूडारअणं (क) ।

मल० । अम्ब ! मा एवं भण (ख) ।

सुनन्दः । महाराज ! मैवमविज्ञाय विक्रवी भूः । अत्र हि तार्क्ष्येण
भक्ष्यमाणां नागाधिपानामनेके नखमुखोत्खाताः पतन्त्येते शिरो-
मणयः ।

मा विक्रवी भूः व्याकुलीभव । नखमुखैः नखाग्रैः उत्खाता उत्पादिता ।

जीमू० । देवि ! सोपपत्तिकमभिहितम् कदाचिदेवमपि स्यात् ।

वृद्धा । सुणन्दअ ! जाव इमाए बेलाप ससुरसदणं एव्व आगदो
मे पुत्तको भविस्सदि । ता गच्छ जाणिअ लहु सम्पादेहि (ग) ।

सुनन्दः । यदाज्ञापयति देवी । [इति निष्क्रान्तः] ।

जीमू० । देवि ! अपि नागचूडामणिः स्यात् ।

[ततः प्रविशति रक्तवस्त्रसंवीतः शङ्खचूडः]

शङ्ख० । [साक्षम्]

गोकर्णमर्णवतटे त्वरितं प्रणम्य

प्राप्तोऽस्मि तां खलु भुजङ्गमवध्यभूमिम् ।

(क) महाराज ! पुत्रकस्येव मे एतच्चूडारत्नम् ।

(ख) अम्ब ! मैवं भण ।

(ग) सुनन्दक ! यावदनया बेलया श्वशुरसदनमेवागतो मे पुत्रको भवि-
ष्यति । तद्गच्छ ज्ञात्वा लघु सम्पादय ।

आदाय तं नखमुखक्षतवत्सञ्च

विद्याधरं गगनमुत्पतितो गरुत्मान् ॥ ८३ ॥

‘गोकर्णमिति’ । अहम् अर्णवतटे समुद्रकूले गोकर्णं तदारुणं शिवलिङ्गं प्रणम्य नमस्कृत्य तां भुजङ्गसव्यभूमिं भुजङ्गमानां नागानां वध्यभूमिं वध्यस्थानं त्वरितं शीघ्रं प्राप्नोऽस्मि आगतोऽस्मि खलु । गरुत्मान् गरुडश्च, नखेति, नखमुखैः नखाग्रैः क्षतं वक्षो यस्य तादृशं तं विद्याधरं जीमूतवाहनम् आदाय नीत्वा गगनम् आकाशम् उत्पतितः उड्डयितः । अत्र प्राप्युत्पतनयोः द्वयोः क्रिययोर्यौगपद्येनाभिधानात्समुच्चयालङ्कारः । लक्षणमुक्तं प्राक् । अनुप्रासालंकारश्च । वसन्ततिलकंवृत्तम् ।

[रुदनं] हा महासत्व ! हा परमकारुणिक ! हा निष्कारणैक-
बान्धव ! हा परदुःखदुःखित ! क्व गतोऽसि प्रयच्छ मे प्रतिवचनम् ।
हा शङ्खचूडहतक ! किं कृतं त्वया ?

नाहित्राणा कीर्त्तिरेकाहमाप्ता

नापि श्लाघ्या स्वामिनोऽनुष्ठिताज्ञा ।

दत्त्वात्मानं रक्षितोऽन्येन शोच्यो

हा धिक् ! कष्टं ! वञ्चितो वञ्चितोऽसि ॥ ८४ ॥

आत्मानं निन्दयति ‘नाहित्राणेति’ । हे शङ्खचूडहतक ! त्वया एकाहम् ऐकस्मिन्नपि दिने अहित्राणा नागरक्षणा कीर्त्तिः यशः न आप्ता प्राप्ता । श्लाघ्या प्रशंसनीया स्वामिनः शेषनागस्य आज्ञाऽपि न अनुष्ठिता कृता, त्वया ऽद्य गरुडाय सर्वनागरक्षणाय आत्मा देय इति प्रभोराज्ञाऽपि नमतेति भावः । एतदनन्तरा अन्येन परेण आत्मानं दत्त्वा रक्षितोऽसि, अतएव शोच्यः शोचितुं योग्यः, हा धिक् त्वाम्, कष्टम्, वञ्चितोऽसि वञ्चितोऽसि अतिशः येन वञ्चितोऽसि क्षलितोऽसि । अत्र पूर्ववाक्यानां शोच्यत्वे हेतुत्वात्काव्यलिङ्गम् । आरब्धस्य नागरक्षणयशसो वैफल्यात् परात्मदानेन स्वरक्षणरूपस्यानिष्टस्य च सम्भवाद् विषमालंकारः । तदुक्तं दर्पणे ‘गुणौ क्रिये वा यत्स्यातां विरुद्धे हेतुकार्ययोः । यद्वाऽऽरब्धस्य वैफल्यमनर्थस्य च सम्भवः । विरूपयोः सङ्घटना या च तद्विषमं मतम्’ इति । एकस्य कर्तृत्वेऽनेकासां क्रियाणां च सम्भवात्कारकदीपकालंकारश्च । शालिनीवृत्तम् ‘शालिन्युक्ताम्रौतगौ गोऽब्जिलोकैः’ इति लक्षणात् ॥ ८४ ॥

तन्नाहमेवंविधः क्षणमपि जीवन्नुपहास्यमात्मानं करोमि । याव-
देतदनुगमनं प्रति यतिष्ये । [परिक्रामन् भूमौ दत्तदृष्टिः] ।

आदावुत्पीडिपृथ्वीं प्रविरलपतितस्थूलबिन्दुं ततोऽग्रे

प्रावस्वायामशीर्णप्रसृततनुकणां कीटकीर्णां स्थलीषु ।

दुर्लभ्यां धातुभिर्घनतरुशिखरे स्त्याननीलस्वरूपाम्

पनां तार्क्ष्यं दिदृक्षुर्निपुणमनुसरन् रक्तीधारां व्रजामि ॥ ८५ ॥

जीमूतवाहनात्पतितां रुधिरधारां यथावस्थां वर्णयति 'आदाविति' । तार्क्ष्यं गरुत्मन्तं दिदृक्षुः- द्रष्टुमिच्छुः दशैः सन्नन्तात् 'सनाशंसभिन्न उः' इत्युः प्रत्ययः । अहम् आदौ प्रथमे उत्पीडपृथ्वीम् उत्पीडनेन निष्पीडनेन पृथ्वीं शुर्वीं गाढामिति यावत् । ततः तस्माद् अग्रे प्रविरलाः क्वचित् क्वचित् पतिताः स्थूला बिन्दवो यस्यास्तादृशीम्, प्रावसु पाषाणेषु आयामेति आयामेन विस्तरैश्च शीर्णाः चूर्णिता अतएव प्रसृता इतस्तो विक्षिप्ताः तनुकणाः सूक्ष्मबिन्दवो यस्यास्तथोक्तम्, तथा स्थलीषु अकृत्रिमभूमिषु कीटकीर्णां कीटैः पिपीलिकादिभिः लुब्धजीवैः कीर्णा व्याप्ताम् धातुभिर्जे धातुना गैरिकादिना भिजे सम्भरिते प्रदेशे दुर्लभ्यां दुःखेन लक्षितुं प्रत्येतुं शक्यां तुल्यवर्णत्वादित्यर्थः घनानां सान्द्राणां तरुणां वृक्षाणां शिखरे शिखरेष्वित्यर्थः 'जातावेकवचनम्' । सत्यानेति, सत्यानं वर्धितं नीलं कृष्णं स्वरूपं यस्याः तादृशीम् पत्राणां नीलवर्णत्वादित्यर्थः 'एतादृशीम् एनां रक्तधारां रुधिरपङ्क्तिम् अनुसरन् अनुगच्छन् व्रजामि गच्छामि । अत्रैकस्या धाराया प्रावादावनेकत्र भवनात् पर्यायालंकारः । तदुक्तं साहित्ये 'कचिदेकमनेकस्मिन्ननेकं चैकगं क्रमात् । भवति क्रियते वा चेत्तदा पर्याय इष्यते' इति । स्रग्धरावृत्तम् ॥ ८५ ॥

वृद्धा । [ससाध्वसम्] महारात्र ! एसो ससोओ विअ अरुणबअणो इदो एव्व तुरितं आअच्छन्तो हिअअं मे आकुलीकरेदि । ता जाणीअदु दाव को एसोत्ति (क) ।

जीमू० । यथाह देवी । [आकर्ण्य सहर्षं विहस्य] देवि ! मुञ्च शोकम् । अस्यायं चूडामणिर्नूनं मांसलोभात् केनापि पक्षिणा मस्तकादुत्खाय आनीयमानोऽस्यां भूमौ पपात ।

वृद्धा । [सपरितोषम्—मलयवतीं समालिङ्ग्य] अविधवे ! धीरा होहि । ए कखु ईदिसी आकिदी बेहव्वदुक्खं अणुहोदि (ख) ।

मल० । [सहर्षम्] अम्ब ! तुम्हाणं आसिसां पसाएण (ग) । [पादयोः पतति] ।

जीमू० । वत्स ! कथमिव ।

शङ्ख० । दुःखातिभाराद् बाष्पोपरुद्धकण्ठो न शक्नोमि कथयितुम् ।

जीमू० । आवेदय ममात्मीयं पुत्रदुःखं सुदुःसहम् ।

संक्रान्तमस्ति हृदये येन सह्यं भविष्यति ॥ ८६ ॥

'आवेदयेति' । हे वत्स ! आत्मीयं स्वकीयं वृत्तम् आवेदय कथय, सुदुःसहं

(क) महाराज ! एष सशोक इव अरुणबदन इत एव त्वरितमागच्छन् हृदयं मे आकुलीकरोति । तत् ज्ञायतां तावत् क एष इति ।

(ख) अविधवे ! धीरा भव । खल्वीदृशी अकृतिर्वैधव्यदुःखमनुभवति ।

(ग) अम्ब ! युष्माकमाशिषां प्रसादेन ।

सोढुमशक्यं पुत्रदुःखं मम हृदये अङ्कान्तं व्याप्तमस्ति येन तव निवेदनेन सह्यं
सोढुं शक्यं भविष्यति ॥ ८६ ॥

शङ्ख० । श्रयताम् । शङ्खचूडो नाम नागः खल्वहम् आहारार्थं
वासुकिना वैनतेयाय प्रेषितः । किं वा विस्तरेण । कदाचिदियं
रुधिरधारापद्धतिः पांशुभिरवकीर्यमाणा दुर्लभ्यतामुपयाति तत्
सन्नेपतः कथयामि ।

रुधिरधारायाः पद्धतिः विहमित्यर्थः । पांशुभिः धूलिभिः । अवकीर्यमाणा
व्याप्यमाना ।

विद्याधरेण केनापि करुणाविष्टचेतसा ।

मम संरक्षिताः प्राणा दत्वात्मानं गरुत्मते ॥ ८७ ॥

‘विद्याधरेणेति’ । करुणाविष्टचेतसा दयाव्याप्तमनसा केनापि अज्ञातनाम-
धेयेन विद्याधरेण गरुत्मते गरुडाय आत्मानं स्वशरीरं दत्वा समर्प्य मम प्राणा
असवः संरक्षिताः ॥ ८७ ॥

जीमू० । कोऽन्य एवं परहितव्यसनी वत्स ! ननु स्पष्टमेवोच्यतां
जीमूतवाहनेनेति । हा हतोऽस्मि ! मन्दभाग्यः ।

परहितव्यसनी परोपकाररतः ।

वृद्धा । हा पुत्तक ! कहं तुए एदं किदं (क) ।

मल० । कहं सखीभूदं एव्व दुच्चिन्तिदं (ख) । [सर्वे मोहं
गच्छन्ति] ।

शङ्ख० । [सास्त्रम्] नूनमेतौ पितरौ तस्य महासत्त्वस्य । कथम-
प्रियवादिना मया इमामवस्थां नीतौ । अथवा विषादते विषधरस्य
मुखात् किमन्यन्निःसरति । अहो ! प्राणप्रदस्य सुसदृशं प्रत्युपकृतं
जीमूतवाहनस्य शङ्खचूडेन । तत् किमधुनैवात्मानं व्यापादयामि ।
अथवा समाश्वसयामि तावदेतौ । तात ! समाश्वसिहि । अम्बा
समाश्वसितु । (उभौ समाश्वसितः) ।

वृद्धा । वच्छे ! उडेहि मा रोअ । अम्हे किं जीमूतवाहणेण विणा
जीवम्ह । ता समस्सस दाव (ग) ।

मल० । [समाश्वस्य] अज्जउत्त ! कहिं मए तुमं पेक्खिदव्वो (घ) ।

(क) हा पुत्रक ! कथं त्वयैतत् कृतम् ।

(ख) कथं सखीभूतमेव दुश्चिन्तितम् ।

(ग) वत्से ! उत्तिष्ठ । मा रुदिहि । वयं किं जीमूतवाहनेन विना जीवामः ।

तत् समाश्वसिहि तावत् ।

(घ) आर्ध्यपुत्र ! क मया त्वं प्रेरितव्यः ।

जीमू० । हा वत्स ! गुरुचरणशुश्रूषाविधिज्ञ !

‘गुर्विति’ गुरुणां चरणानां या शुश्रूषा उपासना ‘शुश्रूषाऽप्युपासने’ त्यमरः तस्या विधिं विधानं जानाति तादृश !

चूडामणिं चरणयोर्मम पातयता त्वया ।

लोकान्तरगतेनापि नोऽभिमतो विनयक्रमः ॥ ८८ ॥

‘चूडामणिमिति’ । मम जीमूतकेताः चरणयोः चूडामणिं शिरोरत्नं पातयता निक्षिपता लोकान्तरगतेनापि अन्यलोकगतेनापि त्वया जीमूतवाहनेन विनयक्रमः शिष्टाचारप्रणाली न उच्यते ; त्यक्तः ॥ ८८ ॥

[चूडामणिं गृहीत्वा ।] हा वत्स ! कथमेतावन्मात्रदर्शनः संवृत्तोऽसि । [हृदये दत्त्वा] अहह !!! भक्त्या सुदूरमवनामितनम्रमौलेः शश्वत्तव प्रणमतश्चरणौ मदीयौ । चूडामणिनिकषणैर्मसृणोऽप्यर्हसि गाढं विदारयति मे हृदयं कथन्नु ॥

‘भक्तयेति’ भक्त्या श्रद्धया सुदूरम् अत्यन्तम् अवनामितः नम्रीकृतः नम्रः स्वभावनामो मौलिर्मस्तकं येन तादृशस्य, शश्वत् सततं मदीयौ मत्सम्बन्धिनौ चरणौ पादौ प्रणमतः नमस्कुर्वतः तव चूडामणिः निकषणैः घर्षणैः मसृणः क्षिण्णोऽपि अर्हसि अकरः सन् मे हृदयं कथं नु गाढं विदारयति विशीर्णयति अत्र चूडामणेः कोमलतेऽपि हृदयविदारणाद्विभावनालंकारः ‘विभावना विना हेतुं कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते’ इति दर्पणोक्तेः । अथवाऽर्हसित्वस्य विदारणरूपक्रियया विरोधाभासत्वाद् विरोधालङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ८९ ॥

वृद्धा । हा पुत्र जीमूदवाहण ! जस्स दे गुरुजणसुस्सुसं वज्जिअ अणं सुहं ण रोअदि । सो कहिं दाणिं पिदरं उज्जिअ सग्गसुहमणुहोदुं गदोसि (क) ।

जीमू० । [सास्त्रम्] देवि ! किं जीमूतवाहनेन विना जीवामो वयं येनैवं प्रलपसि ?

मल० । [पादयोर्निपत्य कृताञ्जलिः] ता देहि मे अञ्जउत्तचिह्नं चूडामणिं जेण एदं हिअए कदुअ जलणप्पवेसेण अबणेमि हिअअस्स सन्दाबदुक्खं (ख) ।

जीमू० । पतिव्रते ! किमेवमाकुलयसि । ननु सर्वेषामेवास्माकमयं निश्चयः ।

(क) हा पुत्र ! जीमूतवाहन । यस्य ते गुरुजनशुश्रूषां वर्जयित्वा अन्यत् सुखं न रोचते । स कथमिदानीं पितरमुज्जिह्मत्वा स्वर्गसुखमनुभवितुं गतोऽसि ।

(ख) तदेहि मे आर्यपुत्रचिह्नं चूडामणिर्येनैनं हृदये कृत्वा उवलनप्रवेशेन अपनयामि हृदयस्य सन्तापदुःखम् ।

वृद्धा । महाराज ! ता किं अस्हे हिं पडिपालीअदि (क) ।

जीमू० । न खलु देदि ! किञ्चित् । किन्त्वाहिताग्नेर्नान्येनाग्निना संस्कारो विहितः । अतोऽग्निहोत्रशरणादग्नीनादायात्मानमुद्दीपयामः ।

आहिताग्नेः आहितः स्थापितोऽग्नयेन तादृशस्य अग्निहोत्रिणः पुरुषस्य । संस्कारः शरीरदाहादिः ।

शङ्ख० । [आत्मगतम्] कष्टं ममैकस्य कृते सकलमेवेदं विद्या-धरकुलमुच्छिन्नम् । तदेव तावत् । [प्रकाशम्] तात ! न खल्व-निश्चित्यैव युक्तमिदमीदृशं साहसमनुष्ठातुम् । सविचाराणि हि दैव-विलसितानि । कदाचिन्नायं नाग इति ज्ञात्वा परित्यजेन्नागशत्रुः । तदनयैव दिशा वैनतेयमनुसरामस्तावत् ।

देवविलसितानि भाग्यक्रीडितानि भाग्यचरितानि वा । अनयैव दिशा रुधिरधारापद्धत्या ।

वृद्धा । सव्वहा देवदाणं प्रसादेण जीवन्तस्स पुत्तअस्स मुहं दंसेम (ख) ।

मल० । [आत्मगतम्] दुल्लहं कखु एदं मम मन्दभग्गाए । (ग) ।

जीमू० । वत्स ! अवितथैषा तव भारती भवतु । तथापि साग्नी-नामेवास्माकं युक्तमनुसर्तुम् । तदनुसरतु भवान् । वयमप्यग्निशर-णादग्निमादाय त्वरितमेवानुगच्छामः । [पत्नीवधूसमेतो निष्क्रान्तः] ।

अवितथा सत्या । भारती वाणी । अग्निशरणाद् अग्निगृहात् ' शरणं गृह-रक्षित्रो ' रित्यमरः ।

शङ्ख० । तद् यावद् गरुडमनुसरामि । [अग्रतो निर्व्वर्ण्य]

कुर्वाणो रुधिरार्द्रचञ्चुकषण्णैर्द्रोणीरिवाद्देर्नवाः

प्लुष्टोत्खातवनान्तरः स्वनयनज्योतिःशिखाश्रेणिभिः ।

मज्जद्वज्रकठोरघोरनखरप्रान्तावगाढावनिः

शृङ्गाग्रे मलयस्य पन्नगरिपुर्दूरादसौ दृश्यते ॥ ६० ॥

खण्डान्वयः—

असौ पन्नगरिपुः मलयस्य शृङ्गाग्रे दूराद् दृश्यते । किं कुर्वाणः ? अद्देर्द्रोणीः इव कुर्वाणः, कीदृशीर्द्रोणीः ? नवाः, कीदृशः पन्नगरिपुः ? प्लुष्टोत्खातवनान्तरः । काभिः ? स्वनयनज्योतिः शिखाश्रेणीभिः, पुनः कीदृशः ? मज्जद्वज्रकठोरनखर-

(क) महाराज ! तत् किमस्माभिः प्रतिपाल्यते ।

(ख) सर्वथा देवतानां प्रसादेन जीवतः पुत्रस्य मुखं दर्शयामः ।

(ग) दुर्लभं खल्वेतत् मम मन्दभाग्यायाः ।

प्रान्तावगाढावनिः ।

व्याख्या—

मलयोपरि वर्तमानं गरुडं वर्णयति ' कुर्वाण इति ' रुधिरिति, रुधिरं रक्तेन आर्द्रायाः चञ्चवाः कषणेन घर्षणेन अद्नेः पर्वतस्य नवा नूतना द्रोणीरिव काष्ठमय-जलवाहिनीरिव ' द्रोणीकाष्ठांशुवाहिनी ' त्वमरः । कुर्वाणः, ' स्वनयनेति ' स्वस्य नयनयोः यज्ज्योतिः तस्य शिखाश्रेणीभिः अर्चिःपङ्क्तिभिः प्लुष्टं दग्धम् उत्खातम् उन्मूलितं च वनान्तरं काननप्रदेशो येन तादृशः, ' मज्जादिति ' मज्जताम् अन्तः प्रविशतां वज्रवत् कठोराणां नखराणां नखानां ' नखोऽस्त्री नखरेऽस्त्रिया ' मित्यमरः । प्रान्तैः अभ्रमागैः अवगाढा विलिखिता अवनिः पृथिवी येन तादृशोऽसौ पन्नगरिपुः नागशत्रुः मलयस्य शृङ्गप्रे दूराद् दृश्यते अवलोक्यते । अत्रोत्प्रेक्षास्वभावोक्त्योः संकरः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६० ॥

[ततः प्रविशत्यासनस्थः पुरःपतितनायको गरुडः]

गरुडः । जन्मनः प्रभृति भुजङ्गपतीन् अश्नता नेदमाश्चर्य्यं मया दृष्टपूर्वम् । यद्यं महात्मा न केवलं न व्यथते प्रहृष्ट इव किमपि दृश्यते । तथाहि

ग्लानिर्नाधिकपीयमानरुधिरस्याप्यस्ति धैर्य्यो दयै-
मांसोत्कर्तनजा रुजोऽपि बहतः प्रीत्या प्रसन्नं मुखम् ।
गात्रं यन्न विलुप्तमेकपुलकस्तत्र स्फुटो दृश्यते
दृष्टिर्मयुपकारिणीव निपतत्यस्यापकारिण्यपि ॥ ६१ ॥

जोमूतवाहनस्य लोकोत्तरतां प्रदर्शयति ' ग्लानिरिति ' अधिकं पीयमानं रुधिरः यस्य तादृशस्यापि अस्य महात्मनः धैर्य्योदयैः उत्साहोद्गमैः ग्लानिः खेदो नास्ति, तथा मांसोत्कर्तनजाः मांसस्य उत्कर्तनेन छेदनेन जायन्ते तथाभूता रुजः पीडा बहतः सहमानस्यापि अस्य प्रीत्या स्नेहेन मुखं प्रसन्नं दृष्टमेव, यद् गात्रम् अङ्गं विलुप्तं विच्छिन्नं न, तत्र स्फुटः स्पष्टः एकपुलकः प्रधानरोमोद्गमो दृश्यते, अथ च अस्य दृष्टिः अवलोकनं अपकारिण्यपि अपकारकरेऽपि मयि गरुडे उपकारिणीव उपकर्तरीव निपतति । अत्रोत्प्रेक्षाविशेषोक्त्योः संकरः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६१ ॥

ततः कुतूहलमेव जनितमस्यानया धैर्य्यवृत्त्या । भवतु न भक्ष-
याम्येवैनम् । पृच्छामि तावत् कोऽयमिति ।

नायकः । शिरामुखैः स्यन्दत एव रक्त-

मद्यापि देहे मम मांसमस्ति ।

तृप्तिं न पश्यामि च ते महात्मन् !

किं भक्षणात्वं विरतो गरुत्मन् ! ॥ ६२ ॥

निजदयावीरतां सहसा प्रदर्शयति ' शिरामुखैरिति ' शिरामुखैः नाज्यप्रभागे रक्तं शोणितम् स्यन्दते स्रवतीव । मम देहे शरीरे अद्यापि मांसम् अस्ति वर्तते । हे महात्मन् ! ते तव च तृप्तिं सन्तुष्टिं न पश्यामि, अतो हे गरुत्मन् ! गरुड ! त्वं भक्षणात् किं किमर्थं विरतो निवृत्तः ? उपजातिवृत्तम् ॥ ६२ ॥

गरुडः । [आत्मगतम्] आश्चर्य्यमाश्चर्य्यम् ! कथमस्यामप्य-
वस्थायामेवमूर्जितमभिधत्ते [प्रकाशम्] ।

ऊर्जितम् उदारं यथास्यात्तथा अभिधत्त वदति ।

आवर्जितं मया चञ्च्वा हृदयात्तव शोणितम् ।

अनेन धैर्य्येण पुनस्त्वया हृतमिवाद्य मे ॥ ६३ ॥

' आवर्जितमिति ' हे महासत्त्व ! मया गरुडेन चञ्च्वा तव हृदयात् शोणितं रक्तम् आवर्जितं हृतम्, पुनः अनेन धैर्य्येण अद्य त्वया जीमूतवाहनेन मे गरुडस्य शोणितं हृदयात् आहृतमिव । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ६३ ॥

तत् कस्त्वमिति श्रोतुमिच्छामि ।

नायकः । एवं लुधुपतप्तो न श्रावणयोग्यस्त्वम् । कुरुष्व तावत्
मम मांसशोणितेन तृप्तिम् ।

लुधुपतप्तः बुभुक्षणीडितः ।

शङ्ख० । [सहसोपसृत्य] तार्क्ष्य ! न खलु न खलु साहसमनुष्ठे-
यम् नायं नागः । परित्यजैनं । मां भक्षय । अहं तवाहारार्थं प्रेषितो-
ऽस्मि वासुकिना । (उरो ददाति)

नायकः । [शङ्खचूडं दृष्ट्वा] कष्टं ! विफलीभूतो मे मनोरथः
शङ्खचूडेनागच्छता ।

गरुडः । [उभौ निरूप्य] द्वयोरपि भवतोर्विध्यचिह्नम् । कः
खलु नाग इति नावगच्छामि ।

शंख० । स्थान एव भ्रान्तिः ।

स्थान एव भ्रान्तिः, इति विपरीतलक्षणयोक्तम्, तव भ्रान्तिर्निष्फलैवेति भावः ।

आस्तां स्वस्तिकलक्ष्म वक्षसि तनौ नालोक्यते कञ्चुको ?

जिह्वे जल्पत एव मे न गणिते नाम त्वया द्वे अपि ?

तिस्रस्तीव्रविषाग्निधूमपटलव्याजिह्वरत्नविषो

नैता दुस्सहशोकसीत्कृतमरुत्पीडाः फणाः पश्यसि ॥ ६४ ॥

अनुचिता तव भ्रान्तिरिति दर्शयति ' आस्तामिति ' वक्षसि उरसि स्वस्ति-
कलक्ष्म स्वस्तिकं नाम नागलक्षणं तु आस्तां तिष्ठतु, तनौ शरीरे कञ्चुको निर्मोकः
सर्वत्वगिति यावत् ' समौ कञ्चुकनिर्मोका ' वित्यमरः । न दृश्यते । त्वयेति शेषः ।

अपि तु दृश्यते एव । जल्पतः आभाषणं कुर्वत एव मे मम त्वया नाम (सम्भाव-
नायाम्) द्वे अपि जिह्वे रसने न गणिते ? अपि तु गणिते एव । ' तीव्रिति '
तीव्रस्तीक्ष्णो यो विषाभिः तस्य धूमपटलेन धूमनिचयेन व्याजिह्वाहततेजस्का
रत्नानां विषः कान्तयो यासां तद्दृशीः, ' दुःसहेति ' दुस्सहः सोढुमशक्यो यः
शोकस्तेन यत् सीत्कृतं तदेव कम्पनकारित्वाद् मरुत् पवनः तेन पीडाः सञ्जातव्यथाः
एताः प्रत्यक्षं दृश्यमानाः तिस्रः त्रिसंख्याकाः फणाः न पश्यसि ? अत्र काकुवक्रो-
क्तरिलंकारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६४ ॥

गरुडः । [उभौ निरूप्य शंखचूडस्य फणां दृष्ट्वा] तत्कः खलु
मया व्यापादितः ।

शंख० । विद्याधरवंशतिलको जीमूतवाहनः । कथमकारुणिकेन
त्वया इदमनुष्ठितम् ।

गरुडः । [स्वगतम्] कथमनुष्ठितम् । अयं विद्याधरकुमारो
जीमूतवाहनः ?

मेरौ मन्दरकन्दरासु हिमवत्सानौ महेन्द्राचले
कैलासस्य शिलातलेषु मलयप्राग्भारभागेष्वपि ।

दिककुञ्जेषु च तेषु तेषु बहुशो यस्य श्रुतं तन्मया
लोकालोकविचारिचारणगणैरुद्गीयमानं यशः ॥ ६५ ॥

' मेराविति ' यस्य मया मेरौ सुमेरुपर्वते, मन्दरकन्दरासु मन्दराचलदरीषु
' दरीतु कन्दरो वाक्त्रा ' त्यमरः । हिमवत्सानौ हिमालयप्रस्थे, ' स्तुः प्रस्थः सानु-
रन्ध्रिया ' मित्यमरः । महेन्द्राचले इन्द्रकीलपर्वते, कैलासस्य शिवपर्वतस्य शिला-
तलेषु, मलयस्य प्राग्भारभागेषु पूर्वदिग्वात्तिखण्डेष्वपि, तेषु तेषु पूर्वानुभूतेषु दिककु-
ञ्जेषु दिशां निकुञ्जेषु च, लोकालोके तदाख्यपर्वतविशेषे विचारिभिः विहारिभिः
चारणगणैः चारणा नटविशेषास्तेषां गणैः समूहैः उद्गीयमानम् उच्चैः स्वरेण
गीयमानं तद् यशः बहुशोऽनेकवारं श्रुतम्, सोऽयं विद्याधरकुमारो जीमूतवाहन
इति वाक्यशेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्रैकस्य यशसोऽनेकाधारत्वाद् विशेष-
पालंकारः । ' यदाधेयमनाधारमेकं चानेकगोचरम् । किञ्चित्प्रकुर्वतः कार्यमशक्य-
स्येतरस्य वा । कार्यस्य करणं देवाद् विशेषास्त्रिविधस्ततः ' इति दर्पणवचनात् ६५

सर्वथा महत्यंहःपङ्के निमग्नोऽसि ।

अंहःपङ्के पापपङ्के ।

नायकः । भोः फणिपते ! किमेवमुद्विग्नोऽसि ।

उद्विग्नोऽसि खिन्नोऽसि ।

शङ्ख० । किमस्थानमिदमावेगस्य ।

आवेगस्य खेदस्य ।

स्वशरीरमिदं दत्त्वा तादर्यात् परिरक्षितं यदीयमिदम् ।

युक्तं नेतुं भवतः पातालतलादपि तलं माम् ॥ ६६ ॥

‘स्वशरीरमिति’ त्वया इदं स्वशरीरं दत्त्वा यदीयं यत्सम्बन्धि इदं शरीरं तादर्याद् गरुडात् परिरक्षितं परिपालितम्, तादृशं मां भवतः पातालतलादपि तलम् अधस्ताद् नेतुं न युक्तम् नोचितम्, पूर्वं तु अहं सर्वेभ्योऽधः पाताले निवसामि सम्प्रत्येतच्चिन्त्यकर्मकरणात्त्रापि मुखं दर्शितुं न शक्त इति भावः । काव्यलिङ्गालङ्कारः ॥ ६६ ॥

गरुडः । अये ! करुणार्द्रचेतसा अनेन महात्मना अस्मद्ग्रास-
गोचरपतितस्यास्य फणिनः प्राणान् रक्षितुं स्वदेह आहारार्थमुप-
नीतः । तन्महदकृत्यमेतन्मया कृतम् । किं बहुना बोधिसत्व एवायं
व्यापादितः । तस्य महतः पापस्य अग्निप्रवेशादृते नान्यत् प्रायश्चित्तं
पश्यामि । तत् क नु खलु वक्षिं समासादयामि ।

बोधिसत्वः, तदाख्यो दयास्वरूपाः कश्चिन्महात्मा । समासादयामि अन्वेषयामि ।

[दिशः पश्यन् ।] अये ! अमी केचित् गृहीताग्नय इत एवाग-
च्छन्ति । तद् यावदेतान् प्रतिपालयामि ।

शङ्ख० । कुमार ! पितरौ ते प्राप्तौ ।

नायकः । [ससम्भ्रमम्] शङ्खचूड ! समुपविश्योत्तरीयेण
आच्छादितशरीरं कृत्वा धारय माम् । अन्यथा कदाचिदीदृशं सह-
सैव मां दृष्ट्वा अम्बा जीवितं जह्यात् ।

शङ्ख० । [पार्श्वपतितमुत्तरीयं गृहीत्वा तथा करोति] ।

[ततः प्रविशति पत्नीवधूसमेतो जीमूतकेतुः]

जीमू० । [सास्त्रम्] हा पुत्र जीमूतवाहन !

आत्मीयः पर इत्ययं खलु कुतः सत्यं कृपायां क्रमः

किं रक्ष्या बहवः किमेक इति ते जाता न चिन्ता कथम् ।

तादर्यात् त्रातुमहिं खजीवितपरित्यागं त्वया कुर्वता

येनात्मा पितरौ वधूरिति हतं निःशेषमेतत् कुलम् ॥ ६७ ॥

विलापं कुर्वन्नाह—‘आत्मीय इति’ सत्यमेतत्, अयम् आत्मीयः स्वकीयः

अयं च परः अन्यः, इत्ययं क्रमः प्रकारः कृपायां दयायां परोपकारव्यसन इत्यर्थः ।

कुतः न कदापि भवितुमर्हतीत्यर्थः । हे पुत्र ? किं बहवो रक्ष्याः किंवा एको रक्ष्य

इति ते तव चिन्ता विचारणा कथं न जाता ? येन कारणेन तादर्याद् गरुडाद्

अहिम् एकं नागं त्रातुं रक्षितुं स्वजीवितपरित्यागं निजप्राणविमोचनं कुर्वता त्वया,

आत्मा स्वदेहः, पितरौ, वधूः स्त्री, इत्येतद् निःशेषं सर्वं कुलं हतं विनाशितम् ।

विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तर्न्यासोऽलंकारः । शार्दूलविकीर्णितं वृत्तम् ॥ ६७ ॥

वृद्धा । [मलयवतीमुद्दिश्य] जादे ! विरम मुहुत्तत्रं । अविरल-
निवडन्तवाप्पविन्दूहिं अहिहवीअदि अअं अग्गी (क) ।

[सर्वे परिक्रामन्ति]

जीमू० । हा पुत्र जीमूतवाहन !

गरुडः । [श्रुत्वा ।] हा ! जीमूतवाहनेति ब्रवीति । तद्व्यक्-
मयमस्य पिता । तत् किमेतदीयेनाग्निना आत्मानमुद्दीपयामि । न
शक्नोमि अस्य पुत्रघातलज्जया मुखं दर्शयितुम् । अथवा किमग्निहेतोः
पर्याकुलोऽस्मि । तटस्थ एवास्मि जलनिधेः । तद् यावदिदानीं ।

ज्वालाभङ्गैस्त्रिलोकप्रसनरसलसत्कालजिह्वाप्रकल्पैः

सर्पद्भिः सप्तसप्तैः पदमिव कवलीकर्तुमीशैः समुद्रे ।

स्वैरेवोत्पातवातप्रसरपटुतरैर्धुक्षिते पक्ष्वातै-

रस्मिन् कल्पावसानज्वलनभयकरे वाडवामौ पतामि ॥ ६८ ॥

‘ ज्वालाभङ्गैरिति ’

खण्डान्वयः—

समुद्रे अस्मिन् वाडवामौ पतामि, कैः उपलक्षिते ? ज्वालाभङ्गैः, कीदृशैः ?
त्रिलोकप्रसनरसलसत्कालजिह्वाप्रकल्पैः, किं कुर्वद्भिः ? सर्पद्भिः, पुनः कीदृशैः ?
सप्तसप्तैः पदमिव कवलीकर्तुम् ईशैः, पुनः कीदृशैः ? स्वैः एव पक्ष्वातैर्धुक्षिते,
कीदृशैः पक्ष्वातैः ? उत्पातवातप्रसरपटुतरैः, पुनः कीदृशे वाडवामौ ? कल्पा-
वसानज्वलनभयकरे ।

व्याख्या—

प्रायश्चित्तं विचारयति ‘ ज्वालाभङ्गैरिति ’ समुद्रे ‘ त्रिलोकेति ’ त्रिलोकस्य
प्रसने यो रश्मि आस्वादस्तेन लसद् विलासं कुर्वद् यत् कालजिह्वाप्रं मृत्युरसनाप्र-
भागः तत्कल्पैः तत्सदृशैः, सर्पद्भिः इतस्ततः सञ्चरद्भिः अतएव सप्तसप्तैः सप्तसप्तयो
वाजिना यस्य तादृशस्य सूर्यस्य पदं स्थानं सूर्यलोकमिव कवलीकर्तुं प्राप्तीकर्तुम्
ईशैः समर्थैः, एतादृशैः ज्वालाभङ्गैः ज्वालासमूहैः उपलक्षिते, तथा ‘ उत्पातेति ’
उत्पातस्य उपसर्गस्य वातस्य वायोः प्रसरेण विस्तरेण पटुतरैः प्रचरणैः स्वैरेव
आत्मीयैरेव पक्ष्वातैः पक्ष्वायुभिः धुक्षिते दीप्ति, तथा ‘ कल्पेति ’ कल्पावसाने
प्रलयान्ते यो ज्वलनो बन्दिहस्तद्वद् भयकरे भीतिजनके एतादृशे अस्मिन् वाडवामौ
समुद्रामौ पतामि । उपमोत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः । स्रग्धरावृत्तम् ॥ ६८ ॥

[इत्युत्थातुमिच्छति]

नायकः । भोः पक्षिराज ! अलमनेनाध्यवसायेन । नायं प्रती-
कारोऽस्य पाप्मनः ।

(क) जाते । विरम मुहूर्तम् । अविरलनिपतद्वाप्पविन्दुभिरभिभूयतेऽयमग्निः ।

अध्यवसायेन उद्यमेन । प्रतीकारः प्रायश्चित्तम् । पाप्मनः पापस्य ।

गरुडः । [जानुभ्यां स्थित्वा कृताञ्जलिः] भो महात्मन् !
कस्तर्हि कथ्यताम् ।

नायकः । प्रतिपालय क्षणमेकम् । पितरौ मे प्राप्तौ । यावदेतौ
प्रणमामि ।

गरुडः । एवं क्रियताम् ।

जीमू० । [दृष्ट्वा सहर्षम्] देवि ! दिष्ट्या वर्द्धसे । अयं वत्सो
जीमूतवाहनो न केवलं ध्रियते । प्रत्युत कृताञ्जलिना गरुडेन शिष्ये-
णैव पर्युपास्यमानस्तिष्ठति ।

वृद्धा । महारात्र ! कअत्थहि । अक्खदसरीरस्स मुहं पेक्खि-
स्सं (क) ।

मल० । अहं अज्जउत्तं पेक्खिअ अदिपिअत्ति करिअ ए पत्ति-
आमि (ख) ।

प्रत्येमि । निश्चिनोमि ।

जीमू० । [उपसृत्य] वत्स ! एह्येहि, परिष्वजस्व माम् ।

पारेष्वजस्व आलिङ्गय ।

नायकः । उत्थातुमिच्छन् पतितोत्तरीयो मूर्च्छति ।]

शङ्ख० । कुमार ! समाश्वसिहि ।

जीमू० । हा वत्स ! कथं मां दृष्ट्वा परिष्वङ्गं गतोऽसि ।

परिष्वंगम् आलिङ्गनं गतोऽसि प्राप्तोऽसि ।

वृद्धा । हा पुत्तक ! कहं वाआमेत्तकेण बि तुए ए सम्भा-
विदहि (ग) ।

मल० । हा अज्जउत्त ! अहं गुरुअणो विदेण पेक्खिदब्बो (घ) ।

[सर्वे मोहं गच्छन्ति ।]

शङ्ख० । हा ! शङ्खचूडहतक ! कथं गर्भस्थ एव न विपन्नोऽसि ।
येनैवं क्षणे क्षणे मरणातिगं दुःखमनुभवसि ।

विपन्नोऽसि विनष्टोऽसि ।

गरुडः । सर्वमिदं मम नृशंसस्य असमीक्ष्यकारिताया विजृ-
म्भितम् । तदेवं तावत् करोमि । [पक्षाभ्यां वीजयन् ।] भो महा-

(क) महाराज ! कृतार्थोऽस्मि । अक्षतशरीरस्य मुखं प्रेक्षिष्ये ।

(ख) अहमार्थपुत्रं प्रेक्ष्य अतिप्रियमिति कृत्वा न प्रत्येमि ।

(ग) हा पुत्रक ! कथं बाङ्मात्रेणापि त्वया न सम्भावितास्मि ।

(घ) हा आर्यपुत्र ! कथं गुरुजनोऽपि ते न प्रेक्षितव्यः ।

तमन् ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

तृशंसस्य घातुकस्य । असमीक्ष्यकारितायाः अविचार्यकारितायाः । विजृम्भितं चेष्टितम् ।

नायकः । [समाश्वस्य ।] शङ्खचूड ! समाश्वसय गुरून् ।

शंख० । तात ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि । अस्व ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि । [उभौ समाश्वसितः ।]

वृद्धा । पुत ! कहं प्रेक्षन्ताणं एव्व अम्हाणं कदन्तहदण्ण अबहरीअसि (क) ।

जीमू० । देवि ! मैवममङ्गल्यवादिनी भव । श्रियत एवायुष्मान् । तद्वधूः समाश्वस्यताम् ।

वृद्धा । [मुखं वल्लेणावृत्य रुदती ।] पडिहदममङ्गलम् । ए रोइस्सम् । मलअवदि ! समस्सस । वच्छे ! उट्ठेहि उट्ठेहि । वरं एत्तिअवेलं तुमं भत्तुणो मुहं पेक्ख (ख) ।

मल० [समाश्वस्य । हा अज्जउत्त ! (ग) ।

वृद्धा । [मलयवत्या मुखं पिधाय] वच्छे ! मा एव्वं करेहि । पडिहदं क्खु एदं (घ) ।

जीमू० । [सास्त्रमात्मगतम् ।]

विलुप्तशेषाङ्गतया प्रयातान् निराश्रयत्वादिव कण्ठदेशम् ।

प्राणास्त्यजन्तं तनयं निरीक्ष्य कथं न तापात् शतधा प्रयामि ॥ ६६ ॥

‘विलुप्तेति’ अहं विलुप्तशेषाङ्गतया विलुप्तशेषाणि विनष्टशेषाणि यानि अंगानि अवयवास्तेषां भावः विलुप्तशेषाङ्गता तया हेतुना निराश्रयत्वादिव निराधारत्वादिव कण्ठदेशं प्रयातान् प्राप्तान् असून् त्यजन्तं तनयं श्रुतं निरीक्ष्य दृष्ट्वा तापात् सन्तापात् शतधा शतविधः कथं न प्रयामि कथं न शतखण्डो भूत्वा विदीर्य इत्यर्थः । उत्प्रेक्षात्कारः ॥ उपजातिवृत्तम् ॥ ६६ ॥

मल० । हा अज्जउत्त ! अदिदुक्करकारिणी क्खु अहं । जा ईदिसं अज्जउत्तं पेक्खन्ती अज्जावि जीविअं ए परिच्चआमि (ङ) ।

(क) कथं प्रेक्षमाणानामेवास्माकं कृतान्तहृत्केनापहियसे ।

(ख) प्रतिहतममङ्गलम् । न रोदिष्यामि । मलयवति ! समाश्वसिहि वरमेतस्यां वेलायां त्वं भर्तुर्मुखं प्रेक्षस्व ।

(ग) हा आर्य्यपुत्र !

(घ) वत्से ! मैवं कुरु । प्रतिहतं खल्वेतत् ।

(ङ) हा आर्य्यपुत्र ! अतिदुष्करकारिणी खल्वहम् । या ईदृशम् आर्य्यपुत्रं प्रेक्षमाणा अद्यापि जीवितं न परित्यजामि ।

वृद्धा । [नायकस्याङ्गानि स्पृशन्ती गरुडमुद्दिश्य] शिसंस !
कहं दार्यां तुष एदं आरुहमाणबजोव्वणसोहं तं एव्व पदावत्थं
पुत्तअस्स मे सरीरं किद्दम् (क) ।

नायकः । अस्व ! मा भवं । किमनेन कृतम् । ननु पूर्वमप्येतदी-
दृशमेव परमार्थतः । पश्य

परमार्थतः वास्तवेन ।

मेदोऽस्थिमांसमज्जासृक्सङ्घातेऽस्मिंस्त्वचावृते ।

शरीरे वास्ति का शोभा सदा बीभत्सदर्शने ? ॥ १०० ॥

‘मेद इति’ मेदसां वसानां अस्थीं दृढानां मांसस्य असृजो रुधिरस्य च सङ्घाते
समूहरूपे त्वचा चर्मणा आवृते आच्छन्ने सदा सर्वस्मिन्नेव काले बीभत्सदर्शने
बीभत्सस्य घृणाया दर्शनं यत्र तादृशे अस्मिन् शरीरे का वा शोभा द्युतिः अस्ति ।
न कापीत्यर्थः । परिकरालंकारः ॥ १०० ॥

गरुडः । भो महात्मन् ! नरकानलज्वालावलीढमिवात्मानं मन्य-
मानो दुःखं तिष्ठामि । तदुपदिश्यतां येन मुच्येयमस्मादेनसः ।

‘नरकेति’ नरकानलस्य नरकवन्देर्ज्वालाभिः शिखाभिः अवलीढं दग्धमिव ।
एनसः पापात् ।

नायकः । अनुजानातु मां तातः । यावदस्य पापस्य प्रतिपक्ष-
मुपदिशामि ।

अनुजानातु आज्ञापयतु । प्रतिपक्षं प्रतीकारम् ।

जीमू० । वत्स ! एवं क्रियताम् ।

नायकः । वैनतेय ! श्रयताम् ।

गरुडः [कृताञ्जलिः] आज्ञापय ।

नायकः ।

नित्यं प्राणाभिघातात् प्रतिविरम कुरु प्राक्कृतस्यानुतापं
यत्नात् पुण्यप्रवाहं समुपचिनु दिशन् सर्वसत्त्वेष्वभीतिम् ।

मग्नं येनात्र नैनः फलति परिणतं प्राणिर्हिंसासमुत्थं
येनैतद्वारिपूरे लवणकणमिव क्षिप्तमन्तर्हृदस्य ॥ १०१ ॥

प्रायश्चित्तमुपदिशति ‘नित्यमिति’ प्राणाभिघातात् परप्राणहिंसातः नित्यं
प्रतिविरम निवर्तस्व, प्राक्कृतस्य पूर्वकृतस्य जीवहिंसारूपस्य पापस्य अनुतापं
पश्चात्तापं ‘पश्चात्तापोऽनुतापश्चे’त्यमरः । कुरु, सर्वसत्त्वेषु सम्पूर्णजीवेषु अभी-
तिम् अभयं दिशन् ददतु सन् यत्नात् पुण्यप्रवाहे सुकृतनिचयं समुपचिनु समुपार्जय,

(क) नृशंस ! कथमिदानीं त्वया एतदारोहजवयौवनशोभं तदेवैतावदवस्थं
पुत्रकस्य मे शरीरं कृतम् ।

येन हेतुना येन पूर्वोक्तानुष्ठानेन अत्र अस्मिन् संसारे प्राणिहिंसासमुत्थं जीवहन्-
समुद्भवं परिणतं परिपक्वं फलोन्मुखमित्यर्थः । एनः पापं हृदस्य जलाशयस्य
अन्तर्मध्ये वारिपूरे जलप्रवाहे क्षिप्तं पातितं लवणकणं सैन्धवमिव मग्नं गलितं न
फलति परिणमति । पुनर्नरकादिकं नोत्पादयतीत्यर्थः । अत्र कारकदीपकोपमयोः
संस्पृष्टिः । स्रग्धरावृत्तम् ॥ १०१ ॥

गरुडः यदाज्ञापयसि ।

अज्ञाननिद्राशयितो भवता प्रतिबोधितः ।

सर्वप्राणिवधोदेष विरतोऽद्य प्रभृत्यहम् ॥ १०२ ॥

अज्ञानेति' अज्ञानमेव निद्रा शयनं तेन शयितः सुप्तः, भवता त्वया जीमूत-
वाहनेन प्रतिबोधितः जागरितः एषोऽहं गरुडः अद्यप्रभृति अस्मादिवसादारभ्य
सर्वेषां प्राणिनां वधात् मारणाद् विरतो निवृत्तः ॥ १०२ ॥

सम्प्रतिहि

कचिद् द्वीपाकारैः पुलिनविपुलैर्भोगनिवहैः

कृतावर्त्तभ्रान्तिर्वलयितशरीरः कचिदपि ।

व्रजन् कूलात् कूलं कचिदपि च सेतुप्रतिसमः ।

समाजो नागानां विचरतु महोदन्वति सुखम् १०३ ॥

नागानां स्वातन्त्र्यमाह—'कचिदिति' कचित् कस्मिंश्चित्प्रदेशे द्वीपाकारैः
सर्वतो जलेन परिवृतो भूभागो द्वीपमित्युच्यते तत्स्वरूपैः पुलिनविपुलैः पुलिनं
सैकतं 'तोयोत्थितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामय' मित्यमरः । तद्वद् विपुलैः उद्धतः,
एतादृशैः भोगनिवहैः शरीरसमूहैः 'अहेः शरीरं भोगः स्या' दित्यमरः । उप-
लक्षितः, कचिदपि वलयितशरीरः वलयितं मण्डलीकृतं शरीरं येन तादृशः
अतएव कृतावर्त्तभ्रान्तिः कृता आवर्त्तस्य जलभ्रमस्य 'स्यादावर्त्तोऽम्भसां भ्रम'
इत्यमरः । भ्रान्तिः शंका येन तथोक्तः कचिदपि च सेतुप्रतिसमः सेतुसदृशः
कूलात्कूलं तटात् तटं व्रजन् गच्छन् नागानां समाजः समूहः महोदन्वति महासागरे
सुखं निश्शङ्कं यथा स्यात्तथा विचरतु विहरतु । उपमालङ्कारः ॥ शिखरिणीवृत्तम्
'रसै रुद्रैश्छेन्न यमनसभला गः शिखरिणी' इति लक्षणात् ॥ १०३ ॥

स्रस्तान्नापादलम्बान् घनतिमिरनिभान् केशपाशान् वहन्त्यः

सिन्दूरेणैव दिग्धैः प्रथमरविकरस्पर्शताम्रैः कपोलैः ।

आयासेनालसाङ्गयोऽप्यवगणितरुजः कानने चन्दनानाम्

अस्मिन् गायन्तु रागादुरगयुवतयः कीर्त्तिमेतां तवैव ॥ १०४ ॥

नागानां जावनान्नागीनामपि हर्षं वर्णयति 'स्रस्तानिति' स्रस्तान्
स्खलितान् आपादलम्बान् चरणपर्यन्तपतितान् घनतिमिरनिभान् गाढान्धकारसदृ-
शान् कृष्णवर्णत्वात् केशपाशान् ग्रन्थितकेशान् वहन्त्यः धारयन्त्यः, प्रथमाः प्रातः

कालीना ये रविकराः सूर्यकिरणाः तेषां स्पर्शेन ताम्रैः लोहितवर्णैः अतएव सिन्दूरेण रक्तचूर्णकेण ' सिन्दूरं रक्तचूर्णके इति मेदिनी ' दिग्धैः लिप्तरिव कपोलैः गण्डैः उपलक्षिताः, आयासेन श्रमेण अलसांगयः खिन्नांग्योऽपि अवगणितरुजः अचिन्तितपीडा हर्षातिरेकादिति भावः, एतादृश्यः उरगयुवतयः नागवधूयः अस्मिन् चन्दनानां कानने वने रागात् प्रेम्णा एतां तव जीमूतवाहनस्यैव ' एवशब्दोऽवधारणार्थकः ' न ममेति भावः, कीर्तिं यशः गायन्तु कीर्तयन्तु । उत्प्रेक्षालंकारः । स्रग्धरावृत्तम् ॥ १०४ ॥

नायकः । साधु महासत्त्व ! साधु अनुमोदामहे सर्वथा दृढसमाधानो भव । [शङ्खचूडं निर्दिश्य] शंखचूड ! त्वयापि स्वगृहमिदानीं गम्यताम् ।

अनुमोदामहे हृध्यामः । दृढसमाधानः दृढव्रतः ।

शङ्ख० । [निश्वस्य अधोमुखस्तिष्ठति] ।

नायकः । [निःश्वस्य मातरं पश्यन्] ।

उत्प्रेक्षमाणा त्वां तार्क्ष्य चञ्चुकोटिनिपातितम् ।

त्वद्दुःखदुःखिता नूनमास्ते स जननी तव ॥ १०५ ॥

' उत्प्रेक्षमाणेति ' हे शङ्खचूड ? तार्क्ष्येण गरुडेन चञ्चुकोट्या चञ्चुप्राग्भागेन निपातितं निक्षिप्तं त्वाम् उत्प्रेक्षमाणा सम्भावयन्ती सा तव जननी माता नूनं निश्चितं त्वद्दुःखेन दुःखिता पीडिता आस्ते तिष्ठति । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ १०५ ॥

वृद्धा । [सास्त्रम्] धरणा कखु सा जणणी जा गरुडमुहपडिदस्स अकखदसरीरस्स एव्व पुत्तअस्स मुहं प्रेक्खिस्सदि (क) ।

शङ्ख० । अम्ब ! सत्यमेवैतत् । यदि कुमारः स्वस्थो भविष्यति ।

नायकः । [वेदनां नाटयन्] अहह ! परार्थसम्पादनरसाक्षेपादेतावती वेला मया न लक्षिता । सम्प्रति तु मां बाधितुमारब्धा मर्मच्छेदिन्यो वेदनाः । [मरणावस्थां नाटयति] ।

वेदनां पीडाम् । ' परार्थेति ' परार्थसम्पादने परोपकारान् कर्तुम् आनन्दस्तस्य आक्षेपात् अतिशयात् । एतावती वेला एतावान् कालः

जीमू० । [ससम्भ्रमम्] हा वत्स ! किमेवं करोषि

वृद्धा । हा किं णु कखु एव्वं वददि । [सौरस्ताडम्] परिता-

(क) धन्या खलु सा जननी या गरुडमुखपतितस्याक्षतशरीरस्यैव पुत्रकस्य मुखं प्रेक्षिष्यते ।

अह परिताअह । एसो कखु मे पुत्ताओ विवज्जइ । (क) ।

सोरस्ताडम् सवत्तःस्थलतडनम् । विपद्यते म्रियते ।

मल० । हा अज्जउत्त ! परिच्चइदुकामो विअ लक्खीअसि । [ख]
नायकः । [अञ्जलिं कर्तुमिच्छन्] शंखचूड ! समानय मे हस्तौ ।
समानय योजय ।

शङ्ख० । [तथा कुर्वन्] कष्टमनाथीकृतं जगत् ।

नायकः । [अर्द्धोन्मीलितचक्षुः पितरं पश्यन्] तात ! अम्ब ! अयं
मे पश्चिमः प्रणामः ।

गात्राण्यमूनि न वहन्ति सचेतनत्वं

श्रोत्रं स्फुटाक्षरपदां न गिरं शृणोति ।

कष्टं निमीलितमिदं सहसैव चक्षुः

हा तात ! यान्ति विवशस्य ममासवोऽमी ॥ १०६ ॥

‘ गात्राणीति ’ अमूनि गात्राणि अंगानि सचेतनत्वं सचेतनतां न वहन्ति धार-
यन्ति, श्रोत्रं श्रवणं स्फुटाक्षरपदां स्फुटानि स्पष्टानि अक्षराणि वर्णाः पदानि सुप्ति-
कृतानि च यस्यां तादृशीं गिरं वाणीं न शृणोति, इदं चक्षुः नयनं सहसा युगप-
देव निमीलितम् । हा तात ! हापितः ! कष्टम् ! विवशस्य पराधीनस्य मम अमी
असवः प्राणाः यान्ति निर्गच्छन्ति । अत्र गात्रादीनामचेतनत्वादौ निष्क्रमणस्य
हेतुत्वाभिधानात्काव्यलिङ्गालंकारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १०६ ॥

अथवा । संरक्षता पन्नगम् । [इत्यादि पठित्वा पतति] ।

वृद्धा । हा पुत्त ! हा बच्छ ! हा गुरुअणबच्छल ! कर्हिसि । देहि
मे पडिवअणं । (ग)

जामू० । हा वत्स ! जीमूतवाहन ! हा प्रणयिजनवल्लभ ! हा
सर्वगुणनिधे ! कासि देहि मे प्रतिवचनम् । हस्तमुत्क्षिप्य] कष्टं
भोः कष्टम् ।

निराधारं धैर्यं कमिव शरणं यातु विनयः

क्षमः क्षान्तिं वोढुं क इह विरता दानपरता ।

इतं सत्यं सत्यं व्रजतु च कृपा काय कृपणा

जगज्जातं शून्यं त्वयि तनय ! लोकान्तरगते ॥ १०७ ॥

(क) हा ! किं नु खल्वेवं वदति । परित्रायध्वं परित्रायध्वम् । एष खलु
मे पुत्रको विपद्यते ।

(ख) हा अर्धपुत्र ! परित्यक्तुकाम इव लक्ष्यसे ।

(ग) हा पुत्र ! हा वत्स ! हा वत्स ! हा गुरुजनवत्सल ! क्वासि । देहि मे
प्रतिवचनम् ।

विलापं कुर्वन्नाह 'निराधारमिति' हे तनय ! पुत्र ! तायि लोकान्तर्गते सति धैर्यं धीरता निराधारं निराश्रयम् । त्वां विना जगति धैर्यस्य आश्रय एव नास्तीत्यर्थः । विनयः नम्रता कस्मिन् शरणं रक्षकं 'शरणं गृह्णन्ति' इत्यमरः । यातु प्राप्नोतु । न कमपीत्यर्थः । क्षान्तिं क्षमां वोढुं धारितुम् इह जगति कः क्षमः समर्थः ? न कोऽपीति । आवः । दानपरता दानरतिः विरता निवृत्ता । सत्यम् श्रुतं तु सत्यमेव हतं विनष्टम् । अथ कृपणा दीना निराश्रयत्वात् । कृपा दया च क कुत्र व्रजतु गच्छतु । किं बहुना जगत् शून्यं त्वां विना रिक्तं जतम् ॥ अत्र जीमूतवाहनस्य लोकान्तर्गमनरूपेण कारणेन धैर्यादीनां निराधारत्वादीनां कार्याणां समर्थनात्कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलंकारः ॥ शिखरिणीवृत्तम् ॥ १०७

मल० । हा अज्जउत्त ! कहं परिच्छइअ गदोसि अदिणिग्घिणे मल-
अवदि ! किं तुए पेक्खिदब्बं ? जा एत्तिअं वेलं जीविआसि । (क)

शङ्ख० । हा कुमार ! केमं प्राणेभ्योऽपि वल्लभं जनं परित्यज्य
गम्यते । तदवश्यमन्वेति त्वां शंखचूडः ।

अन्वेति अनुगच्छति ।

गरुडः । कष्टमुपरतोऽयं महात्मा । तत् किमिदानीं करोमि ।

उपरतः मृतः ।

वृद्धा । [सास्त्रमूर्ध्वमवलोक्य] भगवन्त लोअपाला ! कह-
म्पि अमिदेण सेस्सिअ पुत्तअं मे जीआबेहि । (ख)

गरुडः । [सहर्षमात्मगतम्] अये ! अमृतसङ्कीर्तनात् साधु
स्मृतम् । मन्ये प्रनष्टमयशः । तद् यावत् त्रिदशपतिमभ्यर्थ्य तद्वि-
सृष्टेनामृतवर्षेण न केवलं जीमूतवाहनमेतानपि पूर्वभक्षितानस्थि-
शेषानुरगपतीन् प्रत्युज्जीवयामि । यदि न ददात्यसौ तदाहम् ।

त्रिदशपतिं देवपतिम् इन्द्रमित्यर्थः । अभ्यर्थ्य प्रार्थ्य । तद्विसृष्टेन तन्मोचितेन ।

पक्षैः पीताम्बुनाथं पटुतरजवनैः प्रैर्यमाणः समीरैः

नेत्राग्निश्लोषमूर्च्छाविधुरविनिपतत्सानलद्वादशार्कः ।

चञ्च्वा सञ्चूर्य शकाशनिघनदग्दाप्रेतलोकेशदण्डान्

आजौ निर्जित्य देवान् क्षणममृतमयं वर्षमभ्युत्सृजामि १०८

'पक्षैरिति'

खण्डान्वयः—

अहं क्षणं वर्षमभ्युत्सृजामि, कीदृशोऽहम् ? पक्षैः प्रैर्यमाणः कीदृशैः पक्षैः ?

(क) आर्यपुत्र ! कथं परित्यज्य गतोऽसि । अतिनिर्धृणे मलयवति ! किं
त्वया प्रेक्षितव्यम् ? या एतावद्वेलं जीवितासि ।

(ख) भगवन्तो लोअपालाः ! कथमप्यमृतेन सिक्त्वा पुत्रकं मे जययामि ।

पटुतरजवनैः, पुनः कीदृशैः पत्नैः ? समीरैः, पुनः कीदृशोऽहम् ? नेत्रामिषोषमूर्च्छा-
विधुरविनिपतत्सानलद्वादशार्कः, कीदृशं वर्षम् ? अमृतमयम् किं कृत्वा ? अम्बुनाथं
पीत्वा, पुनः किं कृत्वा ? चञ्च्वा शक्राशनिधनदग्दाप्रेतलोकेशदण्डान् सञ्चूर्य,
पुनः किं कृत्वा ? देवान् आजौ निर्जित्य ।

व्याख्या—

यदा देवराजः स्वयमेवामृतं न ददाति तदाहं किं करिष्यामि तदाह “पत्नै-
रिति” पटुतरजवनैः पटुतराः शक्रतरा जवनाः त्वरिताश्च तादृशैः समीरैः वातरूपैः
पत्नैः प्रेर्यमाणाः धार्यमाणाः ‘नेत्रेति’ नेत्रामिना यः श्लोषो दाहः तेन या मूर्च्छा
मोहः तथा विधुरा विह्वला अतएव विनिपतन्तः प्रस्खलन्तः सानलाः साशिका द्वादश
अर्काः सूर्या येन तादृशोऽहम् अम्बुनाथं जलनिधिं पीत्वा, चञ्च्वा शक्रस्य महेन्द्रस्य
अशनि वज्रं धनदस्य कुवेरस्य गदां प्रेतलोकेशस्य धर्मराजस्य दण्डं च सञ्चूर्य-
भङ्क्त्वा, देवान् आजौ सङ्ग्रामे निर्जित्य पराजित्य क्षणम् अमृतमयं सुधारूपं
वर्षवृष्टिम् अभ्युत्सृजामि अभिवर्षयामि एकस्य कर्तृकारकस्यानेकासां क्रियाणां च
सम्भवात्कारकदीपकालंकारः ॥ स्रग्धरावृतम् ॥ १०८ ॥

तदयं गतोऽस्मि । [इति साटोपं प्रतिक्रम्य निष्क्रान्तः]

साटोपं सक्रोधम् ।

जीमू० । वत्स शङ्खचूड । किमद्यापि स्थायते । समाहृत्य दारु-
णिपुत्रस्य मे विरचय चिताम् । येन वयमप्यनेन सहैव गच्छामः !

वृद्धा० । पुत्त शंखचूड ! लहुं सज्जेहि । दुःखं अहोहिं विणा
भाउणो दे चिट्ठदि । [क]

शंख० । [सास्त्रम्] यदाज्ञापयन्ति गुरवः । नन्वग्रग एवाहं
युष्माकम् ! [उत्थाय चितारचनां कृत्वा] तात ! अम्ब ! सजी-
कृतये चिता ।

जीमू० । देवि ! किमपरं रुद्यते ? तदुत्तिष्ठ चितायामारोहामः ।
[सर्वे उत्तिष्ठन्ति] ।

मल० । [बद्धाञ्जलिरूर्ध्वं पश्यन्ती] भगवदि गौरि ! तुप
आणत्तं । जहा विज्जाहरचक्रवट्ठी भत्ता ते भविस्सदिति । ता कहं
मम मन्दभागाएकिदे तुमं अलिअवअणा संवुत्ता । (क)

अलीकवचना असत्यवादिनी ।

(क) पुत्र शङ्खचूड ! लघु सज्जय । दुःखमस्माभिर्विना आता ते तिष्ठति ।

(क) भगवति गौरि ! त्वया आज्ञप्तम् । विद्याधरचक्रवर्ती भर्ता ते भविष्य-
तीति । तद् कथं मम मन्दभाग्यायाः कृते त्वमलीकवचना संवृत्ता ।

[ततः प्रविशति ससम्भ्रमा गौरी]

गौरी । महाराज ! जीमूतकेतो ! न खलु साहसमनुष्ठातव्यम् ।
जीमू० । अये ! कथममोघदर्शना गौरी ।

अमोघदर्शना न मोघं व्यर्थं दर्शनं यस्याः तादृशी सफलदर्शनेत्यर्थः ।

गौरी । [मलयवतीमुद्दिश्य] वत्से ! कथमहमलीकवादिनी
भवेयम् । [नायकमुपसृत्य कमण्डलुजलेनाभ्युक्ष्य]

निजेन जीवितेनापि जगतामुपकारिणः ।

परितुष्टास्मि ते वत्स ! जीव जीमूतवाहन ! ॥ १०६ ॥

‘निजनेति’ हे वत्स ! प्रिय ! जीमूतवाहन ! निजेन स्वकीयेन जीवितेन प्राणै-
रपि जगताम् उपकारिणः तव परितुष्टा प्रसन्ना अस्मि अतः त्वं जीव ॥ परितोषे
निजजीवितेनापि जगतामुपकरणं हेतुरतः काव्यलिङ्गम् ॥ १०६ ॥

नायकः । [उत्तिष्ठति]

जीमू० । सहर्षं । देवि ! दिष्ट्या वर्द्धसे । प्रत्युज्जीवितो वत्सः ।

वृद्धा । भगवदीयं पसादेण । (ख)

नायकः [गौरीं दृष्ट्वा बद्धाञ्जलिः] अये ! कथममोघदर्शना
भगवती ?

अभिलषिताखिलवरदे ! प्रणिपतितजनार्तिहारिणि ! शरण्ये !

चरणौ नमाम्यहं तो विद्याधरवन्दिते ! गौरि ! ॥ ११० ॥

‘अभिलषितेति’ अभिलषितम् अभीष्टम् अखिलं सर्वं वरं ददाति तादृशी
तत्संबुद्धौ, प्रणिपतितानां शरणागतानां जनानाम् आर्तिहारिणी व्यथाहरणशीले ।
शरण्ये ! शरणागतहिते ! विद्याधरवन्दिते ! हे गौरि ! अहं जीमूतवाहनः ते तव
चरणौ पादौ नमामि । सर्वेषां विशेषणानां साभिप्रायत्वात्परिकरालंकारः ॥ ६१० ॥

[इति गौर्याः पादयोः पतति । सर्वे ऊर्ध्वं पश्यन्ति]

जीमू० । अये ! कथमनभ्रा वृष्टिः । भगवति । किमेतत् ।

गौरी । राजन् जीमूतकेतो जीमूतवाहनं प्रत्युज्जीवयितुमेतांश्चा-
स्थिशेषानुरगपतीन् समुपजातपश्चात्तापेन पक्षिपतिनादेवलोकादि-
यममृतवृष्टिः पातिता [अङ्गुल्या निर्दिश्य] किं न पश्यति भवान् ।

सम्प्राप्ताः शङ्खचूडं स्फुटमणिकिरणैर्भासुरैरुत्तमाङ्गैः

जिह्वाकोटिद्वयेन क्षितिममृतरसास्वादलोभाल्लिहन्तः ।

सम्प्रत्याबद्धवेगा मलयगिरिसरिद्वारिपूरा इवैते

वक्रैः प्रस्थानमार्गैर्विषधरपतयस्तोयराशिं विशन्ति ॥ १११ ॥

प्रत्युज्जीवितान् नागान् वर्णयति ‘सम्प्राप्ता इति’ शङ्खचूडं सम्प्राप्ता मिलिताः

(ख) भगवत्याः प्रसादेन ।

तथा स्फुटा उज्ज्वला मणीनां किरणा येषां तादृशैः भासुरैः दीप्तैः उत्तमाङ्गैः
शिरोभिः फणैरित्यर्थः उपलक्षिताः, जिह्वाकोटिद्वयेन जिह्वाग्रयुग्मेन अमृतरसा-
स्वादस्य लोभात् क्षितिं पृथ्वीं लिहन्तः आस्वादयन्तः बद्धवेगा धृतजवाः मलय-
गिरिः मलयपर्वतस्य सरितो नद्यः वारिपूरा इव जलप्रवाहा इव एते विषधरपतयः
नागेन्द्राः सम्प्रति वक्रैः कुटिलैः प्रस्थानमार्गैः गमनपथैः तोयराशिं जलनिधिं
विशन्ति ॥ उत्प्रेक्षालंकारः । स्रग्धरावृत्तम् ॥ १११ ॥

[नायकमुद्दिश्य ।] वत्स जीमूतवाहन ! न त्वं जीवितदानमा-
त्रस्यैव योग्यः । तदयमपरस्ते प्रसादः ।

हंसांसाहतहेमपङ्कजरजःसम्पर्कपङ्कोक्षितै-

रुत्पन्नैर्मम मानसादुपनतैस्तोयैर्महापावनैः ।

स्वेच्छानिर्मितरत्नकुम्भनिहितैरेषोभिषिच्य स्वयं

त्वां विद्याधरचक्रवर्त्तिनमहं प्रीत्या करोमि क्षणात् ॥ ११२ ॥

‘हंसेति’ हंसानां मरालानाम् अंसैः स्कन्धैः आहतानां क्षिप्तानां हेमपङ्कजानां
सुवर्णकमलानां रजसा यः सम्पर्कः संयोगः स एव पङ्कः तेन उक्षितैः सिक्कैः मम
मानसात् तदाख्यसरोवरात् उत्पन्नैर्जातैः उपनतैः उपस्थितैः, ‘स्वेच्छेति’ स्वेच्छया
स्वमनोरथेन निमितेषु रचितेषु रत्नकुम्भेषु मणिमयघटेषु निहितैः स्थापितैः महा-
पावनैः परमपवित्रैः तोयैः सलिलैः स्वयम् अभिषिच्य अहं परितुष्टा सती प्रीत्या
त्वां विद्याधरचक्रवर्त्तिनं क्षणात् करोमि । अनुप्रासालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

अपि च—

अग्रेसरीभवतु काञ्चनचक्ररत्नमेष द्विपश्च धवलैर्दशनैश्चतुर्भिः ।

श्यामो हरिर्मलयवत्यपि चेत्यमूनि रत्नानि मे समवलोक्य चक्रवर्त्तिन् ॥

‘अग्रेसरीभवत्विति’ हे चक्रवर्त्तिन् ! काञ्चनचक्रं स्वर्णसमूह एव रत्नं तव
अग्रेसरीभवतु अग्रगामी भवतु, धवलैः शुक्लैः चतुर्भिः दशनैः दन्तैः उपलक्षितः एष
द्विपोगजः श्यामोऽसितवर्णः हरिः अश्वः, मलयवत्यपि, इत्यमूनि मे मम रत्नानि
समवलोक्य सम्यक् पश्य । अत्र द्विपादीनां त्रयाणां रत्नत्वेन व्यवहारात् समुच्चया-
लङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ११३ ॥

अपि च आलोक्यन्ताममी शारदशशाङ्कनिर्मलबालव्यजनहस्ता
मणिमरीचिरचितेन्द्रचापभङ्गयो भक्तितनमितपूर्वाङ्गकायाः प्रणमन्ति?
नमन्ति च मतंगहतकादयो विद्याधरपतयः ।

‘शारदेति’ शरदि भवः शरदः शरत्कालीनो यः शशाङ्कः शशी तद्वत्
निर्मलं स्वच्छं बालं कोमलं व्यजनं हस्ते येषां तादृशः, मणिमरीचिभिः मणिकिरणैः
रचिता इन्द्रचापस्य भङ्गयो विभागा यैस्तथाभूताः ।

तदुच्यतां किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि ।

किन्ते भूय इत्यादिना काव्यसंहारः सूचितः । तदुक्तं दर्पणे 'वरप्रदानसम्प्राप्तिः काव्यसंहार इष्यते' इति ।

नायकः । अतः परमपि प्रियमस्ति ?

त्रातोऽयं शंखचूडः पतगपतिभयाद्वैनतेयो विनीतः

तेन प्राग्भक्षिता ये विषधरपतयो जीवितास्तेऽपि सर्वे ।

मत्प्राणाप्त्या च मुक्ता न गुरुभिरसवश्चक्रवर्त्तित्वमाप्तं

साक्षात् त्वं देवि ! दृष्ट्वा प्रियमपरमतः किं पुनः प्रार्थ्यसे यत् ॥

भगवत्या सर्वथोपकृतमित्याह—'त्रात इति' पतगपतिभयात् पतगपतेः गरुडस्य भयात् अयं शङ्खचूडः त्रातः रक्षितः वैनतेयः पक्षिपतिः विनीतः विनयं प्राप्तः, तेन वैनतेयेन विषधरपतयः भुजगेन्द्राः प्राक् पूर्वं भक्षिताः तेऽपि सर्वे जीविताः प्राणिताः, मत्प्राणाप्त्या मदीयप्राणाप्राप्त्या गुरुभिः पित्रादिभिश्च असवः प्राणा न मुक्ताः त्यक्ताः चक्रवर्त्तित्वम् अधीश्वरत्वम् आप्तम्, हे देवि ? साक्षात् प्रत्यक्षतः त्वं दृष्ट्वा अवलोकिता, अतः परमपि अपरं किं प्रियमस्ति ! यत् पुनः प्रार्थ्यसे अभ्यर्थ्यसे । अतः परं न किमपि प्रार्थनीयमस्तीति भावः । काव्यलिङ्गालंकारः । स्रग्धरावृत्तम् ॥ ११४ ॥

तथापीदमस्तु भरतवाक्यम् ।

भरतवाक्यम्, भरतो नाट्याचार्यस्तस्य वाक्यम् ।

वृष्टिं हृष्टशिखरिडताण्डवकृते मुञ्चन्तु काले घनाः

कुर्वन्तु प्रतिरूढसन्ततहरिच्छस्योत्तरीयां क्षितिम् ।

चिन्वानाः सुकृतानि वीतविपदो निर्मत्सरैर्मानसै-

र्मोदन्तां सततञ्च बान्धवसुहृद्गोष्ठीप्रमोदाः प्रजाः ॥ ११५ ॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इतिपञ्चमोऽङ्कः ॥

समाप्तञ्चेदं नागानन्दं नाम नाटकम् ।

'वृष्टिमिति'

पदच्छेदः—

वृष्टिम् (२।१ कर्म) हृष्टशिखरिडताण्डवकृते (अव्ययम्) मुञ्चन्तु (क्रिया) काले (७।१) घनाः (१।३ कर्तृपदम्) । कुर्वन्तु (क्रिया) प्रतिरूढसन्तत-हरिच्छस्योत्तरीयाम् (२।१ कर्मवि.) क्षितिम् (२।१ कर्म) । चिन्वानाः (१।३ शानजन्तं कर्तृवि.) सुकृतानि (२।३ शानजन्तकर्म) वीतविपदः (१।३ कर्तृवि.) निर्मत्सरैः (३।३ करणवि.) मानसैः (३।३ करणम्) मोदन्ताम् (क्रिया) सततम् (अव्ययम्) च (अव्ययम्) बान्धवसुहृद्गोष्ठीप्रमोदाः (१।३ कर्तृविशेषः) प्रजाः (१।३ कर्तृपदम्) ।

व्याख्या—

प्रन्धावसान आशीर्वचनमाह 'वृष्टिमिति' घना मेघाः 'हृष्टेति' हृष्टानां मुदितानां शिखरिडनां मयूराणां तारण्डवक्रते नृत्यनिमित्तं काले योग्यसमये वृष्टिं वर्षणं मुञ्चन्तु वर्षन्तु, तथा क्षिति पृथिवीं प्रतिरूढेति, प्रतिरूढं समुद्भूतं सन्ततम् अविच्छिन्नं हरित् तादृग्वर्णं शस्यं धान्यादिकमेव उपरिधारणीयवस्त्रं यस्यास्तादृशीं कुर्वन्तु । वीतविपदः गतविपत्तयः, तथा निर्मत्सरैः अन्यशुभद्वेषरहितैः 'मत्सरोऽन्यशुभद्वेष' इत्यमरः । मानसैः अन्तःकरणैः सुकृतानि पुण्यानि चिन्वानाः कुर्वाणाः तथा बान्धवेति, बान्धवानां सुहृदां मित्राणां च गोष्ठीषु प्रमोदो यासां तादृश्यः प्रजामोदन्तां हृष्यन्तु च ॥ अत्र क्रियाणां युगपद्वर्णनात्समुच्चयोऽलङ्कारः । शार्दूल-विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११५ ॥

इति नागानन्दे सरस्वतीदधिमथीनामधेयायां टीकायां पञ्चमोऽङ्कः ॥

शुचिमासे सिते पक्षे वर्षे १६७० खाश्वाङ्कचन्द्रके ।

समाप्त्यं मया टीका बालव्युत्पत्तिहेतवे ॥ १ ॥

नागानन्दनाटकस्य भाषानुवादः ।

प्रथमोऽङ्कः ।

नान्दी

(पृ० १)—“ध्यान का बहाना कर के किस (स्त्री) को चिन्तन करता है ? क्षण भर के लिये नेत्र खोल कर काम के बाणों से पीड़ित हुए इस जन को (अर्थात् मुझे) देख । रक्तक होता हुआ भी तू रक्षा नहीं करता । तू झूठा ही दयालु है, तुझ से बढ़ कर निर्दय पुरुष और कौनसा है ?” इस प्रकार ईर्ष्या के साथ कामातुर युवतियों से कहा हुआ ब्रह्मी जिन (बुद्धः) तुम सभ्यों की रक्षा करे ॥ १ ॥

(पृ० २)—काम से धनुष खेंच कर, ऊँचे शब्द से ढोल बजा कर अभिमान से घूम रहे हुए काम के धीरों से (चन्द्र भ्रमरादिकों से), झुवें टेढ़ी कर के कांपने से जम्माई से मुस्काने से जिन के नेत्र चञ्चल हो रहे हैं उन स्वर्ग की अप्सराओं से, झुके हुए शिर वाले सिद्धों से, अभी तक यह विचलित नहीं हुआ इस प्रकार आश्चर्य से रोमाञ्चित शरीर वाले इन्द्र से, देखा हुआ समाधि में बैठा हुआ, ज्ञान को प्राप्त हुआ मुनीश्वर जिन तुम्हारी रक्षा करे ॥ २ ॥

(पृ० ४)—नान्दी के अन्त में सूत्रधार का प्रवेश ।

सूत्रधार—अरे बहुत विस्तार मत करो ।

आज मैं इन्द्र के उत्सव पर बड़े मान के साथ बुला कर अनेक दिशाओं और देशों से आये हुए, महाराज श्री हर्षदेव के चरण कमलों का आश्रय लेने वाले राजाओं के समूह से कहा गया हूँ ।

(पृ० ५)—कि “वह जो अद्भुत कथा की रचना से सुशोभित, विद्याधरों में चक्रवर्ती जीमूतवाहन की कथा से युक्त नागानन्द नाम नाटक हमारे स्वामी श्रीहर्षदेव से रचा गया है, वह हम ने

कर्णपरम्परा से तो सुना है परन्तु प्रयोग से (नटों द्वारा खेल कर) नहीं देखा ।

तो सब मनुष्यों के हृदयों को प्रसन्न करने वाले उसी राजा (श्री हर्ष) के बड़े आदर से और हम पर कृपा की बुद्धि से ठीक २ प्रयोग द्वारा आज तुम्हें (वह नाटक) खेल कर दिखाना चाहिये ।”

(पृ० ६)—तो अब मैं रङ्गभूमि और वेष आदि की रचना कर के (सभासदों की) इच्छानुसार कार्य करता हूँ ।

घूमकर और देखकर ।

और मुझे यह निश्चय है कि मैंने सब सभासदों के मन अपनी ओर खींच लिये हैं ।

क्योंकि:—

(पृ० ७)—श्रीहर्ष चतुर कवि है, यह सभा भी गुणों को ग्रहण करने वाली है, सिद्धों के राजा [जमिंतवाहन] का चरित भी संसार में लोगों के चित्तों को हरने वाला है, और हम नाटक खेलने में प्रवीण हैं । इस प्रकार इस नाटक में एक २ वस्तु भी इच्छानुसार फल की प्राप्ति का स्थान है तो जब कि मेरे भाग्य के उत्कर्ष से यह [उल्लिखित] सब गुणों का समूह उपस्थित हो गया तो फिर क्या कहना ॥ ३ ॥

(पृ० ८)—तो अब मैं घर को जाकर घरवाली को बुला कर गाना गाता हूँ ।

घूम कर और वेषगृह की ओर देख कर ।

यह हमारा घर है अब मैं प्रविष्ट होता हूँ ।

(पृ० ९)—प्रविष्ट होकर ।

आर्ये इधर तो आ ।

प्रविष्ट हो कर नटी [आंसुओं के साथ] आर्य मैं अभागिनी यह [उपस्थित] हूँ ।

आर्यपुत्र आज्ञा करें कौनसा कार्य करना है ?

सूत्रधार—[नटी को देख कर]

आर्ये नागानन्द नाटक खेल कर दिखाना चाहिये तू बिना कारण ही क्यों रोती है ?

(पृ० १०) नटी—आर्य कैसे न रोऊंगी । क्योंकि श्वशुर अब [मेरी] पूज्य श्वश्रू के साथ वृद्धावस्था जान कर अत्यन्त उत्पन्न हुई उदासीनता वाला, यह हृदय में जान कर कि अब तू (सूत्रधार)

परिवार के भार के उठाने योग्य हो गया है, तपोवन को चला गया है।

(पृ० ११) सूत्रधार—(उदास हो कर) अये पगारी ! क्या मुझे छोड़ कर माता पिता तपोवन को चले गये ? तो अब क्या उचित है ? (सोच कर) अथवा मैं कैसे माता पिता के चरणों की सेवा के सुख को छोड़ कर घर में ठहर सकता हूँ ? किस कारण—

बड़ों की परम्परा से आये हुए ऐश्वर्य (राज्य) को छोड़ कर माता पिता की सेवा करने के लिये मैं आज ही वन को चला जाऊंगा। जैसे जीसूतवाहन (इस नाटक का नायक) ।

(पृ० १३)

(प्रस्तावना)

तब नायक और विदूषक प्रविष्ट होते हैं।

नायक—(उदासीनता से) मित्र आत्रेय ?

मैं यह जानता हूँ कि यौवन विषयवासना का स्थान है, यह भी निश्चय है कि यौवन विनाशशील है, और पृथ्वी पर कौन नहीं जानता कि यौवन कर्तव्य अकर्तव्य के विचारों में विमुख रहता है। इस प्रकार यह यौवन निन्दा के योग्य भी है, तो भी यदि मेरा यौवन इसी प्रकार भक्ति से माता पिता की सेवा करते हुए व्यतीत होता है तो इष्टफल की प्राप्ति के लिये होगा ॥ ५ ॥

(पृ० १४) विदूषक—(क्रोध से) हे मित्र ! क्यों तू उदासीन होकर इतने समय तक इन माता पिता के लिये जो जीते हुए ही मरे हुआँ के समान हैं, इस ऐसे वनवास के दुःख को अनुभव कर रहा है ? इस लिये कृपा कर अब भी तो माता पिता के चरणों की सेवा के हठ से दूर हो कर इच्छानुसार विषयों के भोग से मनोहर राज्यसुख को अनुभव कर ।

(पृ० १५) नायक—मित्र ! तुम ने ठीक नहीं कहा। कैसे—

पिता के आगे पृथ्वी पर बैठा हुआ मनुष्य जैसे शोभा पाता है वैसे क्या सिंहासन पर शोभा पाता है ? अर्थात् नहीं। पिता के चरणों की सेवा करते हुए जो सुख प्राप्त होता है क्या वह राजाओं के समूह में प्राप्त होता है ? क्या वह संतोष तीनों लोकों के भोगने पर हो सकता है जो पिता से छोड़े हुए अन्न में होता है ? जिस ने पिता को छोड़ दिया उस के लिये राज्य तो क्लेशमात्र ही है। उसमें क्या कोई गुण है ? अर्थात् कुछ नहीं ॥ ६ ॥

(पृ० १६) विदूषक—(अपने मन में)

अहो इस का गुरुजनों की सेवा का प्रेम ! (सोच कर) हो तो इस बात को भी मैं अन्य प्रकार से कहूंगा । (प्रकाश) हे मित्र ! मैं केवल राज्य सुख को ही ध्यान में रख कर नहीं कहता । तेरा कर्त्तव्य कुछ और भी है ही ।

(पृ० १७) नायक—(मुस्करा कर) मित्र ! निश्चय से जो कर्त्तव्य है वह किया ही गया है । देख—

(पृ० १८)—प्रजापं न्याययुक्त मार्ग पर लगाई गई हैं, सत्पुरुष सुख से बैठाये गए हैं, वैसे ही सम्बन्धी लोग अपने समान बना दिये गए हैं (अर्थात् सब बन्धुओं को धन देकर अपने समान बनी बना दिया है) और राज्य में रक्षा की गई है' दिया है इच्छा से भी अधिक फल जिस ने वह कल्पवृक्ष भी याचकों को दिया गया । इस से बढ़ कर करने योग्य क्या कार्य है ? अथवा जो तेरे मन में स्थित है वह बतला ।

(पृ० १९) विदूषक—हे मित्र ! तेरा शत्रु मतङ्गहतक अत्यन्त साहसी है और उस के समीपदेश में रहते हुए प्रधान मन्त्रियों से सुरक्षित भी तेरा राज्य तेरे बिना सुस्थिर नहीं है ऐसा प्रतीत होता है ।

नायक—धिकार है मूर्ख ! मतङ्ग राज्य को छीन लेगा ऐसे तू शङ्का करता है ?

विदूषक—हां ।

पृ० (२०) नायक—यदि ऐसा है तो क्या न हो ? [अर्थात् मतङ्ग राज्य को हर ले तो कोई बात नहीं] इस में सन्देह नहीं कि अपने शरीर से लेकर सब कुछ परोपकार के लिए ही मुझ से पालन किया जाता है । जो तो स्वयं नहीं दिया जाता वह पिता के निवारण से । तो क्या है इस तुच्छ वस्तु के चिन्तन से ? पिता की आज्ञा का पालन ही अच्छा है । और मैं पिता से आज्ञा दिया गया हूं कि पुत्र जीमूतवाहन ! बहुत दिन सेवन करने से ग्रहण किये गये हैं समिधा, कुश, और पुष्प जहां, प्रायः खाये गये हैं मूल, फल, कन्द और नीवार (मुनियों के खाने योग्य जङ्गली अन्न) जहां, ऐसा यह स्थान है । इस कारण यहां से मलय पर्वत को जाकर उस पर कोई निवास के योग्य आश्रम के लिये स्थान देखो । (यह मैं आज्ञा दिया गया हूं) तो आओ मलय पर्वत को ही चलो ।

(पृ० २१) विदूषक—जो आप आज्ञा करते हैं । आप आयें ।
(यह कह कर दोनों धूमते हैं)

विदूषक—(आगे की ओर देख कर) हे मित्र ! देख देख ! यह मलय पर्वत का पवन, चिकने और घने चन्दनों के वन के मध्य में संगम से मिल गया है बहुत सा सुगन्ध जिस में, जो (पवन) निर्मल किनारे पर गिरने से खण्ड खण्ड हुए भरने से उछले हुए शीत जल कणों के समूह को उठाने वाला, पहले संगम से उत्कण्ठित हुई प्यारी के आलिङ्गन के समान, मार्ग की थकावट को दूर करता हुआ (पवन) प्रियमित्र (आप) को रोमाञ्चित कर रहा है ।

(पृ० २२) नायक—(देख कर आश्चर्य से) अरे हम मलय पर्वत पर तो पहुंच ही गये । [चारों ओर देख कर] अहो ! इस की रमणीयता ! वैसे ही—

मस्त हुए दिशाओं के हाथियों की कपोल रूप भित्तियों के घिसने से टूटे हुए और रस बहाते हुए चन्दन हैं जिस पर, चिल्ला रही हुई कन्दरा रूप गुफा हैं जहां, समुद्र की लहरों से ताड़ित, सिद्धों की स्त्रियों के चलने से चरणों की महदी से लाल हो गई हैं मोतियों के समान सफेद शिलायें जहां इस प्रकार का यह मलय पर्वत देखा हुआ मेरे चित्त को कुछ उत्कण्ठित कर रहा है ॥ ८ ॥

तो आ । इस पर चढ़ कर कोई निवास के योग्य आश्रमस्थान तलाश करें ।

(पृ० २४) विदूषक—ऐसे ही करते हैं । [आगे खड़ा हो कर] आप आयें । [चढ़ने का नाटक करते हैं]

नायक—[दहनी आंख का फड़कना प्रकट करता हुआ] अरे—

दहनी आंख फड़क रही है, मेरी फल इच्छा तो कहीं नहीं है । मुनि [शकुनशास्त्रकार] का वचन भी असत्य नहीं । तो यह स्फुरण क्या कहेगा ? ॥ ९ ॥

विदूषक—हे मित्र ! यह अवश्य समीप स्थित तेरे किसी प्यारे को सूचित करता है ।

(पृ० २५) नायक—ऐसे ही सही जैसे आप कहते हैं ।

विदूषक—[देख कर] हे मित्र ! देख देख । विशेष कर घने और चिकने वृक्षों से अलंकृत, सुगन्धित घृत और सामग्री के गन्ध से मिला हुआ बहुत धूम जहां निकल रहा है, निर्भयता और सुख से

बैठे हुए हैं [मृगों के] बच्चों के समूह जहां, ऐसा तपोवन सा प्रतीत होता है।

(२६) नायक—ठीक मालूम किया। यह तपोवन ही है। कैसे-वृक्षों की न बहुत मोटी छालें पहरने के लिये मानो दया से काटी हुई दीख रही हैं। डूबा हुआ भी साफ दीख रहा है पुराना कमण्डलु जिस में इसीलिये भरने का जल साफ है। और कहीं विद्यार्थियों से तोड़ कर फेंकी हुई मुञ्ज की मेखलाएं दीख रही हैं। और लगातार सुनने के कारण तोते से यह सामवेद का पद पढ़ा जा रहा है ॥ १० ॥

(पृ० २७) तो आओ प्रविष्ट होकर देखें [प्रवेश का वादक करते हैं] नायक—[आश्चर्य से देख कर] अहो प्रसन्न हुए मुनिलोगों से बहुत विचारे जा रहे हुए सन्नेहयुक्त वेदवाक्यों का विस्तार है जहां, पढ़ रहे हुए विद्यार्थियों से काटी जा रही हैं बहुत गीली समिधायें जहां, तपस्वियों की कन्याओं से चारों ओर से भरे जाते हैं छोटे पौदों के आलवाल [वारियां] जहां, ऐसे तपोवन की शान्तियुक्त मनोहरता आश्चर्यकारिणी है।

(पृ० २८)—क्योंकि यहां—

क्या वृक्ष भी अतिथिसेवा करना सीखे हैं ? क्योंकि ये वृक्ष अमरों के शब्द से मीठा स्वागत सा कहते हुए फलों से भुके हुए सिरों से प्रणाम सा कर रहे हैं। पुष्पों की वर्षा करते हुए जानों भुके आर्घ्य देते हैं ॥ ११ ॥

इस कारण मेरा विचार है कि यह तपोवन निवास के योग्य है। यहां रहते हुए हमें सुख होगा।

(पृ० २९) विदूषक—हे मित्र ! कुछ टेढ़ी गर्दनो वाले, स्थिर मुख से बाहर निकल रहे हैं कुछ चबाये हुए कुश के घास जिनके, भुकाया हुआ और सावधान है एक कान जिन का और सुख से बन्द किये नेत्रों वाले ये मृग कुछ सुनते हुए से दीख रहे हैं।

नायक—[कान देकर] मित्र ठीक मालूम किया। वैसे ही—

३० ये स्थिर अङ्गों वाले मृग, दांतों के मध्य में स्थित घास के घास के चबाने के शब्द को रोक कर, उचित स्थान पर प्राप्त विश्राम से, प्रकट की हुई समता से गम्भीर और ऊंची ध्वनि की मर्यादा से मीठा बजने वाली सात तारों वाली वीणा के अमरों की गूंज के

समान तार के स्वर से मिले हुए साफ सुन्दर पदों वाले गीत को सुन रहे हैं ॥ १२ ॥

(पृ० ११) विदूषक—हे मित्र ! फिर यह तपोवन में कौन गाता है ।

नायक—जैसे ये तारों कोमल अङ्गुलियों के तल से ताडित हुई साफ बोलती हैं वैसे मेरा यह विचार है कि सूक्ष्म अस्पष्ट मधुर ध्वनि की प्रधानता से गाया जाता है । [अङ्गुलियों के अग्रभाग से आगे की ओर संकेत करता हुआ] इस मन्दिर में देवी की आराधना करती हुई कोई स्वर्गीय स्त्री वीणा से गा रही है ।

विदूषक—हे मित्र ! आओ हम दोनों भी देवता का मन्दिर देखें ।

नायक—मित्र ! सचमुच आपने ठीक कहा । देवता तो नमस्कार करने योग्य होते हैं । [आगे बढ़ता हुआ एक साथ ठहर कर] मित्र ! कभी यह व्यक्ति दर्शन के योग्य न हो । इसलिये हम दोनों तमाल की झाड़ी की आड़ में होकर देखते हुए अवसर की प्रतीक्षा करें । [वैसे ही करते हैं]

[तब प्रविष्ट होती है पृथ्वी पर बैठी हुई वीणा को बजाती हुई मलयवती और चेटी (सेविका)]

नायिका (मलयवती) गाती है—

हे खिले हुए कमलों के केसरों की धूलि के समान गौर वर्ण वाली भगवति पार्वति ! तुम्हारी प्रसन्नता [कृपा] से मेरा मनोरथ [विधाधरों में चक्रवर्ती मेरा पति हो इस प्रकार का] पूर्ण हो ॥ १३ ॥

(पृ० ३३ नायक—[कान देकर] मित्र ! अद्भुत ही गीत और अद्भुत ही बाजा है ।

यहां इस दश ही प्रकार के स्वरों को प्रकट करने वाले धातु नाम गीत से प्रकटता प्राप्त की गई है । शीघ्र, मध्यम और मन्द ताल से बांटा हुआ यह तीन प्रकार का लय साफ है । गोपुच्छ आदि तीनों यतियें भी क्रम से प्रकाशित की गई हैं । और तीनों वीणा आदि बाजों से मिले हुए बाजों के भेद भी भली प्रकार दिखाये गये हैं ॥ १४ ॥

[पृ० ३४] चेटी—[नम्रता से] राजकुमारि ! देर से [वीणा] बजाती हुई तेरे कोमल हाथों को थकावट क्यों नहीं हुई ।

नायिका—[तिरस्कार से] चेष्टि ! देवी के आगे वीणा बजाती हुई मेरे कोमल हाथों को थकावट कैसे ?

(३५) चेष्टी—राजकुमारि ! मैं तो कहती हूँ कि इस निर्दय देवी के आगे [वीणा] बजाने से क्या है ? जो इतने समय से कन्याओं से कठिणता से करने योग्य नियम और भक्ति से आराधना करती हुई तुझे आज तक भी प्रसन्नता नहीं दिखाती !

विदूषक—यह तो कन्या है, क्यों न देखें !

(३६) नायक—क्या दोष है, कन्यायें निर्दोष दर्शन वाली होती हैं । किन्तु कभी हमें देख कर बाल्यावस्था में सुलभ भय से यहां देर तक न ठहरे । इस लिये इसी तमालवृक्षों के समूह के पीछे छिप कर देखें ।

विदूषक—ऐसे ही करते हैं । [दोनों देखते हैं]

विदूषक—[देख कर आश्चर्य से] हे मित्र ! देखो देखो, अहो आश्चर्य । न केवल वीणा में (प्रास की) निपुणता से ही सुख करती है किन्तु इस वीणा की शिष्टा के सदृश रूप से भी नेत्रों को आनन्द उत्पन्न करती है । फिर यह कौन है ? क्या देवी है ? अथवा नागों की कन्या है ? अथवा विद्याधरों की कन्या है ? वा सिद्ध कुल में उत्पन्न हुई है ?

पृ० ३७ नायक—[प्रेम की इच्छा से देखता हुआ] मित्र ! मैं नहीं जानता यह कौन है । फिर मैं यह जानता हूँ—

यदि यह स्वर्ग की स्त्री है तो इन्द्र के हजार नेत्र सफल हो गये । यदि यह नागकन्या है तो इस के मुख के विद्यमान होते हुए पाताल चन्द्रमा से शून्य नहीं । यदि यह विद्याधरों की कन्या है तो हमारी जाति अन्य सब जातियों को जीतने वाली हो गई । यदि यह सिद्धों के वंश में उत्पन्न है तो सिद्ध तीनों लोकों में प्रसिद्ध हो गये ॥ १५ ॥

(पृ० ३८) विदूषक—[नायक को देख कर प्रसन्नता से अपने मन में] शुक है यह चिरकाल से काम के विषय में पड़ गया ।

[अपनी ओर इशारा कर के भोजन को लक्ष्य कर के] अथवा नहीं नहीं । मुझ एक ब्राह्मण के ही [विषय में फंसे गया]

(पृ० ३९) चेष्टी—[नम्रता से] राजकुमारि ! मैं कहती हूँ इस निर्दय देवी के आगे बजाने से क्या प्रयोजन ? [यह कह कर वीणा को मिलाती है]

नायिका—(क्रोध से) अरी चेष्टि ? भगवती गौरी का निरादर मत कर । निश्चय से आज (रात को) भगवती ने मुझ पर कृपा कर दी है ।

चेष्टी—(प्रसन्नता से) राजकुमारि ? कहो तो कैसी कृपा ?

नायिका—अरी चेष्टि ? मैं जानती हूँ । आज स्वप्न में इसी वीणा को बजाती हुई मैं भगवती गौरी से कही गई हूँ—पुत्रि मलयवति ? तेरी इस वीणा की निपुणता की अधिकता से मैं सन्तुष्ट हो गई हूँ । और बालकों से कठिनता से करने योग्य मुझ पर इस विशेष भक्ति से (सन्तुष्ट हूँ) तो विद्याधरों में चक्रवर्त्ती शीघ्र तेरे साथ विवाह करेगा ।

(पृ० ४०) चेष्टी—(हर्ष से) राजकुमारि ! यदि ऐसे है तो इसे स्वप्न क्यों कहती हो ? इसमें सन्देह नहीं कि हृदय में ठहरा हुआ वर ही देवी से दिया गया ।

विदूषक—(सुनकर) मित्र ! हमारा देवीदर्शन के लिये यही अवसर है । तो आओ आगे बढ़ें ।

नायक—मैं तो नहीं प्रविष्ट होऊँगा ।

विदूषक—[न चाहते हुए भी नायक को सङ्केत कर के—बल से खेंचकर और पास जाकर] आप का कर्याण हो । श्रीमति ? सत्य ही चतुरिका कहती है । वह यही वर है जो देवी से दिया गया है ।

(पृ० ४१) नायिका—(घबराहट से उठती हुई नायक की ओर संकेत कर के) चेष्टि ! यह कौन है ?

चेष्टी—(नायक को देख कर एक ओर होकर) इस अनुपम रूप से मेरा यह विचार है कि यह वही है जो भगवती से प्रसाद रूप में दिया गया है ।

(४२) नायिका—इच्छा से और लज्जा से नायक को देखती है ।

नायक—हे चञ्चल और दीर्घ नेत्रों वाली ! हे दीर्घश्वास से काम्पते हुए कठोर और घने स्तनों वाली ! यह शरीर तो तपस्या से ही अत्यन्त थकावट को प्राप्त हो चुका है, फिर हे शीघ्रता करने वाली ! किस लिये खेद को प्राप्त होती हो ? ॥ १६ ॥

नायिका—(एक ओर होकर) चेष्टि ! अति भय से इस के सम्मुख मैं नहीं ठहर सकती । (नायक को तिर्छी दृष्टि और लज्जा से देखती हुई मुख को कुछ दूसरी ओर कर के बैठती है)

(४३) चेटी—राजकुमारि ! यह क्या ?

नायिका—चेटी ! मैं इस के समीप नहीं बैठ सकती । तो आओ अन्य स्थान में चलें । (उठना चाहती है)

विदूषक—अरे यह तो डरती है । अपनी [मेरी] पढ़ी हुई विद्या के समान [इसे] थोड़ी देर ठहराता हूँ ।

नायक—क्या दोष है ।

विदूषक—श्रीमति ! क्या यहां तुम्हारे तपोवन में ऐसा ही व्यवहार है कि आये हुए अतिथि का वाणीमात्र से भी आदर नहीं किया जाता ?

चेटी—[नायिका को देख कर अपने मन में] इस नायक में इस की दृष्टि मानों प्रेम वाली है । हो तो, ऐसे कहूंगी । [प्रकट] राजकुमारि ! ब्राह्मण ठीक कहता है । तुम्हें अतिथि जनों का आदर करना उचित है । तो किस लिये ऐसे प्रतापशाली मनुष्य के विषय में विचारशून्य हो कर बैठी है ? अथवा तू ठहर । मैं ही जैसे उचित हो (आदर) करूंगी । (नायक की ओर इशारा कर के) आर्य का शुभागमन हो । आर्य आसन स्वीकार कर के इस स्थान को भूषित करें ।

(४४) विदूषक—हे मित्र ! यह ठीक कहती है । यहां बैठ कर थोड़ी देर विश्राम करते हैं ।

नायक—आप ठीक कहते हैं (दोनों बैठ जाते हैं)

नायिका—(चेटी की ओर संकेत कर के) अरी हंसोड़ ! ऐसे मत कर यदि कोई तपस्वी देख लेगा तो मुझे दुराचारिणी अनुमान करेगा ।

(४५)—तब तापस प्रवेश करता है ।

तापस—कुलपति कौशिक [विश्वामित्र] से मैं आज्ञा दिया गया हूँ कि पुत्र शण्डिल्य ! पिता की आज्ञा से सिद्धों में युवराज मित्रावसु विद्याधरों में होने वाले चक्रवर्ती कुमार जीमूतवाहन को, जो यहां ही मलय पर्वत पर कहीं उपस्थित है, भगिनी मलयवती के वर के लिये देखने को आज गया है । और उसकी प्रतीक्षा करती हुई मलयवती की कभी मध्याह्न के स्नान के समय की अवधि व्यतीत हो जाये । इस लिये इसे (मलयवती को) बुला कर आ । इस लिये तपोवन में गौरी के मन्दिर को ही जाता हूँ । [घूम कर पृथ्वी को देख कर आश्चर्य से] अरे धूलियुक्त पृथिवी के प्रदेश पर फिर यह स्पष्ट चक्र के निशान वाली पाओं की रेखा किस की है ?

[आगे जीमूतवाहन की ओर संकेत करके] निःसन्देह यह इसी महापुरुष की है। वैसे ही—

(४६) शिर पर यह राजमुकुट स्पष्ट शोभा पा रहा है। भ्रुवों के मध्य में यह रोमों की पंक्ति है। नेत्र लाल कमल के समान हैं। छाती सिंह से ईर्ष्या करती है। और जैसे ये दोनों चरण चक्र के चिह्न वाले हैं मैं यह मानता हूँ कि यह कोई [राजकुमार] विद्याधरों में चक्रवर्ती की पदवी को न प्राप्त कर के नहीं विश्राम करेगा। अर्थात् यह अवश्य चक्रवर्ती राजा बनेगा ॥ १७ ॥

अथवा संदेह नहीं करना चाहिये। स्पष्टतया यही जीमूतवाहन होना चाहिये। [मलयवती को देख कर] अरे यह राजपुत्री भी है। [दोनों को देख कर] शीघ्रता से विधाता उचित संयोग करने वाला हो। यदि इस जोड़े को जो आपस में सदृश है, मिला दे। [पास जाकर नायक की ओर संकेत कर के] आप का कल्याण हो।

नायक—भगवन् ! जीमूतवाहन प्रणाम करता है। [बैठना चाहता है]

(४८) तापस—स्वागत के लिये मत उठिये। निःसन्देह अभ्यागत सब का गुरु होता है इस कारण आप ही हमारे पूजा के योग्य हैं। इस लिये सुखपूर्वक बैठिये।

नायिका—आर्य ! प्रणाम करती हूँ।

तापस—[नायिका की ओर इशारा करके] पुत्रि ! [ईश्वर की कृपा से] सदृश पति के पास जाने वाली हो। राजपुत्रि ! कुलपति कौशिक तुझे कहते हैं कि मध्याह्न के स्नान का समय व्यतीत हो रहा है। इस लिये शीघ्र आज्ञाये।

मलयवती—जो गुरु आज्ञा देते हैं। [अपने मन में] एक ओर गुरु का वचन, दूसरी ओर प्रिय के दर्शन का सुख, इस प्रकार जाने आने पर चढ़ा हुआ हृदय मुझे घुमा रहा है। [उठ कर दीर्घ श्वास ले कर लज्जा से और प्रेम से नायक को देखती हुई तपस्वी के साथ निकल गई]

नायक—उत्कराण से दीर्घ श्वास लेकर नायिका को देखता हुआ

(४९)—जंघाओं की स्थूलता के भार से मन्द मन्द जाती हुई इस [मलयवती] से, यद्यपि यह अन्य ओर जा रही है, मेरे हृदय पर पैर रखा गया है ॥ १८ ॥

विदूषक—अरे जो देखने योग्य था तूने देख लिया । तो अब दोपहर के सूर्य की किरणों के सेक से जानो दुगनी हुई मेरे पेट की अग्नि प्रचण्ड हो रही है । तो आओ निकल चलें । जिस से मैं ब्राह्मण अतिथि बन कर मुनिजनों के पास से प्राप्त हुए कन्द मूल फलों से ही तो प्राण धारण करूं ।

नायक—[ऊपर को देख कर] भगवान् सहस्र किरणों वाले [सूर्य] आकाशतल के मध्य में स्थित हैं ।

वैसे ही—

(१०)—गर्मी से उसी क्षण घिसा गया है चन्दन रस जिन से इसीलिये सफेद रंग के कपोलों को धारण करता हुआ, लगातार हिल रहे अपने कान रूप तालपत्रों की वायु से भले हुए मुखवाला, सूंड से छोड़ी हुई जल की बूंदों से विशेष कर के सिंचे हुए हृदय वाला, यह हाथियों का पति अब कुम्हलाये हुए शल्लक वृक्ष के समान दुःख से सहने योग्य दशा को जानों धारण कर रहा है ॥ १६ ॥

प्रथमोऽङ्कः समाप्तः ।

द्वितीयोऽङ्कः

(११)—तब चेटी प्रविष्ट होती है ।

चेटी—राजकुमारी मलयवती से आज्ञा दी गई हूं कि चेटी मनोहरिके ! मेरा भ्राता आर्य मित्रावसु आज देर कर रहा है । तो जा कर मालूम कर कि आया है वा नहीं । [बूमती है]

[नेपथ्य की ओर देख कर] फिर यह कौन शीघ्र २ इधर ही आ रही है । [देख कर] क्या चतुरिका है ?

तब दूसरी चेटी प्रविष्ट होती है ।

पहली—सखि चतुरिके ! किस लिये फिर मुझे छोड़ कर ऐसे शीघ्र २ जा रही हो ?

दूसरी—सखि मनोहरिके ! राजकुमारी मलयवती से आज्ञा दी गई हूं कि चेटी चतुरिके ! मेरा शरीर फूलों के चुनने के परिश्रम से थक गया है । जानों शरद् ऋतु की धूप से पैदा हुई गरमी मुझे बहुत अधिक तंग करती है । इस लिये तू जा, कोमल केले के पत्रों से ढके हुए चन्दनलता घर में चन्द्रकान्तमणि रूप शिला के तल को

तैयार कर और मैं ने आज्ञा के अनुसार कार्य कर दिया है। अब जाकर राजकुमारी को बतलाती हूँ।

(१२) पहली—यदि ऐसे है तो शीघ्र जाकर बतला। जिस से वहाँ जाने पर इस की गरमी शान्त हो।

दूसरी—[हंस कर अपने मन में] इस की गरमी ऐसी नहीं। जो ऐसे ही शान्त हो जायगी। अत्यन्त मनोहर चन्दन के भाँड़ों से बने घर को देख कर मेरे विचार में गरमी आगे से अधिक हो जायगी। [प्रकट] तो तू जा मैं भी मणियों की शिला का तल तय्यार है यह जाकर राजकुमारी को बतलाती हूँ।

दोनों निकल गईं।

तब प्रविष्ट होती है उत्कण्ठा युक्त मलयवती और चेटी।

मलयवती—[दीर्घ श्वास ले कर अपने मन में] हृदय ! उस प्रकार उस मनुष्य [जीमूतवाहन] में जो लज्जा से नीचे मुख कर के अब वहाँ [उस के पास] स्वयं चला गया है। अहो तेरी स्वार्थपरता। [प्रकट] चेटी चतुरिके ! मुझे देवी का मन्दिर दिखला।

(१३) चेटी—[अपने मन में] चन्दनलता के घर को चली हुई कहती है भगवती का मन्दिर। [प्रकट] राजकुमारी तो चन्दनलता गृह को चली है।

नायिका—[लज्जा से] चेटी ! अच्छा स्मरण कराया। तो आ वहीं चलें।

चेटी—आओ आओ राजकुमारी। [नायिका दूसरी ओर जाती है]

चेटी—[पीछे देख कर न्याकुलता से अपने मन में] अहो इस के हृदय की शून्यता ! क्या उसी देवी के मन्दिर को चल पड़ी ? (प्रकट) राजकुमारि ! चन्दनलतागृह तो इधर है। इस लिये इधर आ। [नायिका आश्चर्य और मुस्कान के साथ वैसे ही करती है]

चेटी—यह है चन्दनलतागृह। तो प्रविष्ट होकर चन्द्रकान्तमणि के शिलातल पर बैठ कर राजकुमारी धैर्य करे। (दोनों बैठ जाती हैं)

नायिका—(दीर्घ श्वास ले कर अपने मन में) भगवन् फूलों के अस्त्र वाले (कामदेव) जिस से (जीमूतवाहन से) तू रूप की शोभा से जीता गया है। उस का तू ने कुछ न किया (बिगाड़ा) फिर मुझ अपराध रहित को अबला समझ कर प्रहार करता हुआ लज्जित नहीं होता ? [अपने आप को देख कर कामावस्था दिखाती हुई प्रकट] चेटी ! फिर क्या कारण है कि घने कोमल पत्रों से ढकी हुई सूर्य की

किरणों वाला वही चन्दनलतागृह अभी तक मेरे सन्ताप के दुःख को दूर नहीं करता ?

(१४) चेटी—मैं यहां गरमी का कारण समझती हूं । फिर क्या असम्भव मानने वाली 'वह मेरा पति नहीं हो सकता यह बिचारने वाली' राजकुमारी मेरे उस अभिप्राय को नहीं स्वीकार करेगी ।

नायिका—(अपने मन में) जानो इस से मैं जानी गई हूं । तो भी पूछती हूं । (प्रकट) चेटी ! वह क्या है जो नहीं स्वीकार किया जाता ? तो कहो तो वह कौन सा कारण है ?

चेटी—यह तेरे हृदय में स्थित वर ।

नायिका—[हर्ष से आदर से उठ कर दो तीन पद चल कर] वह कहां है कहां है ?

चेटी—(उठकर मुस्कान से) राजकुमारि ! वह कौन ?

नायिका लज्जा से बैठ कर नीचे मुख कर के रह जाती है ।

चेटी—राजकुमारि ! मैं यह कहना चाहती हूं कि यह तेरे हृदय में स्थित वर ही देवी से स्वप्न में दिया गया । पीछे भी फैके हैं फूलों के वाण जिसने ऐसे कामदेव के समान वह राजकुमारी से देखा गया । वह तेरी इस गरमी का कारण है । जिस से यह स्वाभाविक ठण्डा भी चन्दनलता गृह तेरे गरमी के दुःख को दूर नहीं करता ।

(१५) नायिका—चतुरिके ! तुझ से मैं मालूम की गई हूं । चेटी ! सत्य ही तू तो चतुरिका है । तुझ से और क्या छिपाऊं ? इसलिये कह दूंगी ।

चेटी—राजकुमारि ! अभी कह दिया । बहुत बोलने से क्या है ? घबराओ मत । मत दुःखी हो । यदि मैं चतुरिका हूं तो वह भी राजकुमारी को चाहता हुआ थोड़ी देर भी आराम न करेगा । तो यह भी मैं ने जान लिया ।

नायिका—(आंसुओं के साथ) चेटी ! हमारा इतना भाग्य कहां ।

चेटी—राजकुमारि ! ऐसे मत कहो । क्या वह, जैसे विष्णु लक्ष्मी को, वैसे छाती से तुझे जब तक न लगा ले संतुष्ट हो नहीं सकता है ?

नायिका—क्या सुजन मीठी बातों को छोड़ कर और कहना जानता है ? सखि ! इस कारण से भी मुझे गरमी अधिक सताती

है कि वह महाप्रतापी वाणीमात्र से भी मुझ से आदर न किया गया। वह मुझे 'इस ने सत्कार नहीं किया, भोली भाली है' इस प्रकार समझेगा। (यह कह कर रोती है)

चेटी—राजकुमारि ! मत रो। अथवा क्यों न रोएगी ? इस के हृदय का बड़ा संताप अधिक दुःख देता है। तो अब मैं यहां क्या करूंगी। तो अब चन्दनलता के कोमल पत्रों का रस इस के हृदय पर लगाऊंगी। (उठ कर चन्दन के कोमल पत्र को लेकर निचोड़ कर हृदय पर लगाती है) राजकुमारि ! मैं कहती हूं मत रो। यह ऐसा ठंडा चन्दन का रस इन लगातार गिरने वाले आंसुओं के बिन्दुओं से गरम किया हुआ तेरे हृदय के इस संताप को नहीं दूर करता। (केले का पत्र लेकर वायु करती है)

नायिका—(हाथ से इटाती है) सखि ! वायु मत कर। यह केले के पत्र का वायु तो गरम है।

चेटी—राजकुमारि ! इस का दोष मत बतला। तू चुने हुए 'क्रम से रखे हुए' चन्दन के कोमल पत्रों के संग से शीतल हुए इस केले के पत्रों की वायु को अपने श्वासों से मिला कर गरम कर रही है।

नायिका (आंसुओं के साथ) सहेली ! इस दुःख की शान्ति का उपाय कोई है भी !

चेटी—राजकुमारि ! यदि वह 'नायक' यहां आ जाय।

तब प्रविष्ट होते हैं नायक और विदूषक।

नायक—वन में वा आश्रम पर उन वृक्षों की सफेद और काली आंखों की कान्ति से शाखा और पत्रों के समूह में लगे हुए और हिल रहे हुए कृष्ण मृग चमों के समूह की तरह करती हुई उस कान्ता से मुख मोड़ कर मुनि के सामने भी जो मैं देखा गया हूं। उस से ऐसे ताडित हुए मुझ पर हे पुष्पशर काम ! आप से वृथा ही ये बाण किस लिये फेंके जाते हैं ? २०

(५७) विदूषक—मित्र ! तेरी वह धीरता कहां गई ?

नायक—मित्र ! मैं तो बड़े धैर्य वाला ही हूं। कैसे—क्या मुझ से चन्द्र से सफेद रातें नहीं व्यतीत की गईं ? क्या नीलकमल नहीं सूंघा गया ? क्या खिले हुए मालतीपुष्पों की सुगन्ध वाले प्रभात के पवन नहीं सहे गये ? क्या मुझ से सरोवर पर भ्रमरों की ध्वनि

नहीं सुनी गई ? जिस से आप, कातरों में अधीर है, इस प्रकार मुझे वृथा ही कहते हैं ॥ २१ ॥

(५८)—(सोच कर) अथवा झूठ नहीं कहा । मित्र आत्रेय ! मैं सचमुच अधीर ही हूँ ।

स्त्रियों के समान हृदय वाले मुझ से जिस लिये कि आज ही अङ्गरहित कामदेव से फैंके हुए फूलों के वाण भी नहीं सहे गये तो तेरे आगे 'मैं धीर हूँ' इस प्रकार मैं कैसे कहूँ ? ॥ २२ ॥

(५९) विदूषक—[अपने मन में] इस प्रकार अधीर बतलाते हुए इस से अपने हृदय का बड़ा भारी आवेग प्रकट किया गया है । तो अब मैं इसे किसी और विषय में फैंकता हूँ । [प्रकट] मित्र ! फिर तू आज कैसे शीघ्र ही माता पिता की सेवा कर के यहां आ गया है ?

नायक—उचित प्रश्न है । अथवा और किस को यह बतलाने योग्य है ? आज निश्चय से स्वप्न में मैं समझता हूँ—वही अत्यन्त प्यारी [अङ्गुलि से इशारा करता हुआ] इस चन्दनलता के गृह में चन्द्रकान्तमणि की शिला पर बैठी हुई प्रेम से कुछ जानों मुझे कुछ उपा-लम्भ देती हुई मुझ से देखी गई ।

तो मैं स्वप्न में अनुभव किये प्यारी के समागम से मनोहर इस चन्दनलता गृह में बाकी दिन को व्यतीत करना चाहता हूँ । इस लिये आ चलें ।

[घूमते हैं]

चेटी—[कान देकर घबराहट से] राजकुमारी ! जानों पात्रों का शब्द है ।

नायिका—[भय से अपने आप को देखती हुई] चेटी ! ऐसी आकृति को देख कर मत कोई मेरे हृदय को जांच लें ! तो उठ । इस लाल अशोक वृक्ष के पीछे छिप कर देखें कि यह कौन है । (वैसे ही करती हैं)

विदूषक—यह चन्दनलतागृह है । तो आओ प्रविष्ट होवें । (नाटक की रीति से प्रविष्ट होते हैं)

नायक—चन्द्रकान्तमणि की शिला के सहित भी यह चन्दनलता-गृह उस चन्द्रमा के समान मुख वाली 'मलयवती' से रहित चांदनी से रहित रात्रि के मुख की तरह मुझे प्यारा नहीं लगता ॥ २३ ॥

चेटी—[देख कर] राजकुमारि ! बधाई हो । यह तो वही तेरे हृदय का प्यारा जन है ।

नायिका—[देख कर प्रसन्नता से और भय से] चेटी ! इस को देख कर अतिभय से यहां समीप ही नहीं ठहर सकती हूं । कभी यह देख लेगा । तो आ दूसरी तरफ चले । [उत्कण्ठा से एक पांव चल कर] चेटी ! मेरी जंघा कांपती है ।

(६१) चेटी—[हंस कर] अरी डरपोक ! यहां बैठी हुई तुझे कौन देखता है ? निस्सन्देह तू इस रक्त अशोक के वृक्ष को भूल गई है । तो यहां ही बैठ कर ठहरें—[वैसे ही करती हैं]

विदूषक—[देख कर] मित्र ! यह है वह चन्द्रमणि शिला ।

नायक—[आंसुओं के साथ दीर्घश्वास लेता है] ।

चेटी—राजकुमारि ! मैं समझती हूं जानों स्वप्न की बातचीत है । इस लिये सावधान होकर सुनें । (दोनों सुनती हैं)

विदूषक—[हाथ से ' नायक को ' हिलाता हुआ] मित्र ! मैं कह रहा हूं यह है वह चन्द्रमणि शिला ।

नायक—[आंसुओं के साथ लम्बा श्वास लेकर] ठीक मालूम किया । [हाथ से संकेत कर के]

यह वही चन्द्रमणि शिला है जिस पर बायें हस्तरूप कोमल पत्र पर कुछ पीले वर्ण वाले मुख को रख कर गहरा श्वास ले रही हुई, मेरे विलम्ब करने पर प्रकट किये हृदय के अभिप्राय वाली, कुछ २ फटक रहे निचले ओष्ठ वाली, दूर हुए मन के क्रोध वाली, प्यारी मुझ से रोती हुई देखी गई ॥ २४ ॥

(६२)—तो उसी चन्द्रमणि शिला पर बैठें । (दोनों बैठते हैं)

नायिका—[सोच कर] फिर यह कौन होगी ?

चेटी—राजकुमारि ! जैसे हम छिप कर इस को देख रही हैं ऐसे ही तू भी तो न देखी गई है ।

नायिका—यह संभव है । क्योंकि फिर प्रेम से कुपित प्रियजन को हृदय में रख कर बातें करता है ?

चेटी—राजकुमारि ! ऐसी आशंका मत कर । फिर भी तो सुनें ।

विदूषक—[अपने मन में] यह इस कथा से प्रसन्न होता है । हो, इसी कथा को चलाऊंगा । (प्रकट) मित्र ! तब वह रोती हुई तुझ से क्या कही गई ?

नायक—मित्र ! यह कही गई—

(६३) यह चन्द्रकान्तमणि की शिला का तल आंसुओं के जल से सींचा हुआ तेरे इस मुखरूप चन्द्रमा के उदय होने से जानों भर रहा है ॥ २५ ॥

नायिका—[क्रोध से] चतुरिके ! क्या इस से बढ़ कर भी कुछ और सुनने योग्य है ? तो आ अन्यस्थान को चलें ।

चेटी—[हस्त में ' उस का हाथ ' पकड़ कर] राजकुमारि ! ऐसे मत कह । तू ही स्वप्न में देखी गई है । इस की दृष्टि अन्य स्त्री में नहीं प्रसन्न होती ।

नायिका—मेरा हृदय विश्वास नहीं करता । तो कथा की समाप्ति तक प्रतीक्षा करें ।

नायक—मैं समझता हूँ उसी की इस शिला पर मूर्ति बना कर चित्र में लिखी हुई उस से अपने आप को बहलाऊँ । तो इसी पर्वत के किनारे से मनशिल के टुकड़े लेकर आ ।

विदूषक—जो आप आज्ञा देते हैं [घूम कर लेकर और पास जा कर] मित्र ! तुझ से एक रंग के लिये आज्ञा दी गई थी । मुझ से फिर यहीं आसानी से मिलने वाले पाँच प्रकार के रंग लाए गये हैं । आप चित्र बनायें । (पास ले जाता है)

(६४) नायक—मित्र ! अच्छा किया । (लेकर) [शिला पर खँचता हुआ रोमाञ्च के साथ) मित्र ! देख—

सुगमता से बिम्बफल के समान शोभा वाला है निचला ओष्ठ, जिसका, (चन्द्रपत्र में) सुन्दर मण्डल की शोभा को धारण करने वाला । नेत्रों को आनन्द देने वाले प्रिया के मुख की चन्द्रमा के समान यह पहले देखी हुई रेखा भी सुख देती है ॥ २६ ॥

[लिखता है]

विदूषक—[आश्चर्य से देख कर] सामने न होने पर भी इस प्रकार का रूप लिखा जाता है । अहो आश्चर्य !!!

नायक—[मुस्कान से] मित्र !

सामने संकल्प से बैठाई हुई यह प्यारी पास ही बैठी है । यदि इसे बार बार देख कर लिखता हूँ तो इस में आश्चर्य ही क्या ? ॥ २७ ॥

(६५) नायिका—(रोकर) चतुरिके ! कथा की समाप्ति तो जान ली । तो आ अब (हम) मित्रावसु को देखें ।

चेटी—(रंज से अपने मन में) इस की बातें तो जीवन की इच्छा से रहित सी हैं । (प्रकट) राजकुमारि ! निस्सन्देह वहाँ

मनोहरिका गई है। तो कभी स्वामी मित्रावसु यहाँ आ जाय !
तब मित्रावसु दाखल होता है।

मित्रावसु—पिता से आह्वा दिया गया हूँ जैसे “हे पुत्र मित्रावसो ! यहाँ समीप रहने से यह जीमूतवाहन हम से अच्छी तरह परीक्षा किया गया है। इस से बढ़ कर योग्य वर कहाँ है। इस लिये पुत्री मलयवती इसे ही दे दीजिये।” मैं तो प्रेम की पराधीनता से कुछ और ही दूसरी अवस्था अनुभव कर रहा हूँ। और दूसरे—

जिस से (यह जीमूतवाहन) विद्याधरों के राजकुल में प्रधान, बुद्धिमान, सत्पुरुषों से आदृत, रूप से अनुपम, वीरता रूपी धनवाला, विद्यासम्पन्न, और युवक है। और जिस से कि यह उद्यत हुआ दूसरे जीवों के लिये दया से प्राणों को भी त्याग दे। उस कारण उसे अनुपम भगिनी प्रदान करते हुए मुझे संतोष भी है और रंज भी है ॥ २८ ॥

और मैंने सुना है कि “जीमूतवाहन गौरी के आश्रम से सम्बन्ध रखने वाले चन्दनलतागृह में विद्यमान है।” तो इस चन्दनलतागृह में पहले प्रविष्ट होता हूँ। (प्रविष्ट होता है)

विदूषक—(भय से देख कर) मित्र ! इस चित्र में लिखी हुई कन्या को इस केले के पत्र से ढाँप दें। यह तो सिद्धों में युवराज मित्रावसु यहाँ आया हुआ कभी देख लेगा।

नायक केले के पत्र से ढाँप देता है।

मित्रावसु—(प्रविष्ट हो कर) कुमार मित्रावसु प्रणाम करता है।

नायक—[देख कर] मित्रावसो ! आप का आना शुभ हो।

इधर बैठिये।

(६७) चेट्टी—राजकुमारि ! स्वामी मित्रावसु आ गया है।

नायिका—चेट्टि ! मुझे हर्ष है।

नायक—मित्रावसो ! क्या सिद्धों का राजा विश्वावसु कुशल से हैं ?

मित्रावसु—कुशल से हैं। पिता के संदेश से मैं तुम्हारे पास आया हूँ।

नायक—पूजा के योग्य (वह) क्या कहते हैं ?

नायिका—तो मैं सुनूंगी, पिता ने क्या कुशल का संदेश भेजा है।

मित्रावसु—(रोकर) यह कहते हैं—“ प्रिय ! मेरी मलयवती नाम कन्या है जो इस समस्त सिद्धराजवंश की जानों प्राण है। वह

मुझ से तुझे दी जाती है। स्वीकृत कीजिये।”

चेटी—(हंस कर) राजकुमारि ! क्या अब तो क्रुद्ध न होगी ?

नायिका—[मुस्करा कर और लज्जा से नीचे मुख कर के बैठ गई] चेटी !

मत हंस । क्या तू इस की अन्यमनस्कता भूल गई ?

नायक—[एक ओर हो कर] मित्र ! कठिनता में पड़ गये हैं (हम)

विदूषक—[एक ओर हो कर] मित्र ! मैं जानता हूँ । उसे छोड़ कर तेरा मन अन्य किसी में प्रसन्न नहीं होता । जैसे तैसे जो कुछ भी कह कर इसे भेज दीजिये ।

नायिका—[क्रोध से अपने मन में] अरे निराश ? यह कौन नहीं जानता ?

नायक—इस संसार में आपके साथ ऐसे प्रशंसनीय सम्बन्ध को कौन नहीं चाहता ? परन्तु और तरफ लगा हुआ चित्त और तरफ नहीं लगाया जा सकता । इस लिये मैं इसे स्वीकार नहीं कर सकता ।

नायिका—[नाटक की रीति से मूर्च्छित होती है]

चेटी—धैर्य धरो धैर्य धरो राजकुमारी ।

(६८) विदूषक—भो ! यह तो पराधीन है इस से प्रार्थना करने से क्या लाभ ? तो इस के गुरुजनों से जाकर प्रार्थना करो ।

मित्रावसु—[अपने मन में] ठीक कहा है । यह गुरुजनों का उल्लङ्घन नहीं करता । ये गुरुजन भी इसी गौरी के आश्रम में रहते हैं । तो अब जाकर इस के पिता के द्वारा मलयवती को ग्रहण कराता हूँ ।

नायिका—[धैर्य धारण करती है]

मित्रावसु—इस प्रकार हमें, जिन्होंने अपने अभिप्राय को बतला दिया, इनकार करता हुआ कुमार ही अधिक जानता है ।

नायिका—[क्रोध से हंस कर] क्या इनकार करने से हलका हुआ मित्रावसु फिर भी बातें कर रहा है ।

मित्रावसु बाहर निकल गया ।

नायिका—[अपने मन में रोकर अपने आप को देखती हुई] मेरे अभी तक दुर्भाग्य के कलङ्क से मलिन, अत्यन्त दुःख को पाने वाले इस शरीर के धारण करने से क्या लाभ ? इस लिये यहाँ अशोक वृक्ष पर इस अतिमुक्त नाम लता से फांसी डाल कर अपने को मार दूंगी । तो यह पेसे ही है । [प्रकट, अजीब मुस्कान से] चेटी ! देखो तो मित्रावसु गया है वा नहीं जिस से मैं भी यहां से जाऊंगी ।

चेटी—(कुछ पांव चल कर देख कर अपने मन में) इस का हृदय और जैसा (विलक्षण) देखती हूँ । तो नहीं जाऊंगी । यहां ही छिप कर देखती हूँ कि यह क्या करती है ।

(६६) नायिका—[चारों ओर देख कर फांसी लेकर रोकर] हे भगवति गौरि ! तू ने इस जन्म में तो कुछ न किया । तो दूसरे जन्म में जैसे ऐसी दुःख पाने वाली न होऊँ वैसे करना । [यह कह कर गले में फांसी डालती है]

चेटी—[व्याकुलता से पास जा कर] रक्षा करो रक्षा करो आर्य ! यह राजकुमारी फांसी लेकर अपने को मारती है ।

नायक—(व्याकुलता से पास जाकर) वह कहां है ? वह कहां है ?

चेटी—यह है अशोक वृक्ष पर ।

नायक—(प्रसन्नता से देख कर) यह वही हमारे मनोरथों का स्थान है । [नायिका को हाथ में पकड़ कर बेल की फांसी को छीनता है] ।

हे मूढे ! ऐसा हठ मत करो मत करो । इस कोमल पत्र के समान हाथ को लता से दूर करो । मेरा विचार है कि जो फूल चुलने के लिये भी समर्थ नहीं वह हाथ बांधने के लिये फांसी को कैसे पकड़ सकता है ?—॥ २६ ॥

नायिका—[भय से] चेटी ! यह फिर कौन है ? (देख कर क्रोध से हाथ छुड़ाना चाहती है) छोड़ छोड़ अगले हाथ को । तू कौन है हटाने वाला ? मृत्यु के समय भी क्या तुझ से प्रार्थना करनी चाहिये ।

नायक—जिस हाथ से तू ने हाररूप लता के योग्य गले में फांसी डाली वह यह अपराधी तेरा हाथ पकड़ा हुआ कैसे छोड़ा जाय ? ॥ ३० ॥

(७१) विदूषक—जाने दो । फिर इस के इस मरने के उत्साह का कारण क्या है ।

चेटी—निश्चय से यही तेरा प्रिय मित्र ।

नायक—क्या मैं ही इस के मृत्यु का कारण हूँ ? समझ में नहीं आता ।

विदूषक—श्रीमति ! कैसे !

चेटी—(हृदय के अभिप्राय के साथ) तेरे प्रिय मित्र से जो वह कोई हृदय की प्यारी शिलातिल पर लिखी गई उसका पक्षपात करने वाले इस से, मित्रावसु के स्वीकार कराने पर भी मैं 'मलयवती' नहीं स्वीकृत की गई इस कारण उदासीनता के पैदा होने से इस ने

ऐसा काम किया ।

नायक—[हर्ष से अपने मन में] क्या यह वही विश्वावसु की पुत्री मलयवती है ? अथवा समुद्र को छोड़ चन्द्रकला की उत्पत्ति किस से हो सकती है ? मैं इस से कैसे ठगा गया हूँ ।

(७२) विदूषक—श्रीमति ! यदि ऐसे है तो अब मेरा प्रिय मित्र अपराध रहित है । अथवा यदि मेरा विश्वास नहीं करती तो स्वयं ही जाकर श्रीमती शिलातल को देख ले ।

नायिका—(हर्ष और लज्जा से नायक को देखती हुई हाथ खँचती है)

नायक—(मुस्करा कर) तब तक नहीं छोड़ूंगा जब तक शिला पर तस्वीर में बैठी हुई मेरे हृदय की प्रिया को न देख लेगी ।

सब घूमते हैं ।

विदूषक—(केले का पत्र परे हटा कर) श्रीमति ! इस के हृदय के ध्यारे जन को देख देख ।

नायिका—(देख कर एक ओर हो कर मुस्करा कर) चतुरिके ! जानों मैं लिखी गई हूँ ।

चेटी—(तस्वीर की शकल देख कर) राजकुमारि ! क्या कहती है कि जानों मैं लिखी गई हूँ । ऐसी अच्छी तुल्यता है कि यह नहीं ज्ञात होता कि इसी शिला तल पर राजकुमारी का प्रतिबिम्ब पड़ गया अथवा तू लिखी गई ।

नायिका—(हंस कर) चेटी ! चित्र में लिखी हुई मुझे दिखलाते इस ने मुझे दुःशीला बना दिया ।

विदूषक—अब तेरा गान्धर्व विवाह हो गया । तो इस का दक्षिण हाथ छोड़ दे । यह कोई शीघ्र शीघ्र यहीं आ रही है ।

(७३) चेटी—(हर्ष से) राजकुमारि ! बधाई हो । तू निश्चय से जीमूतवाहन के माता पिता आदि से स्वीकृत की गई है ।

विदूषक—[नाचता हुआ] ही ही ! अरे प्रिय मित्र के मनोरथ पूर्ण हो गये । अथवा नहीं नहीं । श्रीमती मलयवती के । अथवा इन दोनों के नहीं [भोजन का नाटक करता हुआ] मुझ ही एक ब्राह्मण के ।

चेटी—[नायिका की ओर संकेत कर के] मैं युवराज मित्रावसु से आश्वा दी गई हूँ जैसे “आज ही मलयवती का विवाह है तो शीघ्र उसे (मलयवती को) लेकर आजा” इस लिये आओ चलो ।

विदूषक—अरी दासी की पुत्रि ! तू तो इस लेकर चली गई क्या मेरे प्रिय मित्र को यहीं ठहरना होगा ?

चेटी—अरे निराश ! शीघ्रता मत कर मत कर । तुम्हारा भी उबटना आ ही गया है ।

नायिका प्रेम से और लज्जा से नायक को देखती हुई परिवार के साथ निकल गई ।

परदे के पीछे स्तुति पाठक पढ़ता है ।

गुलाल की वर्षा से इस मलय पर्वत पर सुमेरु पर्वत के तुल्य शोभा को धारण करते हुए, तत्काल सिन्दूर की धूलि से कर दी है दिन के आरम्भ में ही अर्थात् प्रातःकाल ही सायंकाल की धूप की शोभा जिन्होंने ने, इस प्रकार के सिद्धलोक आप की सिद्धि के लिये लाल रंग की मणियों वाले झन् झन् करते हुए नूपुरों की ध्वनि से मनोहर स्त्रियों के ऊँचे स्वर वाले गानों से विवाह के स्नान के समय को बतला रहे हैं ॥ ३१ ॥

विदूषक— (सुन कर) मित्र ! बघाई हो उबटना आगया ।

(७४) नायक— [हर्ष से] यदि ऐसे है तो अब यहां ठहरने से क्या है । पिता को नमस्कार कर के स्नानभूमि को ही चलें ।

सब निकल गये ।

द्वितीयोऽङ्कः समाप्तः ।

तृतीयोऽङ्कः

[७५] तब प्रविष्ट होता है मस्त हुआ २ अद्भुत और व्याकुल अर्थात् इधर उधर बिखरे हुए वेष वाला और हाथ में शराब का प्याला लिये हुए विट, और कन्धे पर रखे हुए मद्य के पात्र वाला चेट ।

विट—जो नित्य मद्य पीता है और जो जनों का प्रिय वा प्रिया के साथ संयोग करता है वे बलदेव और कामदेव दोनों ही देवता हैं अर्थात् अन्य तो साधारण ही हैं ॥ ३२ ॥

(सिर घुमाता हुआ) मुझ शेखरक का जीवन सफल है ।

जिस की छाती पर प्यारी चेटी, और मुख में सदा ही नील-कमल से सुगन्धित मदिरा है वह शेखरक सिर पर है अर्थात् पूर्वोक्त दोनों देवों से भी अधिक है ॥ ३३ ॥

(७६) (फिसलता हुआ) अरे मुझे कौन हिलाता है ? (हर्ष से)
अवश्य नवमालिका मुझे हंसी करती है ।

चेट—स्वामिन् ! वह तो अभी तक यहां नहीं आई ।

विट—(क्रोध से) पहले पहर में ही मलयवती का विवाहमङ्गल हो चुका । तो क्या वह अब प्रभातकाल में भी नहीं आती ?

(सोच कर हर्ष से) अथवा विवाह के महोत्सव में प्यारी कान्ताओं के साथ सभी सिद्ध लोग और विद्याधर लोग कुसुमाकर बाग में मदिरा पीने का आनन्द लेंगे, यह मेरा विचार है । वहीं नवमालिका मेरी प्रतीक्षा करती हुई ठहरती है । इस लिये वहां ही जाऊंगा । नवमालिका के बिना शेखरक कैसा ?

फिसलता हुआ निकल जाता है ।

चेट—आओ आओ स्वामिन् । यह है कुसुमाकर बाग । तो स्वामी प्रविष्ट होवे । (दोनों प्रवेश का नाटक करते हैं)

(तब दाखल होता है कन्धे पर दो वस्त्र रखे हुए विदूषक)

विदूषक—प्रिय मित्र के मनोरथ पूर्ण हो गये । मैंने भी सुना है कि प्रिय मित्र कुसुमाकर बाग को जाएगा । तो मैं भी वहीं जाऊंगा । (घूम कर और देख कर) यह कुसुमाकरोद्यान है अब मैं इस में प्रविष्ट होता हूं । (प्रविष्ट होकर भ्रमरों की ओर से कष्ट प्रकट करता हुआ) अरे क्यों फिर दुष्ट भ्रमर मुझे ही तंग करते हैं ? (अपने आप को सूँघ कर) ही मैंने जान लिया । जो वह मलयवती के सम्बन्धियों से जमाई का मित्र जान कर बड़े आदर के साथ कई रंगों से विशेष कर चित्रित किया गया हूं । और कल्पवृक्ष के फूलों की माला मेरे शिर पर पहनाई गई है । वह निस्सन्देह यह अति आदर ' मेरे लिये ' अनर्थ बन गया । अब यहां क्या करूंगा । अथवा इसी मलयवती के पास से प्राप्त हुए दोनों लाल कपड़ों से स्त्री का वेश बना कर ऊपर से घूंघट कर के जाऊंगा, देखता हूं तो कि दासी के पुत्र भौरे क्या करेंगे ? (देखे करता है)

विट—(देख कर हर्ष से) अरे चेट ! [अंगुलि से दिखा कर हंसी के साथ] लो यह नवमालिका आ गई । मुझे देख कर देर से आया जान कर क्रुद्ध हुई र घूंघट कर के और तरफ जा रही है । तो गले से पकड़ कर इसे प्रसन्न करता हूं । (अति शीघ्रता से पास जाकर गले से पकड़ कर मुख में पान देना चाहता है) ।

विदूषक—[मद की गन्ध को प्रकट करता हुआ नाक पकड़ कर मुख मोड़ कर खड़ा होकर] क्या इन भौंरों के पास से छुटकारा पाकर अब किसी और दुष्ट भौंरे के मुख में पड़ गया हूँ ?

चिट—क्या क्रोध से उलटते मुख वाली होगई ? [प्रणाम करता हुआ विदूषक का पांव अपने शिर पर रख कर] प्रसन्न हो नवमालिके ! प्रसन्न हो ।

तब चेटी प्रविष्ट होती है ।

(७८) चेटी—राजकुमारी से आज्ञा दी गई हूँ “चेटी नवमालिके ! कुसुमाकरोद्यान को जाकर बाग की रक्षिका ‘मालिन’ पल्लविका को कह कि आज विशेषकर तमालवीथिका को तैयार कर । मलयवती के साथ जमाई वहां जायगा” मैंने पल्लविका को आज्ञा दे दी है । तो अब रात के वियोग से बढ़ी हुई उत्कण्ठा वाले प्रियभित्र शेखरक को तलाश करती हूँ (देख कर) यह शेखरक है (क्रोध से) क्या किसी अन्य स्त्री को प्रसन्न कर रहा है ? तो यहां खड़ी ही मालूम करती हूँ कि यह कौन है ।

चिट—(हर्ष से)

जो अभिमानी हुआ २ विष्णु शिव और ब्रह्मा को भी नमस्कार करना नहीं जानता । वह शेखरक है नवमालिके ! तेरे चरणों में गिरता हूँ ॥ ३४ ॥

विदूषक—दासी के पुत्र ! पागललड़के ! यहां नवमालिका कहां ?

चेटी—(देख कर मुस्करा कर) क्या मैं हूँ यह समझ कर मद से पराधीन हुआ शेखरक से आर्य आत्रेय प्रसन्न किया जाता है ? तो अब झूठा क्रोध करके इन दोनों से ठट्ठा करती हूँ ।

चेट—(चेटी को देख कर शेखरक को हाथ से धकेलता हुआ) स्वामिन् इसे छोड़ । यह श्रीमती नवमालिका नहीं है । यह तो क्रोध से लाल नेत्रों से देखती हुई आगई है ।

(७९) चेटी—(पास जाकर) शेखरक ! यह फिर कौन स्त्री प्रसन्न की जाती है ?

विदूषक—(घुंघट उतार कर) श्रीमति ! मैं कोई मन्दभाग्य ब्राह्मण प्रयुक्त किया गया हूँ ।

चिट—(विदूषक को देख कर) अरे पीले बन्दर ! तू भी शेखरक को ठगता है । अरे चेट ! इसे पकड़ । जब तक मैं नवमालिका को प्रसन्न करता हूँ ।

चेटी—जो स्वामी की आज्ञा !

विट—(विदूषक को छाड़ कर चेटी के पांव पर गिरता है) प्रसन्न हो नवमालिके प्रसन्न हो ।

विदूषक—(अपने मन में) यह मेरे भागने का अवसर है ! (भागने का यत्न करता है)

चेटी—(विदूषक को यज्ञोपवीत से पकड़ लेता है और यज्ञोपवीत हट जाता है) कहां कहां पीले बन्दर ! भागता है ? [उसके दोपट्टे से ही गले में बांध कर सँचता है]

विदूषक—आदर के योग्य नवमालिके ! कृपा कर मुझे छुड़ा ।

चेटी—(हंस कर) यदि पृथ्वी में सिर रख कर मेरे पाओं पर गिरे तो ।

विदूषक—(क्रोध से और कांप कर) अरे ! गन्धर्वों के राजा का मित्र ब्राह्मण होकर मैं दासी की पुत्री के पाओं में गिरूंगा ।

चेटी—(अंगुलि से फिड़कती हुई मुस्कराकर) अभी गिराऊंगी ! शेखरक ! उठ, मैं तुझ से प्रसन्न हूँ । (गले से लगाती है) यह तो जामाता का प्रिय मित्र तूने तंग कर दिया । और ऐसे सुनकर कभी स्वामी मित्रावसु तुझ पर क्रुद्ध हो जाएगा । इस लिये आदर से इसका सम्मान कर ।

(८०) विट—जो नवमालिका आज्ञा करती है । (विदूषक को गले से लगाकर) हे आर्य ! तू मुझ से सम्बन्धी जानकर ठट्ठा किया गया है । (सिर धुमाता हुआ) क्या सत्य ही शेखरक ! क्या हंसी की गई ? (दुपट्टे को खेल करके आसन देता है) यहां संबन्धी बैठ जाय ।

विदूषक—(अपने मन में) शुकुर है जानों इसका मद का जोश दूर हो गया । (बैठ जाता है) ।

विट—नवमालिके ! तू भी इसके पास बैठ जा । जिससे तुम दोनों का एक साथ ही सम्मान करूंगा ।

चेटी—(हंस कर बैठ जाती है) ।

विट—(प्याला लेकर) अरे चेट ! इस प्याले को शराब से भर दे ।

चेटी—(नाटक की रीति से प्याले को भर देता है)

विट—(अपने शिर की माला से फूल लेकर प्याले में फेंककर घुटनों के बल बैठकर नवमालिका के पास ले जाता है) नवमालिके ! चखकर यह प्याला इसे दे दे ।

चेटी—(मुस्कान के साथ) जो शेखरक कहता है । (वैसे करके विट के समर्पण करती है) ।

विट—(विदूषक को प्यावा अर्पण करता है) यह नवमालिका के मुख के संग से विशेषतया सुगन्धित रस वाला (मद्य) शेखरक से भिन्न किसी से पहले नहीं चखा गया । इस लिये इसे पी । इस से बढ़कर तेरा सम्मान क्या करूंगा ?

विदूषक—(आश्चर्य से मुस्कराकर) शेखरक ! मैं तो ब्राह्मण हूं ।

विट—यदि तू ब्राह्मण है तो तेरा यज्ञोपवीत कहां है ।

विदूषक—वह तो इस चेष्ट से खेंचा हुआ टूट गया ।

चेटी—(हंसकर) यदि ऐसे है तो कुछ वेद के अक्षर तो बोल ।

विदूषक—श्रीमति ! इस शराब के गन्ध से वेद के अक्षर कहां ? अथवा आप के साथ मेरे विवाद करने से क्या प्रयोजन ? यह ब्राह्मण तेरे पाओं में पड़ता है । (यह कह कर पाओं में गिरना चाहता है)

चेटी—(दोनों हाथों से हटा कर) आर्य ऐसे मत करें । शेखरक ! परे हट जा, परे हट जा । यह तो ब्राह्मण है । (विदूषक के पाओं में गिरती है) आर्य ! तुझे क्रोध नहीं करना चाहिये । सम्बन्धियों के योग्य यह हंसी मैंने की है ।

विट—मैं भी इसे प्रसन्न करता हूं (पाओं में गिर कर) आर्य क्षमा करें क्षमा करें । क्योंकि मैंने मद के पराधीन होकर अपराध किया । जिस से मैं नवमालिका के साथ शराबियों की मण्डली में जाऊंगा ।

(८२) विदूषक—मैंने क्षमा कर दिया । तुम दोनों जाओ । मैं भी प्रिय मित्र को देखता हूं ।

विट और चेष्ट चेटी के साथ निकल गये ।

विदूषक—[ब्राह्मण की अकाल मृत्यु गुजर गई । तो अब मैं भी शराबी बालक के संग से अपवित्र हुआ यहां बावड़ी में स्नान करूंगा । [वैसे करता है] [परदे की ओर देख कर] यह प्रिय मित्र भी जैसे कृष्ण रुक्मिणी को वैसे मलयवती को आश्रित करके इधर ही आरहा है । तो अब मैं समीप जाता हूं ।

[तब प्रविष्ट होता है वर के वस्त्र ग्रहण किये नायक, मलयवती और योग्य-तानुसार परिवार 'सेवक गण')

नायक—[मलयवती को देखता हुआ हर्ष से] नव विवाहित प्रिया, देखता हूं तो दृष्टि को नीचे कर लेती है, बुलाता हूं तो बात नहीं करती' शय्या पर पीठ देकर पड़ती है' बल से आलिङ्गन करने पर

कांपती है, सहेलियों के निवास गृह के मध्य से बाहर निकलते हुए हुए बाहर ही जाना चाहती है। इस प्रकार उलटी ही चलती हुई आज मेरे बड़े स्नेह वा प्रसन्नता के लिये है ॥ ३५ ॥

(मलयवती को देखता हुआ) प्यारी मलयवति ? जो मैंने प्रतिवचन में हूं हूं का शब्द करते हुए मौनव्रत धारण किया; जो इस शरीर को बन की अग्नि के समान प्रभावाली चन्द्र की धूपों से खान कराया और हे प्यारी ! जो न और तरफ मन करके बहुत से दिन और रातें ध्यान किया। उस तपस्या का यह फल है कि अब मैं तेरा यह मुख देख रहा हूं ॥ ३६ ॥

(८३) नायिका (एक ओर होकर) चेष्टि चतुरिके ! केवल दर्शन के योग्य ही नहीं मधुर बोलना भी जानता ही है।

चेष्टी—[हंसकर] बहुत पक्षपात करने वाली ! यह सत्य ही है। इसमें मधुर वचन क्या है ?

नायक—चतुरिके ! कुसुमाकर बाग का मार्ग दिखा।

चेष्टी—स्वामी आप आप।

नायक—[घूम कर नायिका को संकेत करके] आप शनैः २ आएँ।

तेरे कुचों का भार ही श्रम के लिये है तो मध्य में यह दूसरी मोतियों की माला किस लिये ? दोनों जांघे नितम्बों के भार से थक रही हैं तो फिर इस तड़ागी से क्या प्रयोजन ? दोनों चरणों की शक्ति तो दोनों जांघों को भी उठाने के लिये नहीं है तो पांजेबों को कैसे उठाये ? तू तो अपने अंगों से ही अलङ्कृत है तो क्लेश के लिये अलङ्कारों को क्यों धारण करती है ? ॥ ३७ ॥

(८४) चेष्टी—यह है वह कुसुमाकर बाग। तो स्वामी प्रविष्ट हों। सब प्रविष्ट होते हैं।

नायक—[देखकर] अहो कुसुमाकर बाग की बड़ी शोभा है।

क्योंकि इसमें—

चन्दन वृक्षों का रस फर्श के लतानिर्मित गृह को शीतल कर रहा है। मोर फव्वारों की ऊंची ध्वनि की ओर लक्ष्य करके नाच कर रहा है। और यन्त्र से निकला हुआ जल का समूह, जो जोर से गिरने के कारण टकराने से बिना यत्न गिराए हुए फूलों की धूलि से पीले रंग का है, वृक्षों की क्यारिकों को पूर्ण करता हुआ तेजी से गिर रहा है ॥ ३८ ॥

(८५) और भी—

गान के आरम्भ से जिन्होंने लतागृह की पृथिवि में गुञ्जा दी है, पुष्पों की धूलि से प्रकट किया है गुलाल का संयोग जिन्होंने, साथियों के साथ काफी शहद के रस को पीते हुए ये भ्रमर चारों ओर जानों मधपान की गोष्ठी के उत्सव को अनुभव कर रहे हैं ३६
(८६) विदूषक—(पास जाकर) आपकी जय हो जय हो । श्रीमती का कल्याण हो ।

नायक—मित्र ! देर से देखे गये हो ?

विदूषक—मित्र ! शीघ्र ही आ गया हूँ । फिर क्या यदि विवाह के महोत्सव पर मिले हुए सिद्धों और विद्याधरों के मदिरापान की गोष्ठी के दर्शन के कुतूहल से घूमता हुआ इतना समय ठहर गया हूँ । उसे तू भी तो देख ।

नायक—ऐसे ही है जैसे आप कहते हैं । (चारों ओर देखता हुआ) मित्र ! देख देख हरिचन्दन वृक्ष से चिकने अङ्गों वाले, सन्तान वृक्षों की पुष्पमालायें धारण करते हुए, माणिक्यों के भूषणों की दीप्ति के संयोग से अनेक रंग के किये गए हैं स्वच्छ सूक्ष्म वस्त्र जिनके ऐसे ये विद्याधर सिद्धों के साथ चन्दन वृक्षों की छाया में मिलकर स्त्रियों से पीने से बचे हुए मद्यों को पी रहे हैं ॥ ४० ॥

तो आओ हम भी उस तमाल वीथि को चलें (घूमता है) ।

विदूषक—यह है तमाल वीथि । इस में घूमती हुई श्रीमती थकी हुई सी दीखती है । इस लिये यहीं बिलौर की मणियों से जड़े हुए शिलातल पर बैठकर आराम करें ।

नायक—मित्र ? ठीक मालूम किया ।

(८७) प्यारी का यह मुख कपोलों की शोभा से चन्द्रमा का निरादर करके अब धूप से लाल हुआ २ निश्चय से लालकमल को भी जीतने का यत्न करता है ॥ ४१ ॥

(नायिका का हाथ अपने हाथ में पकड़ कर) प्यारी यहां बैठ जायें ।

नायिका—जो आर्यपुत्र की आज्ञा ।

(सब बैठ जाते हैं)

नायक—(नायिका का मुख ऊपर करके देखता हुआ) प्यारी ! वृथा ही कुसुमाकर बाग का तमाशा देखने की इच्छा करते हुए हम ने तुम्हें कष्ट दिया । कैसे—

भरूप बेलों से शोभा पाने वाला, गुलाबी रंग के अधरोष्ठ रूपि कौमल पत्रों वाला यह तेरा मुख तो नन्दनवन है इससे भिन्न

वन तो केवल 'साधारण' वन हैं ॥ ४२ ॥

चेटी—(मुस्कान के साथ विदूषक को संकेत करके) तुम ने सुना, राज-कुमारी का कैसे वर्णन करता है । आज मैं फिर तेरा वर्णन करती हूँ ।

विदूषक—(हर्ष से) श्रीमति ! तूने मुझे जीवित कर दिया । तो श्रीमती कृपा करे । जिससे यह फिर न कहे कि तू ऐसा वैसा पीले बन्दर की शकल वाला है ।

चेटी—आर्य ! मुझ से तू विवाह के जागरण में ऊँचता हुआ बन्द किये नेत्रों वाला बड़ा सुन्दर देखा गया था । तो वैसे ही ठहर जिससे वर्णन करूँ ।

विदूषक—(वैसे करता है) ।

चेटी—(अपने मन में) जब तक यह आंखें बन्द करके ठहराता है तब तक नीले रस की तुल्यता करने वाले तमाल के पल्लव के रस से मुख को काला कर दूंगी । (उठकर तमालपत्र को निचोड़ कर विदूषक का मुँह काला करती है) ।

(नायक और नायिका विदूषक को देखते हैं)

नायक—मित्र ! तू तो धन्य है जो हमारे उपस्थित होते हुए आप ऐसे वर्णन किये जाते हैं ।

नायिका—(नायक का मुख देखकर मुस्कराती है) ।

नायक—(नायिका का मुख देखकर) हे मस्त नेत्रोंवाली ! तेरे निचले ओष्ठ रूप कोमल पत्र पर मुस्कान रूप पुष्प का उदय दीख रहा है । फल तो अन्य स्थान में है, वह है 'उसका' दर्शन करते हुए मेरी आंखों में ॥ ४३ ॥

विदूषक—श्रीमति ! तूने क्या कर दिया ?

चेटी—सचमुच तू अलंकृत किया गया है ।

विदूषक—(हाथ से मुख को पूँछकर देखकर क्रोध से लाठी उठाकर) आ दासी की पुत्री ! यह तो राजवंश है । तेरा क्या करूँगा ? (नायक की ओर इशारा करके) मित्र ! तुम्हारे सामने मैं दासी की पुत्री से निरादर किया गया हूँ । तो मेरे यहां रहने से क्या है ? अन्य स्थान में जाऊँगा ।

(निकल जाता है)

(८६) चेटी—आर्य मैत्रेय मुझ से क्रुद्ध हो गया है । तो मैं इसे जाकर प्रसन्न करूँगी ।

नायिका—चेटी चतुरिके ! मुझे अकेली को छोड़कर क्यों जाती है।

चेटी—(नायक की ओर संकेत करके मुस्कान के साथ) इस प्रकार अकेली देर तक रह ।

(यह कह कर निकल गई)

नायक—(नायिका का मुख देखता हुआ) हे सुन्दरि ! सूर्य की किरणों से छुआ हुआ गुलाबी रंग को धारण करता हुआ इधर उधर घूमती हुई दान्तों की किरणों से जिसने केसर प्रकट किये हैं, ऐसा तेरा यह मुख यदि सत्य ही कमल के तुल्य है तो इस में शहद पीता हुआ अमर क्यों नहीं प्रतीत होता ॥ ४४ ॥

(नायिका हंस कर मुख दूसरी ओर कर लेती है । नायक उसी पथ को पढ़ता है ।)

[परदे को फेंक कर दाखल होकर]

(६०) चेटी—(पास आकर) यह आर्य मित्रावसु किसी कार्य से कुमार को देखना 'मिलना' चाहता है ।

नायक—प्यारी ! तू अपने घर को जा । मैं भी मित्रावसु को मिल कर शीघ्र ही आया ।

नायिका चेटी के साथ निकल गई

(तब मित्रावसु प्रविष्ट होता है)

मित्रावसु—

जीमूतवाहन के उस 'मतङ्गनामक' शत्रु को बिना मारे निर्लज्ज होकर मैं कैसे कहूंगा कि तेरा राज्य शत्रु ने हर लिया ॥ ४५ ॥

और बिना बतलाए जाना उचित नहीं इसलिए बतला कर जाता हूँ । कुमार ! मित्रावसु प्रणाम करता है ।

नायक—(मित्रावसु को देख कर) मित्रावसो ! इधर बैठिए ।

मित्रावसु—(देख कर बैठता है)

नायक—[देख कर] मित्रावसो ! क्रुद्ध दीखते हो ?

मित्रावसु—नीच मतङ्ग पर कैसा क्रोध ?

नायक—मतङ्ग ने क्या किया है ?

मित्रावसु—अपने नाश के लिए आपका राज्य दबा लिया है ।

नायक—(हर्ष से अपने मन में) क्या यह बात सत्य होगी ?

मित्रावसु—इसलिए उसके नाश के लिए आज्ञा दे सकते हैं ।

बहुत कहने से क्या है—

चारों ओर घूम रहे हुए, आकाश के मध्य में जाने वाले विमानों

से, जानों वर्षाऋतु में सूर्य की धूप रुक गई है जिसमें उस दिन के काले रंग को करते हुए ये सिद्ध लोग तत्क्षण यहाँ से तेरा वचन प्राप्त करके ज्योंही युद्ध के लिए गये त्योंही तेरा अपना राज्य, जिसमें अभिमानी शत्रु से 'आप से' क्षणमात्र के भय से झुक रहा है राजाओं का समूह, सिद्ध हो गया ॥ ४६ ॥

(४१) अथवा सेना के समूहों से क्या है —

वेग से खिंचे हुए खड्ग की किरण रूप जटाओं के भार से चमकने वाले मुझ अकेले से ही युद्ध में दुष्ट मतङ्ग को दूर गिरा कर इस प्रकार मारा हुआ ही समझो जिस तरह सिंह से मस्त गजराज को ॥ ४७ ॥

नायक—[अपने मन में कानों को ढक कर] अहो ! कठोर वचन कहा गया है । अथवा ऐसे ही तो । [प्रकट] मित्रावसो ! यह क्या घस्तु है, भुजाओं से शोभा पाने वाले तुझ में बहुत कुछ आशा की जाती है ।

किन्तु—

(४२) जो बिना मांगे दया से परोपकार के लिये अपना शरीर भी दे सकता है वह मैं तुच्छ राज्य के लिये जीवों की हिंसा रूप निर्दयता को कैसे स्वीकृत करूँ ॥ ४८ ॥

और दूसरे क्लेशों को छोड़कर अन्य विषयों में मेरी शत्रुबुद्धि ही नहीं ' अर्थात् क्लेशों के बिना मैं अन्य किसी को शत्रु ही नहीं समझता ' यदि तू मेरा हित करना चाहता है तो राज्य के लिये क्लेश का दास बना हुआ वह बेचारा राज्य देकर कृपा किया जाय ।

मित्रावसु—(क्रोध से) ऐसा हमारा उपकारी और बेचारा क्यों न कृपा किया जाय ?

नायक—(अपने मन में) अटल क्रोध वाला क्रोध से खिंचे हुए मन वाला यह ' मित्रावसु ' हटाया नहीं जा सकता । तो ऐसे कहूँगा । (प्रकट) मित्रावसो ! उठो भीतर ही चलो । वहीं तुम्हें समझाऊँगा । अब दिन अस्त होने को है । वैसे ही कमल की डोडी से लगातार बन्द होने रूप संकोच के सम्बन्ध को दूर करता हुआ, आशा के पूर्ण करने रूप एक कर्म में लगे हुये अपने किरणों से सारे संसार को जीवित करने वाला, निरन्तर स्तुतियों से शब्दित मुखों वाले सिद्ध लोगों से देखा हुआ, यह

अकेला सूर्य अस्त को प्राप्त होता हुआ भी प्रशंसा के योग्य है, जिस की प्रसन्नता परोपकार करने के लिये ही है ॥ ४६ ॥

तृतीयोऽङ्कः समाप्तः ।

चतुर्थोऽङ्कः

(६४) [तब लालवत्रों का जोड़ा लिये कञ्चुकी और द्वारपाल प्रविष्ट होता है]

कञ्चुकी—रानियों के महलों का प्रबन्ध किया जिसने, पद २ में फिसलाहटों को देखता हुआ, (राजपत्न में) प्रत्येक विषय में दोषों को देखता हुआ, अब मैं वृद्धावस्था से तंग आया हुआ लाठी पकड़ने से, (राजपत्न में) दण्डविधायक नीति शास्त्र से, राजा के सारे व्यवहार का अनुकरण कर रहा हूँ ॥ ५० ॥

प्रतीहार—आर्य वसुभद्र ! आप कहां चले हैं ?

कञ्चुकी—रानी मित्रावसु की माता से आज्ञा दिया गया हूँ कि हे कञ्चुकिन् ! दश रात्रियों तक तुझे मलयवती और जमाई के लाल वस्त्र ले जाने चाहिये । और पुत्री 'मलयवती' स्वशुरालय में है । जीमूतवाहन भी युवराज 'मित्रावसु' के साथ समुद्र का किनारा देखने को आज गया है ऐसे सुना जाता है । तो मैं नहीं जानता कि राजकुमारी के पास जाऊँ अथवा जमाई के ?

प्रतीहार—आर्य ! राजकुमारी के पास जाना अच्छा है क्योंकि वहां कभी इस समय जामाता स्वयं ही आजाय ।

कञ्चुकी—अच्छा कहा ! अब आप फिर कहां चले हैं ?

(६५) प्रतीहार—मैं महाराज विश्वावसु से आज्ञा दिया गया हूँ कि हे सुनन्द जा मित्रावसु से कह कि इस दीपप्रतिपत् नाम उत्सव पर मलयवती और जामाता को जो कुछ दिया जाता है उस विषय में उत्सव के अनुसार आकर कुछ सोचा जाय ।

[तब प्रविष्ट होता है जीमूतवाहन और मित्रावसु]

नायक—जहां घास से ढका स्थान शय्या, पवित्र शिला आसन, वृत्तों के नीचे घर, भरने का ठण्डा जल पीने को, कन्द का भोजन और मृग मित्र हैं, इस प्रकार जहां बिना मांगे सब पेश्वर्य प्राप्त हो सकता है वहां वन में एक दोष है कि याचकों के कठिनता से मिलने के कारण परोपकार के बिना वृथा रहना पड़ता है ॥ ५१ ॥

मित्रावसु—(ऊपर देख कर) राजकुमार ! शीघ्र करो शीघ्र करो ।
समुद्र का यह उछलने का समय है ।

नायक—(सुनकर) ठीक मालूम किया । डुबकियें लगाते हुए जलहस्तियों के वेग से उछलने के कारण निरन्तर उठा हुआ, सब पर्वतों की कन्दराओं के मध्य की भूमियों को प्रतिध्वनित करता हुआ, कानों को तंग करने वाला यह शब्द जैसे ऊंचे आरहा है वैसे प्रायः इधर उधर घूमते हुए अगणित शंखों से सफेद रंग की यह समुद्र की लहर आ रही है ॥ ५२ ॥

(५६) मित्रावसु—निश्चय से यह आ ही गई । देख —

खाये हुए हैं देव फूलों के पत्र जिन्होंने उन जलहस्तियों और मगरमच्छों से उगले हुए सुगन्धित जलसे यह समुद्र का तट मणियों की शोभा से अलंकृत शोभा पा रहा है ॥ ५३ ॥

नायक—मित्रावसो ! देख देख । शरद् ऋतु के कारण सफेद मेघ समूहों से ढाँपे हुए ये मलयपर्वत के शिखर हिमालय पर्वत के शिखरों की शोभा को धारण कर रहे हैं ।

मित्रावसु—ये मलयपर्वत के शिखर नहीं हैं । ये तो नागों की हड्डियों के ढेर हैं ।

नायक—(घबराहट से) दुःख है किस कारण ये इकट्ठे ही मर गये ?

मित्रावसु—कुमार ! ये इकट्ठे नहीं मरे । जैसे—यह घटना है सुनिये, यहाँ तो गरुड़ अपने पत्नों की पवनसे सारे समुद्र तल के प्रवाह को फेंककर एक २ नाग को पाताल से निकाल कर प्रतिदिन खाता है ।

(६७) नायक—(व्याकुलता से) शोक ! बहुत बुरा काम करता है ।
तब तब ?

मित्रावसु—तब सब नागों के विनाश की शंका करते हुए शेषनाग से गरुड़ को कहा गया ।

नायक—(आदर से) क्या मुझे पहले खाले यह ।

मित्रावसु—नहीं नहीं ।

नायक—और क्या ?

मित्रावसु—यह कहा गया—कि तेरे गर्जने के भय से नागियों के हजारों गर्भ गिरजाते हैं । और बच्चे मृत्यु को प्राप्त हो जाते हैं । और इस प्रकार से हमारी सन्तति का नाश और इस प्रकार तेरे स्वार्थ की हानि है तो जिस लिये आप नागलोक में पड़ते हैं यहाँ उस एक नाग को प्रतिदिन 'बारी से' भेज दिया करूंगा ।

नायक—नागों के राजा ने कैसे सांपों की रक्षा की ?

दो हजार जिह्वाओं के मध्य में क्या उसकी एक भी ऐसी जिह्वा नहीं है जिस से यह कह देता कि आज मैंने एक नाग की रक्षा के लिये गरुड़ को अपना शरीर दे दिया ।

मित्रावसु—वह बात पक्षियों के राजा ने स्वीकृत करली ।

इस प्रकार नागों के राजा से की हुई व्यवस्था वाला यह पक्षियों का राजा गरुड़ जिन नागों को खाता है उनकी हड्डियों के ये ढेर, जिनका रंग हिमालय पर्वत के समान है । प्रतिदिन वृद्धि को प्राप्त होंगे, हो रहे हैं और हो गये ॥ ५५ ॥

नायक—आश्चर्य !

(६८) सब अपवित्रताओं के निधान, किये हुए उपकार को न जानने वाले, विनाश शील जुद्ध शरीर के लिये भी मूर्ख मनुष्य पाप करते हैं ॥ ५६ ॥

अहो नागों की यह विपत्ति कठिनता से समाप्त होने वाली है । (अपने मन में) क्या मैं अपना शरीर समर्पण करने से एक नाग के प्राणों की रक्षा करने को समर्थ हो सकूंगा ?

तब द्वारपाल प्रविष्ट होता है ।

प्रतीहार—मैं पर्वत के शिखर पर चढ़ गया हूं । तो अब मित्रावसु को तलाश करता हूं । (घूमकर) दोनों कुमारों का विजय हो ।

मित्रावसु—सुनन्द ! यहां किस कारण आये हो ?

प्रतीहार—(कान में कहता है) ।

मित्रावसु—कुमार ! पिता जी मुझे बुलाते हैं ।

नायक—जाइये ।

मित्रावसु—कुमार को भी इस अति भयंकर स्थान में देर तक नहीं ठहरना चाहिये । (यह कहकर निकल गया) ।

नायक—अब मैं भी इस पर्वत के शिखर से उतर कर समुद्र का किनारा देखता हूं । (घूमता है) ।

परदे की पीछे—हा पुत्र शङ्खचूड़ ! कैसे तू आज मारा जा रहा हुआ मुझ से देखा जायगा ?

नायक—(सुनकर) अरे ! जानों किसी स्त्री का दुःख का रोना है । यह कौन है ? अथवा इसे भय कहां से है ? यह बात स्पष्ट मालूम करूंगा ।

(तब प्रविष्ट होता है रोती हुई वृद्धा से पीछा किया हुआ शङ्खचूड़ और

गुप्तरूप से पकड़े हुए दो वस्त्रों वाला सेवक) ।

वृद्धा—(रोकर) हा पुत्र शङ्खचूड़ ! कैसे तू मारा जा रहा हुआ आज मुझ से देखा जायगा ?

(ठोड़ी पकड़ कर) अब इस मुख रूप चन्द्र से रहित पाताल अन्धेरा हो जायगा ।

शंख—मातः ! क्यों व्याकुलता से हमें बहुत तंग करती है ?

वृद्धा—(देखकर पुत्र के अश्रुओं का स्पर्श करती हुई) हा पुत्र ! कैसे जिसने सूर्य की किरणें नहीं देखीं, तेरे कोमल शरीर को निर्दय गरुड़ खालेगा । (कण्ठ से पकड़ कर वा गले से लगाकर रोती है) ।

शंख—मातः ! विलाप न कर । देख—जब अनित्यता उत्पन्न हुए पुरुष को पहले ही दाई के समान गोद में लेती है और माता गोद में पीछे लेती है तो शोक का क्या काम ? ॥ ५७ ॥

(जाना चाहता है)

वृद्धा—पुत्र ! कुछ देर ठहर, जब तक मैं तेरा मुख देखती हूँ ।

(१००) सेवक—आओ कुमार शंखचूड़ ! इस कहती हुई से तुझे क्या ! यह तो पुत्र प्रेम से मोहित हुई २ राजा के कार्य को नहीं जानती ।

शंख—यह मैं आता हूँ ।

सेवक—(अपने मन में आगे देखकर) मुझ से यह निस्सन्देह वध्य शिला के पास लाया गया है । इस लिये मारने योग्य पुरुष का चिन्ह दे दूंगा ।

नायक—यह है वह स्त्री । (शंख चूड़ को देखकर) अवश्य यह इस का पुत्र होगा । तो यह क्यों रोती है ? (चारों ओर देखकर) इसको कोई भय का कारण तो नहीं देखता हूँ । इसे भय कहाँ से है ? तो मैं पास जाता हूँ । यह इन का वार्तालाप तो लगातार ही हो रहा है । कभी इसी से इस बात की स्पष्टता हो जायगी । इस लिये वृत्त की आद में श्रियकर सुनता हूँ ।

सेवक—(आँखों के साथ हाथ आँककर) कुमार शङ्खचूड़ ! इसे स्वामी की आज्ञा समझकर ऐसी कठोर बात की जाती है ।

शंख—यह क्या कह रहा है ।

सेवक—नामी का राजा मेमनाग आया देता है ।

शंख—(फिर उस हाथ को कंधे पर रख कर) महाराज क्या आज्ञा देते हैं ।

सेवक—इस लाल वस्त्रों के जोड़े को पहन कर वध्यशिला पर चढ़ जाओ। जिससे लाल वस्त्र पहचान कर गरुड़ खालेगा।

नायक—(सुनकर) कैसे यह शेषनाग से त्याग दिया गया है ?

सेवक—कुमार ! यह वस्त्रों का जोड़ा ले लो (यह कर अर्पण करता है)
शंख—(आदर से) लाओ (पकड़ कर) स्वामी जी की आज्ञा शिर पर है।

वृद्धा—(पुत्र के हाथ में दो वस्त्र देखकर छाती पीटकर) हा बच्चा ! यह तो विजली गिरने के समान प्रतीत होता है।

सेवक—गरुड़ के आने का समय समीप है इस लिये शीघ्र चला जाता हूँ। (निकल गया)।

शङ्ख०—मातः धैर्य धरो।

वृद्धा—(धैर्य धर कर आँसुओं के साथ) हा पुत्र ! सैकड़ों मनोरथों से प्राप्त ! फिर मैं तुम्हें कहां देखूंगी ? (गले से लगा लेती है)

नायक—अहो शोक ! गरुड़ की निर्दयता।
और भी—

सूचार्त्ता को प्राप्त हुई, बहुत से विलाप करके वार २ आँसुओं के प्रवाह को छोड़ती हुई, हे पुत्र ! तेरा कौन रत्नक है यह कह कर दीनता से सब दिशाओं में दृष्टि को फैकती हुई, माता की गोद में बैठे हुए इस वस्त्रे 'शंख चूड़' को दया त्याग कर चोंच की नोक से खाते हुए पक्षियों के राजा गरुड़ का हृदय में मानता हूँ कि वज्र का बना हुआ है ॥ ५८ ॥

शंख०—(अपने आँसु पोंछता हुआ) मातः ! अति व्याकुलता से क्या है ? धैर्य धारण करो।

(१०२) वृद्धा—(आँसुओं के साथ) कैसे धैर्य करूंगी ? क्या मेरा एक पुत्र है यह जान कर दयानु नागराज से तू भेजा गया है ? हा कैसे अपार संसार में मेरा पुत्र याद किया गया ? सब प्रकार से मैं निर्भाग्या हूँ। (मूर्च्छित होती है)

नायक—(दया से)

यदि मैं इसे, जो दुःखी है, जिसके प्राण कण्ठ में गये हुए हैं, और जो अपने सम्बन्धियों से छोड़ा गया है, नहीं बचता तो मेरे शरीर से क्या गुण है अर्थात् कोई लाभ नहीं ॥ ५९ ॥

तो अब मैं पास जाता हूँ।

शंख—मातः ! अपने को स्थिर कर।

वृद्धा—हा पुत्र ! जब तू नागलोक के रत्नक वासुकि से छोड़ दिया गया है तो कौन सा अन्य पुरुष तेरी रक्षा करेगा ?

नायक—(पास जाकर) निश्चय से मैं मैं ।

वृद्धा—(नायक को देखकर जल्दी से अपने हुण्डे से पुत्र को ढांपकर नायक के पास जाकर घुटनों के बल खड़ी होकर) विनता के पुत्र 'गरुड़' मुझे मार दे । मैं तेरे भोजन के लिये नागराज से नियत की गई हूं ।

नायक—(आंसुओं के साथ) अहो ! पुत्र का प्रेम । मेरा विचार है कि पुत्र वात्सल्य इस की इस व्याकुलता को देखकर निर्दय हृदय वाला सांपों का शत्रु गरुड़ भी दया करेगा ॥ ६० ॥

(१०३) शंख—मातः ! मत डर । नागों का शत्रु 'गरुड़' नहीं है । देख—बड़े बड़े सांपों के फाड़ने से छूटे हुए खून की लालरंग की धाराओं से रंगी हुई भयङ्कर चाँच वाला वह गरुड़ कहां ! और शान्त स्वभाव, रूप और आकार वाला यह भला पुरुष कहां ? ६१

वृद्धा—मैं तो तेरी मृत्यु से डरी हुई सारे संसार को ही गरुड़ रूप देखती हूं ।

नायक—मातः ! बारबार कहने से क्या है ? निस्सन्देह मैं कार्य से ही 'तुम्हारा कार्य पूरा करता हूं ।

वृद्धा—(शिर पर दोनों हाथ जोड़कर) पुत्र ! देर तक जीता रह ।

नायक—हे मातः ! यह मारने योग्य नाग का चिन्ह मुझे दे दो, जिससे मैं अपने को ढांपकर तेरे पुत्र के जीवन की रक्षा के लिये गरुड़ को अपना शरीर खाने के लिये समर्पण करता हूं ॥ ६२ ॥

वृद्धा—(दोनों कान ढांपकर) ईश्वर यह न करे । तू भी शंखचूड़ के तुल्य पुत्र है । अथवा शंखचूड़ से भी अधिक । जो इस प्रकार बन्धुजनों से छोड़े हुए भी मेरे पुत्र को शरीरदान से बचाना चाहता है ।

(१०४) शंख—अहो इस महात्मा का चित्र संसार से विपरीत है । कैसे—पूर्वकाल में जिन प्राणों के लिये विश्वामित्र ने चारण्डाल की तरह कुत्ते का मांस खाया । जिनके लिये गौतम ने किया है उसी का 'गौतम का' उपकार जिस ने उस नाड़ी जङ्घ को मार दिया । और जिन प्राणों के कारण यह कश्यप का पुत्र गरुड़ प्रतिदिन नागों को खाता है । उन्हीं प्राणों को जो यह भद्र पुरुष दया से तिनके के समान परोपकार के लिये देता है ॥ ६३ ॥

(नायक की ओर संकेत करके) भो महात्मन् ! तुझ से अपने शरीर

के दानरूप उद्योग के बहाने से रहित कृपालुता मुझ पर दिखा ही दी गई। तो यह हठ मत करो। देखो—मेरे जैसे नीच जीव उत्पन्न होते हैं और मरते हैं। दूसरों के लिये बांधी हुई कमर वाले तेरे ऐसों का जन्म कहां? ॥ ६४ ॥

इस लिये इस हठ से क्या है यह उद्योग छोड़ दीजिये।

नायक—शंखचूड़! मेरे देर से प्राप्त हुए अवसर वाले इस दूसरे का कार्य सम्पादन रूप मनोरथ में तू विघ्न करने के योग्य नहीं। तो निषेध मत करो। यह बध्यचिन्ह दे दीजिये।

(१०५) शंख—भो महात्मन्! वृथा अपने को इस कष्ट देने से क्या है? शङ्ख के समान सफेद शङ्खपाल के कुल को शङ्खचूड़ मैला नहीं करेगा। यदि आप से हम कृपा करने योग्य हैं तो हमारी विपत्ति से घबराई हुई यह माता जैसे प्राणों को न छोड़ दे वैसे कोई उपाय सोचिये।

नायक—इसमें सोचना क्या है?

जो तेरे मरने पर मरती है और तेरे जीने पर जीती है। यदि तू उसे जीती चाहता है तो मेरे प्राणों से अपनी रक्षा कर ॥ ६५ ॥

यह उपाय है। तो बध्यविह्व शीघ्र दे दो। जब तक मैं इस से अपने को ढांप कर बध्य शिला पर चढ़ जाता हूं। तू भी माता को आगे लगाकर इस देश से लौट जा। कभी माता समीपस्थ घातस्थान को देखकर स्त्रियों की स्वाभाविक कातरता से जीवन को त्याग दे। क्या आप मरे हुए सांपों की अनेक हड्डियों से भरे हुए इस महा-श्मशान को नहीं देखते?

वैसे हि—

चलती हुई चोंच के अग्रभाग से काटे हुए और गिरे हुए हुए मांस के छोटे से ग्रास में बड़ी हुई तृष्णा वाले, धारण किये दोनों पंरों के कम्पन वाले, गृध्रों से बांधे गये घने अन्धकार वाले, निरन्तर बढ़ती हुई बहुत सी चर्वियों के संयोग से कच्चे मांस के गन्ध वाले, इस रक्त के प्रवाह में गीदडियों के मुख से निकली हुई गिर रही हुई, शान्त हुई अग्नि की शिखाओं की श्रेणियों शब्द कर रही हैं ॥ ६६ ॥

शंख—कैसे नहीं देखता हूं!

प्रतिदिन नाग के खाने से और नाग का हार बनाने से, गरुड में उत्पन्न हुई प्रीति वाला और गणेश में उत्पन्न हुए प्रेम वाला, चन्द्र

की तरह सफेद अस्थियों और कपालों वाला और चन्द्र से सफेद है अस्थि जिस की ऐसे कपाल वाला, यह श्मशान शिव के शरीर के समान है ॥ ६७ ॥

नायक—शङ्खचूड ! तो जाओ, इन शान्ति के वचनों से क्या है ?

शंख—गरुड़ के आने का समय तो निकट है । (माता के आगे घुटनों के बल खड़ा होकर) मातः ! तू भी अब लौट जा ।

हे मातः ! हम जिस जिस योनि में पैदा होंगे हे प्यारे पुत्रोंवाली ! उस उस योनि में तू ही हमारी माता हो ॥ ६८ ॥

(पाश्र्वों में गिरता है)

वृद्धा—(आंसुओं के साथ) हे पुत्र ! क्या यह अन्तिम वचन है ? तुझे छोड़ कर तो मेरे पाश्र्वों अन्यत्र नहीं चलते । इस लिये यहीं तेरे साथ ठहरूँगी ।

शंख—(उठ कर) वेग से मैं भी समीप ही भगवान् दक्षिण गो कर्ण (मन्दिर का नाम) की प्रदक्षिणा करके स्वामी की आज्ञा का पालन करता हूँ । (दोनों निकल गये)

नायक—(देख कर खुशी से अपने मन में) भाग्य से इस अकस्मात् आये हुए लाल वस्त्रों के जोड़े से मनोरथ सिद्ध हो गया ।

दाखल होकर—

कञ्चुकी—यह वस्त्रों का जोड़ा रानी मित्रावसु की माता से कुमार के लिये भेजा गया है । कुमार पहन ले ।

नायक—(आदर से) लाओ ।

कञ्चुकी—(लाता है)

नायक—(लेकर अपने मन में) मेरा मलयवती के साथ विवाह सफल हो गया । (प्रकट) जाओ, मेरे वचन से रानी को नमस्कार कहना ।

कञ्चुकी—कुमार जो आज्ञा करते हैं । (यह कह कर निकल गया) ।

नायक—यह लाल वस्त्रों का जोड़ा ठीक अवसर पर हुआ दूसरे के लिये शरीर त्याग करते हुए मुझे बड़ी प्रसन्नता पैदा करता है ॥ ६९ ॥

(दिशाश्र्वों को देखकर) कांप गया है मलय पर्वत की शिलाश्र्वों का समूह जिस से ऐसा यह वायु जैसे प्रचण्ड हो रहा है वैसे मैं विचार करता हूँ कि पत्नियों का राजा समीप आ गया है । वैसे ही- पत्नी के समूहों की श्रेणियों प्रलय काल के मेघों के समान

आकाश को ढांप रही हैं । वेग का पवन जानों पृथिवी के धोने के लिये समुद्र के तट पर जल फैक रहा है । और 'गरुड' प्रलय की आशङ्का करता हुआ शीघ्र ही दिशाओं के हाथियों से भय से देखा हुआ, बारह सूर्यों के समान प्रकाश वाला, शरीर की प्रभाओं से दशों दिशाओं को बार बार पीली कर रहा है ॥ ७० ॥

[१०८] तो जब तक वह शंखचूड़ नहीं आता तब तक अति-शीघ्र इस वध्यशिला पर चढ़ जाता हूँ । [वैसे करके बैठकर स्पर्श का नाटक करता है] अहो इसका स्पर्श—मलय पर्वत के चन्दन के रस से चिकनी मलयवती वैसे मन को सुख नहीं देती जैसे चाहे हुए कार्य की सिद्धि के लिये आलिङ्गित की हुई यह वध्यशिला सुख देती है ॥ ७१ ॥

अथवा मलयवती से क्या ?

माता की गोद में निश्चिन्त हो कर सोये हुए मैंने बाल्यावस्था में भी वह सुख नहीं प्राप्त किया जो इस वध्यशिला की गोद में प्राप्त किया ॥ ७२ ॥

तो यह गरुड आ गया है । अब अपने को ढांप लेता हूँ ।
(वैसे करता है)

(तब गरुड दाखल होता है)

गरुड—चन्द्रमा के मण्डल को देख कर भय से कुण्डल बने हुए शेषनाग की मूर्ति को याद करता हुआ, रथ के घोड़ों के डर जाने से सूर्य के चकित होने पर बड़े भाई से आनन्द के साथ देखा हुआ, प्राप्त हुए इधर उधर घूम रहे बादलों के ढेरों से विस्तृत पत्तों वाला, साँप के ग्रास में लोभी, यह मैं क्षण से समुद्रतट के पर्वत मलय को प्राप्त हो गया हूँ ॥ ७३ ॥

(१७६) नायक—(संतोष से) आज अपने शरीर के दान से साँप की रक्षा करते हुए मुझ से जो पुण्य कमाया गया उस से जन्म जन्म में परोपकार के लिये ही मुझे शरीर की प्राप्ति हो ॥ ७४ ॥

गरुड—(नायक को देख कर) बाकी नागों की रक्षा करने के लिये इस वध्यशिला के तल पर गिरे हुए, मेरे भय से फटे हुए हृदय से बह रहे हुए खून से जानों लिबड़े हुए, लाल वल्गों से ढाँपे हुए साँप को अब वृद्धि में वज्र से भी अति तेज चौंच से फाड़ कर खाने के लिये वेग से उठा लेता हूँ ॥ ७५ ॥

(११०)—(यह कह कर झपट कर नायक को पकड़ लेता है । परदे के पीछे फूलों की वर्षा होती है और दुन्दुभियें बजती हैं)

गरुड़—(आश्चर्य से) अये !

सुगन्ध से आनन्दित भ्रमरों वाली यह पुष्पवर्षा आकाश से क्यों गिर रही है ? और दुन्दुभियों का यह शब्द स्वर्ग में दिशाओं के मण्डल को क्यों शब्दित कर रहा है ?

(हंस कर)

आ ! मैं समझ गया । मेरे विचार में मेरी वेग की वायु से वह कल्पवृक्ष भी कांप गया है । और उत्पन्न हुई नाश की शंका वाले सब प्रलय के बादलों से भी यह शब्द किया गया है ॥ ७२ ॥

नायक—(अपने मन में) शुक है मैं सफल हो गया हूँ ।

गरुड़—(नायक को देखता हुआ) जैसे यह पुरुषों में नागों का रक्तक शोभा पाता है वैसे आज अवश्य मेरी सांप के भक्षण की इच्छा को दूर करेगा ॥ ७३ ॥

(१११)—तो अब मैं इसे पकड़ कर मलय पर्वत पर चढ़ कर इच्छानुसार खाता हूँ । (यह कह कर निकल गया)

सब निकल गये
चतुर्थोऽङ्कः समाप्तः ।

पञ्चमोऽङ्कः ।

तब प्रतीहार (द्वारपाल) दाखल होता है ।

(१११) प्रतीहार—सोही पुरुष के अपने घर के बाग में जाने पर भी सोह से पाप की आशङ्का की जाती है । फिर जहां बहुत से नाश देखे गये हों ऐसे भयानक वन के मध्य ठहरने पर तो कहना ही क्या ? ॥ ७८ ॥

वैसे हि—समुद्र के तट को देखने की इच्छा से निकला हुआ जीमूतवाहन देर कर रहा है इस कारण महाराज विश्वावसु दुःखी बैठे हैं । और मैं उन से आज्ञा दिया गया हूँ । जैसे—हे सुनन्द ! मैंने सुना है कि गरुड़ के समीपस्थ होने से भयानक स्थान को जामाता जीमूतवाहन गया है इस लिये मैं इस से शङ्कित ही हूँ । तो शीघ्र मालूम कर के आ कि वह घर को आया है वा नहीं । तो

मैं वहां जाता हूँ । [धूमता हुआ आगे देख कर] यह है वह राजर्षि जीमूतवाहन का पिता जीमूतकेतु कुटी के आङ्गन में अपनी धर्मपत्नी के साथ और राजपुत्री (मलयवती) से सेवा किया हुआ बैठा है । वैसे ही—पल्लेटों वाले, लहरों के समान चञ्चल, भाग से युक्त जल के समान, दो अलसी के वल्लों को धारण करता हुआ, शुद्ध जल वाली गङ्गा के समान बड़ी धर्मात्मा रानी से शोभा पाता हुआ, यह जीमूतकेतु समुद्र के बहुत समान शोभा को धारण कर रहा है जिस के समीप बैठी हुई यह मलयवती समुद्रतटी के समान शोभा पाती है ॥ ७६ ॥

(११२) तो मैं अब आगे बढ़ता हूँ ।

[तब भार्या और स्नुषा के साथ जीमूतकेतु दाखल होता है]

जीमू०—‘ मैंने ’ यौवन के सुख भोग लिये, कीर्त्ति से पूर्ण राज्य किया, स्थिर बुद्धि से तपस्या भी की, मेरा पुत्र प्रशंसा के योग्य है और यह पुत्रवधू श्रेष्ठ और तुल्य वंश में उत्पन्न है । आज निश्चय से मुझे सफल जन्म वाला होने के कारण मृत्यु का चिन्तन करना चाहिये ॥ ८० ॥

सुनन्द—[एक दम आगे बढ़ कर] जीमूतवाहन की ।

जीमूत०—[दोनों कान बन्द कर के) पाप शान्त हो ।

वृद्धा—यह अमङ्गल दूर हो ।

(११३) मलयवती—इस बुरे शकुन से मेरा हृदय कांपने लग गया है ।

जीमू०—(बायें नेत्र का स्फुरण सूचित कर के) भलेपुरुष ! क्या है जीमूतवाहन का ?

सुनन्द—जीमूतवाहन का वृत्तान्त मालूम करने को महाराज विश्वावसु से आप के पास भेजा गया हूँ ।

जीमू०—क्या मेरा बच्चा वहां वर्तमान नहीं है ?

वृद्धा—(रंज से) महाराज ! यदि वहां वर्तमान नहीं तो मेरा पुत्र कहां गया होगा ?

जीमूत०—निस्सन्देह हमारे प्राणों की रक्षा के लिए गया होगा ।

मलयवती—(रंज से अपने मन में) मैं तो फिर आर्यपुत्र को न देखती हुई कुछ और ही आशङ्का करती हूँ ।

सुनन्द—आज्ञा करें । मैं स्वामी ‘विश्वावसु’ को क्या बतलाऊँ ?

जीमूत०—(बायें नेत्र का स्फुरण सूचित कर के) जीमूतवाहन देर कर रहा है इस लिए हृदय से मैं व्याकुल हूँ ।

हे वामनेत्र ! बार बार मेरा अनिष्ट सूचित करता हुआ तू क्यों फटकर रहा है ? हे दुष्टनेत्र ! यहाँ यह सूर्य तेरे फरकने को मिटा देगा ॥ ८१ ॥

(ऊपर देख कर) यही तीनों लोकों का नेत्र भगवान् सूर्य अवश्य जीमूतवाहन का शुभ करेगा ।

(देख कर आश्चर्य से) नजर आरही हुई, नेत्रों को अति दुःख देने वाली, अपनी किरणों के समान रक्त की धाराओं को वर्षाती हुई, अशुभसूचक पवन से चञ्चल की है नक्षत्रों की चमक जिसने, ऐसी यह कौन सी वस्तु सामने एकदम आकाश से गिर रही है ॥ ८२

क्या चरणों में ही गिर पड़ी ? (सब देखते हैं)

जीमूत०—अये ! क्या लगे हुए चिकने मांस वाला चूड़ामणि (शिर का बाल) है ? यह फिर किसका होगा ?

वृद्धा—(रंज से) महाराज ! यह चूड़ारत्न तो जानों मेरे पुत्र का है ।

मलय०—मातः ! ऐसे मत कह ।

सुनन्द—महाराज ! बिना मालूम किये ऐसे व्याकुल मत होवो क्यों कि यहाँ गरुड़ से खाये जा रहे हुए नागराज के नाखुनों और चोंच से उखाड़े हुए ये अनेकों शिरोरत्न गिरते हैं ।

जीमूत०—देवि ! सयुक्तिक कहा गया है । कभी शायद ऐसे ही हो ।

वृद्धा—सुनन्दक ! इस समय तक मेरा पुत्र शायद श्वशुरालय में आ गया होगा । तो जा मालूम करके शीघ्र काम कर ।

सुनन्द०—रानी जो आज्ञा देती है (निकल गया)

जीमूत०—देवि ! क्या नाग का चूड़ामणि है ?

(तब लाल वस्त्रों से लपेटा हुआ शंखचूड़ दाखल होता है)

शंख०—(आँसुओं के साथ) मैं समुद्र के तट पर गौर्कर्ण शिवलिङ्ग को शीघ्र प्रणाम करके उस प्रसिद्ध साँपों की वधभूमि को प्राप्त हो गया हूँ । और नाखुनों और चोंच से फाड़ा गया है वल्लःस्थल जिसका उस विद्याधर 'जीमूतवाहन' को लेकर गरुड़ आकाश को उड़ गया है ॥ ८३ ॥

(११५) (रोता हुआ) हा महात्मन् ! हा परम दयालो ! हा बिना कारण अद्वितीय बान्धव ! हा दूसरों के दुःख से दुःखी होने वाले ! कहां गया है ! मुझें उत्तर दे । अरे नीच शङ्खचूड़ ! तूने क्या किया ?

एक दिन भी सांपों के बचाने की कीर्ति नहीं प्राप्त की। न ही स्वामी प्रशंसनीय आज्ञा का पालन किया। किसी दूसरे ने अपना शरीर देकर तुझे बचाया, इस लिये हे नीच शङ्खचूड़ ! तू शोक के योग्य है। हा धिक्कार, कष्ट, तू ठगा गया है ठगा गया है ॥ ८४ ॥

इस लिये इस प्रकार का मैं क्षणमात्र भी जीता हुआ अपने को हंसी के योग्य नहीं बनाऊंगा। तो मैं अब इस के पीछे जाने के लिये यत्न करूंगा। (घूमता हुआ पृथ्वी पर दृष्टि देकर)

गरुड़ के देखने की इच्छा से मैं पहले दवाने से मोटी, उस के आगे विरले गिरे हैं मोटे २ वृन्द जिसके, पत्थरों में विस्तार से टुकड़े २ हो गये हैं और बिखर गये हैं छोटे २ कण जिसके, मैदानों में कीड़ों से भरी हुई, धातुओं से भरे हुए प्रदेश में कठिनता से दीखने योग्य, घने वृक्षों के शिखर पर बड़े हुए नीलवर्ण वाली इस खून की धारा के पीछे चलता हुआ चतुरता से जाता हूँ ॥ ८५ ॥

(११६) वृद्धा—(भय के साथ) महाराज ! यह कोई शोक वाला सा लाल मुखवाला इधर ही शीघ्रता से आता हुआ मेरे हृदय को व्याकुल कर रहा है। तो मालूम तो कीजिये कि यह कौन है।

जीमू०—जैसे रानी कहती है। (सुन कर खुशी से हँस कर) देवि ! शोक को छोड़ दे। इस की यह चूड़ामणि निश्चय से मांस के लोभ से किसी पक्षी से मस्तक से उखाड़ी हुई इस पृथिवी पर गिर पड़ी।

वृद्धा—(धैर्य से मलवती को आलिङ्गन करके) अरी न विधवा होने वाली ! धैर्य वाली हो। निस्सन्देह ऐसी आकृति विधवापन के दुःख को नहीं अनुभव करती।

मलय—(खुशी से) आप के आशीर्वाद की कृपा से। (पाओं में गिरती है)

जीमू०—बच्चा कैसे हो।

शंख—दुःख के अति भार से आंसुओं से रुके हुए गले वाला मैं कह नहीं सकता।

जीमू०—अपना वृत्त बतलाओ। बहुत दुःख से सहने योग्य पुत्र का दुःख मेरे हृदय में फैला हुआ है। जिस तेरे बतलाने से वह सहने योग्य हो जायगा ॥ ८६ ॥

(११७) शंख—सुनिये, मैं शङ्खचूड़ नाम नाग भोजन के लिये वासुकि से गरुड़ को भेजा गया हूँ। विस्तार से कहने से क्या है। कभी यह रक्तधारा का चिह्न धूलि से भर कर अदृश्यता को

शायद प्राप्त हो जाय। इस लिये संक्षेप से कहता हूँ—दया से पूर्ण चित्त वाले किसी विद्याधर से गरुड़ को अपना शरीर देकर मेरे प्राणों की रक्षा की गई है ॥ ८७ ॥

जीमू०—इस प्रकार का परोपकार मैं तत्पर अन्य कौन है। प्रिय साफ ही कह दो कि जीमूतवाहन से। हा मैं मन्दभाग्य मारा गया।

वृद्धा—हा पुत्र ! तूने यह काम कैसे किया ?

मलय०—क्या बुरा विचार सत्य ही हो गया ? (सब मूर्खा को प्राप्त हो जाते हैं)

शंख—(आसुओं के साथ) निस्सन्देह उस महात्मा के ये दोनों माता-पिता हैं मुझ अप्रिय बोलने वाले से क्यों इस अवस्था को पहुंचाये गये ? अथवा सांप के मुख से विष के अतिरिक्त और क्या निकल सकता है। अहो प्राणदाता जीमूतवाहन को शङ्खचूड़ ने खूब उपकार का बदला दिया। तो क्या अभी अपने को मार दूँ ? अथवा इन को पहले धैर्य देता हूँ। पिता धैर्य करो। माता धैर्य करो। (दोनों धैर्य करते हैं)

वृद्धा—पुत्रि ! उठ मत रो। क्या हम जीमूतवाहन के बिना जीयेंगे इस लिये धैर्य तो कर।

मलयवती—(धैर्य करके) आर्यपुत्र ! मैं तुम्हें कहां देखूंगा ?

(११८) जीमूत०—हा बच्चा ! गुरुओं के चरणों की सेवा की रीति को जानने वाले !

चूड़ामणि को मेरे चरणों में गिराते हुए तुझ से परलोक में जाकर भी शिष्टाचार की रीति नहीं छोड़ी गई ॥ ८८ ॥

(चूड़ामणि को पकड़ कर) हा बच्चा ! क्या केवल इतने दर्शन वाला तू हो गया है ? (हृदय पर रख कर) अहह !!!

भक्ति से अत्यन्त झुका दिया है नम्र मस्तक जिसने उस तेरे निरन्तर मेरे चरणों में प्रणाम करते हुए, घिसने से कोमल और हिंसारहित भी चूड़ामणि मेरे हृदय को गहराई से क्यों फाड़ रही है ? ॥ ८९ ॥

वृद्धा—जिस तुम्हें गुरुजनों की सेवा को छोड़ कर और सुख पसन्द ही नहीं आता। वह तू कैसे अब पिता को छोड़ कर स्वर्ग का सुख भोगने गया है ?

जीमूत०—(आसुओं के साथ) देवि ! क्या हम जीमूतवाहन के बिना जीते रहेंगे जिस से तू ऐसे कहती है।

मलय०--(पाओं में गिर कर हाथ जोड़ कर) तो मुझे आर्यपुत्र का चिह्न चूड़ामणि दे दो जिस से इसे छाती पर रख कर अग्नि में प्रवेश से हृदय के सन्ताप के दुःख को दूर करूं।

जीमूत०--पतिव्रते ! क्यों ऐसे व्याकुल करती हो ? निस्सन्देह हम सबों का यही निश्चय है।

(११६) वृद्धा--महाराज ! तो हम क्यों प्रतीक्षा कर रहे हैं ?

जीमूत०--हे देवि ! कुछ नहीं। परन्तु अग्निहोत्री का संस्कार दूसरी अग्नि से वेदों में नहीं कहा गया इस लिये अग्निहोत्रगृह से अग्नि लाकर अपने को जलाते हैं।

शंख०--(अपने मन में) क्या मुझ अकेले के लिये सारा ही यह विद्याधरों का कुल नष्ट हो गया ? तो ऐसे ही कहूंगा। [प्रकट] पितः! बिना निश्चय किये यह ऐसा साहस करना उचित नहीं। भाग्य की खेलें विचार युक्त होती हैं। कभी यह नाग नहीं है ऐसा जान कर गरुड़ छोड़ दे। तो इसी दिशा से गरुड़ का पीछा करें।

वृद्धा--सब प्रकार से देवताओं की कृपा से जीते पुत्र का मुख देखें।

मलय०--[अपने मन में] मुझ निर्भाग्या के लिये यह बात दुर्लभ है।

जीमूत०--पुत्र तेरी यह वाणी सत्य हो। तो भी हमारा अनुसरण करना अग्नि के समेत ही ठीक है। तो आप 'गरुड़' के पीछे चलें। हम भी अग्निगृह से अग्नि लेकर शीघ्र ही पीछे जाते हैं। (स्त्री और स्नुषा के साथ निकल गया)

शंख०--तो मैं अब गरुड़ का पीछा करता हूं। (आगे देख कर)

रक्त से गीली चाँच के घिसने से जानों पर्वत की नवीन डोणी बनाता हुआ, अपने नेत्रों की प्रभा की शिखा श्रेणियों से जला डाला और उखाड़ डाला है वनप्रदेश जिस ने, घुस रहे हुए वज्र के समान कठोर और भयानक नाखुनों के अग्रभाग से रेखायुक्त की है पृथिवी जिस ने, ऐसा वह सांपों का शत्रु 'गरुड़' मलयपर्वत के शिखर पर दूर से दीख रहा है ॥ ६० ॥

(१२०)--[तब प्रविष्ट होता है आसन पर बैठा हुआ गरुड़ जिस के आगे नायक 'जीमूतवाहन' पड़ा है]

गरुड़--जन्म से लेकर सापों के पतियों को खाते हुए मुझ से यह आश्चर्य पहले कभी नहीं देखा गया। कि यह महात्मा केवल यही नहीं कि दुःखी नहीं होता प्रत्युत कुछ प्रसन्न सा दीखता है।
वैसे ही--

अधिक पीया जा रहा है खून जिस का ऐसे इस को धैर्य के उत्पन्न होने से खेद नहीं है, मांस के उखाड़ने से उत्पन्न हुई पीड़ा को भी सहन करते हुए का मुख प्रेम से प्रसन्न है, जो शरीर का भाग नहीं काटा गया उस पर साफ एक रोमाञ्च दीख रहा है। मुझ बुराई करने वाले पर भी इस की दृष्टि ऐसे पड़ रही है जैसे किसी उपकारी पर ॥ ६१ ॥

इस लिये इस की इस धैर्य की वृत्ति ने आश्चर्य ही उत्पन्न कर दिया है। हो, मैं इसे खाता ही नहीं हूँ। पूछता तो हूँ कि यह कौन है।

नायक—नाड़ियों के मुख से खून बह ही रहा है, अभी तक मेरे शरीर में मांस है, और हे महात्मन् ! मैं तेरी तृप्ति नहीं देखता हूँ। हे गरुड़ ! तू खाने से क्यों हट गया है ? ॥ ६२ ॥

(१२१) गरुड़—[अपने मन में] आश्चर्य आश्चर्य !!! कैसे इस अवस्था में भी उदारता से बोलता है ?

[प्रकट]

मैंने चौंच के द्वारा तेरे हृदय से खून ले लिया, फिर तू ने इस धैर्य से जानों आज मेरे हृदय से खून खैंच लिया ॥ ६३ ॥

तो तू कौन है ? मैं यह सुनना चाहता हूँ।

नायक—इस प्रकार भूख से सताया हुआ तू सुनाने के योग्य नहीं है। पहले मेरे मांस और रक्त से तृप्ति कर।

शंख—(एक दम आगे बढ़ कर) गरुड़ ! यह साहस न करो न करो। यह नाग नहीं है। इसे छोड़ दो। मुझे खाओ। मैं तेरे भोजन के लिये शेषनाग से भेजा गया हूँ। [छाती देता है]

नायक—[शंखचूड़ को देख कर] दुःख है। शङ्खचूड़ के आने से मेरा मनोरथ निष्फल हो गया।

गरुड़—[दोनों को देख कर] आप दोनों के पास वध्यचिह्न है। नाग कौन सा है निस्सन्देह मेरी समझ में नहीं आता।

शंख—भ्रम तो उचित स्थान में हुआ ?

छाती पर स्वास्तिक का चिह्न तो रहने दो, शरीर पर कञ्चुक नहीं दीखता ? क्या तुझ से मुझ बोलते हुए की दो जिह्वायें नहीं देखी गईं ? क्या तू तीक्ष्ण विष की अग्नि के धूम की राशि से मध्यम पड़ गई हैं रत्नों की कान्तियें जिन से, कठिनता से सहने योग्य शोक से सी सी के शब्द रूप वायु से पीडायुक्त इन तीन फणों को नहीं देखता ? ॥ ६४ ॥

(१२२) गरुड़—[दोनों को देख कर शंखचूड़ की कण को देख कर]
तो कौन सा मुझ से मारा गया ?

शंख—विद्याधरों के वंश का तिलक जीमूतवाहन । तुझ निर्दय
से यह कार्य क्यों किया गया ?

गरुड़—(अपने मन में) क्यों किया गया ? क्या यह विद्याधरों
में कुमार जीमूतवाहन है ?

मैंने जिसका वह यश मेरुपर्वत पर, मन्दराचल की कन्दराओं
में, हिमालय के शिखर पर, इन्द्रनील पर्वत पर, कैलास पर्वत के
पूर्व दिशा के भागों में भी और उन उन दिशाओं के निकुञ्जों में
लोकालोक पर्वत पर घूमने वाले चारणों के समूहों से ऊंची स्वर
से गाया जा रहा हुआ अनेक बार सुना है क्या यह वही जीमूत-
वाहन है ? ॥ ६५ ॥

सब प्रकार बड़े भारी पाप के कीचड़ में फँस गया हूँ ।

नायक—नागराज ! तू ऐसा खिन्न क्यों है ?

शंख०—क्या यह खेद का स्थान नहीं है ?

(१२३)—आपने इस अपने शरीर को देकर जिसका यह शरीर
गरुड़ से बचाया उस मुझको क्या यह उचित है कि आप पाताल के
तल से भी नीचे लेजायें ? ॥ ६६ ॥

गरुड़—दया से स्निग्ध मन वाले इस महात्मा से मेरे ग्रास के मार्ग
में गिरे हुए इस नाग के प्राणों की रक्षा करने के लिये अपना शरीर
भोजन के लिये दिया गया । तो मैंने यह बड़ा भारी दुष्कर्म किया ।
बहुत कहने से क्या । यह बोधिसत्व ही मारा गया । इस बड़े
पाप का प्रायश्चित्त अग्निप्रवेश के बिना कोई और नहीं देखता हूँ ।
तो मैं अग्नि को कहां तलाश करूँ ?

(दिशाओं को देखता हुआ) अरे ये कोई ग्रहण की हुई अग्निवाले
इधर ही आते हैं । इस लिये अब इन की प्रतीक्षा करता हूँ ।

शंख०—कुमार ! तेरे माता पिता पहुंच गये हैं ।

नायक—(घबराहट से) शंखचूड़ ! बैठ कर ऊपर के वस्त्र से मेरा
शरीर ढांप कर मुझे उठाये रहो । नहीं तो कभी एक दम मुझे ऐसा
देख कर माता शायद प्राणों को छोड़ दे ।

शंख०—(समीप गिरे हुए दुपट्टे को पकड़ कर वैसे करता है)

(तब दाखल होता है श्री और स्नुषा के साथ जीमूतकेतु)

जीमूतकेतु—(आंसुओं के साथ) हा पुत्र जीमूतवाहन !

यह सत्य है कि दया में, यह अपना है यह पराया है, यह क्रम कहां अर्थात् नहीं रहता। तुझे यह चिन्ता कैसे न उत्पन्न हुई कि क्या बहुतों की रक्षा करनी है वा एक की? गरुड़ से नाग को बचाने के लिये अपने शरीर का त्याग करते हुए तुझ से जिस कारण कि अपना आप माता, पिता, स्नुषा, यह सारा कुल नष्ट किया गया ॥ ६७ ॥

(१२४) वृद्धा—(मलयवती की ओर संकते करके) पुत्रि! थोड़ी देर ठहर। लगातार गिरते हुए आंसुओं के बिन्दुओं से यह आग बुझती है।

(सब घूमते हैं)

जीमू०—हा पुत्र जीमूतवाहन!

गरुड़—(सुन कर) हा जीमूतवाहन ऐसे कहता है तो स्पष्ट है कि यह इस का पिता है। तो क्या मैं इस की अग्नि से अपने शरीर को जला डालूं? इस के पुत्र के नाश की लज्जा से इसे सुख दिखाने को समर्थ नहीं हूं। अथवा मैं अग्नि के लिये क्यों व्याकुल होता हूं? समुद्र के किनारे पर ही बैठा हूं इस लिये अब मैं—

समुद्र में, तीनों लोकों के ग्रसने के रस से विलास करते हुए काल की जिह्वा के अग्रभाग के समान इधर उधर लपकती हुई, जानों सूर्य के लोक का ग्रस करने को समर्थ, उत्पात की पवन के विस्तार से प्रचण्ड, अपने ही परों की वायुओं से जलाये हुए प्रलय के अन्त की अग्नि के समान भयंकर इस समुद्र की अग्नि में गिरता हूं ॥ ६८ ॥

(यह कह कर उठना चाहता है)

नायक—गरुड़! यह उद्यम न करो। इस पाप का यह प्रायश्चित्त नहीं है।

(१२५) गरुड़—(घुटनों के बल बैठ कर हाथ जोड़ कर) महात्मन्! तो बतलाइये कौन-सा 'प्रायश्चित्त है'?

नायक—एक क्षण प्रतीक्षा करो। मेरे माता-पिता पहुंच गये हैं। पहले मैं इन्हें प्रणाम कर लूं।

गरुड़—ऐसा ही कीजिये।

जीमू०—(देख कर प्रव्रता से) देवि! बधाई हो यह वच्चा जीमूतवाहन न केवल जीवित है प्रत्युत हाथ बांधे गरुड़ से जानों शिष्य से सेवा किया हुआ बैठा है।

वृद्धा—महाराज ! मैं सफल हूँ न जखमी हुए का मुख देखूंगी ।

मल०—मैं आर्यपुत्र को देख कर अतिप्रिय है यह जान कर विश्वास नहीं करती ।

जीमू०—(पास जाकर) बच्चा ! आ आ मुझे आलिङ्गन कर ।

नायक—(उठने की इच्छा करता हुआ ऊपर के वस्त्र के गिरने से मूर्छित होता है)

शंख०—कुमार ! धैर्य धरो ।

जीमू०—हा बच्चा ! कैसे मुझे देख कर तू आलिङ्गन को प्राप्त हुआ ।

वृद्धा—हा पुत्र ! क्या वाणीमात्र से भी तूने मेरा आदर नहीं किया ।

मल०—हा आर्यपुत्र ! क्या तूने गुरुजनों को भी नहीं देखना था । (सब मूर्छा को प्राप्त होते हैं)

शंख०—हा नीच शङ्खचूड़ ! तू गर्भ में ठहरा हुआ ही क्यों न मर गया ? जिस से इस प्रकार क्षण क्षण मृत्यु से बढ़कर दुःख को भोग रहा है ।

गरुड—यह सब कुछ मुझ निर्दय के बिना विचार कर करने की चेष्टा है । तो अब मैं ऐसा करता हूँ ।

(१२६) [पक्षों से वायु करता हुआ] महात्मन् ! धैर्य धर धैर्य धर ।

नायक—(धैर्य धर कर) शङ्खचूड़ मेरे माता-पिता को आश्वासन दो ।

शंख०—पितः ! धैर्य धरो धैर्य धरो । मातः ! धैर्य धरो धैर्य धरो । (दोनों धैर्य धरते हैं)

वृद्धा—पुत्र ! क्या हमारे देखते देखते नीच यमराज से लेजाया जा रहा है ?

जीमू०—देवि ! ऐसे अशुभ बोलने वाली मत हो । लम्बी उमर वाला जीता ही है । इस लिये बहू को धैर्य दो ।

वृद्धा—(वस्त्र से मुख ढाँप कर रोती है) अमंगल दूर हो । नहीं रोऊंगी । मलयवति ! धैर्य धरो । पुत्रि ! उठो उठो यह अच्छा कि तू इस समय पति का मुख देख ।

मलय०—(धैर्य धरकर) हा आर्यपुत्र !

वृद्धा—(मलयवती का मुख ढाँप कर) पुत्रि ! ऐसे मत कर । यह अमंगल दूर हो ।

जीमू०—(आंशुओं के साथ अपने मन में)

सब अङ्गों के नष्ट होने के कारण जानो आश्रयहीन होने से

कण्ठदेश को प्राप्त हुए प्राणों को छोड़ते हुए पुत्र को देखकर मैं दुःख से सौ टुकड़े क्यों नहीं होजाता ॥ १६ ॥

मल०—हा आर्यपुत्र ! मैं निश्चय से अति पाप करने वाली हूँ। जो इस अवस्था में आर्यपुत्र को देखती हुई अभी तक प्राणों को नहीं छोड़ती।

(१२७) वृद्धा—(नायक के अङ्गों को छूती हुई गरुड़ की ओर संकेत करके) निर्दय ! कैसे अब तुझ से चढ़ती हुई नई जवानी से शोभा वाला मेरे पुत्र का यह वही शरीर इस अवस्था वाला किया गया है ?

नायक—मातः ! मत मत ऐसे। निस्सन्देह यह तो वास्तव में पहले भी ऐसा ही है।

चर्बी, हड्डी, मांस, मज्जा और खून के समुदाय चर्म से ढके हुए इस शरीर में, जो सदा घृणायुक्त दिखाई देता है, क्या शोभा है ? ॥ १०० ॥

गरुड़—महात्मन् ! नरक की आग्नि की ज्वालाओं से जला हुआ सा अपने को जानता हुआ दुःख से बैठा हूँ। इस लिये उपदेश कीजिये जिस से इस पाप से छूट जाऊँ।

नायक—पिता जी मुझे आज्ञा दें। तो मैं इस पाप के प्रायश्चित्त का उपदेश करूँ।

जीमू०—बच्चा ! ऐसे ही करो।

नायक—गरुड़ ! सुनिये।

गरुड़—[हाथ जोड़ कर] आज्ञा करो।

नायक—दूसरों के प्राणों की हिंसा से सदा हटा कर, पहले किये कर्म का पश्चात्ताप कर, सब जीवों में अभय देता हुआ यत्न से पुरायों का समूह इकट्ठा कर, जिस से इस संसार में प्राणियों की हिंसा से उत्पन्न हुआ और फल देने को तैयार हुआ पाप, भील के अन्दर जल के प्रवाह में फँके हुए नमक के डले के समान गला हुआ, फल न दे ॥ १०१ ॥

(१२८) गरुड़—जो आज्ञा।

अज्ञान की निद्रा में सोया हुआ, आप से जगाया हुआ यह मैं आज से लेकर सब जीवों की हिंसा से निवृत्त हो गया ॥ १०२ ॥

क्योंकि अब—

कहीं द्वीप की शकल वाले, रेतले स्थल के समान उद्धत शरीर-समूहों से युक्त, कहीं लपेटे हुए शरीर वाला इसी लिये की है जल

भ्रम की भ्रान्ति जिस ने ऐसा, और कहीं पुल के समान एक किनारे से दूसरे किनारे को जाता हुआ, नागों का समुदाय महासागर में सुख से विचरे ॥ १०३ ॥

ढीले छोड़े हुए, गहरे अन्धेरे के समान काले, केशों के समूह को धारण करती हुई, पहली सूर्य की किरणों के स्पर्श से लाल, जानों सिन्दूर से लिप्त कपोलों से युक्त, परिश्रम से थके हुए अङ्गों वाली भी पीड़ा को न गिनने वाली, नागों की युवतियों इस चन्दनों के वन में प्रेम से तेरी 'जीमूतवाहन की' ही इस कीर्त्ति को गाये ॥ १०४ ॥

(१२६) नायक—धन्य हो महात्मन् ! धन्य हो । हम प्रसन्न हैं । सब प्रकार से दृढव्रती हो । [शंखचूड़ की ओर संकेत कर के] शङ्खचूड़ ! तुझे भी अब अपने घर को जाना चाहिये ।

शंखचूड़—[सांस लेकर नीचे मुख कर के खड़ा होता है]

नायक—[सांस लेकर माता को देखता हुआ] हे शङ्खचूड़ ! गरुड़ की चौंच की नोक से गिराये हुए तुझे विचारती हुई, निस्सन्देह तेरी माता तेरे दुःख से दुःखिनी होगी ॥ १०५ ॥

वृद्धा—(आसुओं के साथ) धन्य है वह माता जो गरुड़ के मुख में पड़े हुए न जखमी शरीर वाले ही पुत्र का मुख देखेगी ।

शंख०—मातः ! यह सत्य ही है । परन्तु यदि कुमार स्वस्थ हो जायगा ।

नायक—[पीड़ा को प्रकट करता हुआ] अहह ! परोपकार के पूरा करने के रस की अधिकता से इतना समय मुझे मालूम नहीं हुआ अब तो मुझे मर्मस्थलों को चीरने वाली पीड़ाओं ने तंग करना आरम्भ कर दिया है । (मृत्यु की अवस्था दिखाता है)

जीमू०—(व्याकुलता से) हा बच्चा ! ऐसे क्यों करता है ?

वृद्धा—हा ऐसे क्यों बोलता है ? (छाती पीट कर) बच्चाओ बच्चाओ । यह मेरा पुत्र मर रहा है ।

(१३०) मल०—हा आर्यपुत्र ! छोड़ने को चाहते से प्रतीत होते हो ।

नायक—(हाथ जोड़ना चाहता हुआ) शङ्खचूड़ ! मेरे हाथों को जोड़ो ।

शंखचूड़—(वैसे करता हुआ) दुःख है संसार को अनाथ कर दिया ।

नायक—(आधी खुली हुई आंखों से पिता को देखता हुआ) पितः ! मातः ! यह मेरा अन्तिम नमस्कार है ।

ये अंग सचेतनता को नहीं धारण करते, कान स्पष्ट अक्षरों और पदों वाली वाणी को नहीं सुनते, दुःख है कि यह आंख धक्के से ही बन्द हो रही है, हा पितः ! मुझ पराधीन के ये प्राण जा रहे हैं ॥ १०६ ॥

अथवा सांप की रक्षा करते हुए (इत्यादि श्लोक मढ़कर गिर पड़ता है)

वृद्धा—हा पुत्र ! हा बच्चा ! हा गुरुजनों के प्यारे ! कहां हो ? मुझे उत्तर दो ।

जीमू०—हा बच्चा ! जीमूतवाहन ! हा प्रेमिजनों के प्यारे ! हा सब गुणों के आकर ! कहां हो मुझे उत्तर दो । (हाथ उठा कर) अरे कष्ट है कष्ट है ।

धैर्य निराश्रय हो गया, नम्रता किस की शरण को प्राप्त हो ? इस संसार में क्षमा को धारण करने के लिये कौन समर्थ है ? दान शीलता दूर हो गई, सत्य तो सचमुच मारा गया, और बेचारी दया कहां जाय ? हा पुत्र ! तेरे परलोक को जाने पर संसार खाली हो गया ॥ १०७ ॥

(१३१) मल०—हा आर्यपुत्र ! छोड़ कर कैसे चले गये हो ? हे अति निर्दय मलयवति ! तुझे अब किस की प्रतीक्षा करनी चाहिये ? जो इस समय तक जीती है ।

शंख०—हा कुमार ! इस प्राणों से भी प्यारे जन को छोड़ कर कहां जाते हो ? तो अवश्य शंखचूड़ तुम्हारे पीछे जाता है ।

गरुड़—कष्ट है ! यह महात्मा मर गया । तो अब मैं क्या करूँ ?

वृद्धा—(आंसुओं के साथ ऊपर देख कर) हे ऐश्वर्य वाले लोकपालो ! किसी प्रकार अमृत से सींच कर मेरे पुत्र को जीवित करो ।

गरुड़—(हर्ष से अपने मन में) अथे ! अमृत का नाम लेने से मैं अच्छा याद दिलाया गया हूँ । मेरे विचार में अग्रश नष्ट हो गया । तो अब देवताओं के राजा इन्द्र की प्रार्थना कर के उससे छोड़ी हुई अमृत की वर्षा से केवल जीमूतवाहन को नहीं, इन पंहुले खाये हुए जिनकी हड्डियाँ ही बाकी रह गई हैं नागों के पतियों को पुनर्जीवित करता हूँ । यदि वह (इन्द्र) न देगा तो मैं—

अतिशक्त और वेगयुक्त पवन रूप पक्षों से प्रेरित हुआ, नेत्रों की अग्नि से जो दाह उससे जो मूर्छा उससे व्याकुल और गिर रहे हुए अग्नि के समेत बारह सूर्य जिससे, ऐसा मैं समुद्र को पीकर, चोंच से इन्द्र के वज्र को, कुबेर की गदा को और यमराज के

के दरद को टुकड़े २ करके, और संग्राम में देवताओं को जीत कर लक्षणमात्र के लिये अमृत से पूर्ण वर्षा करता हूँ ॥ १०८ ॥

(१३२) तो यह मैं गया हूँ । (यह कहकर क्रोध से घूम कर निकल गया)

जीमू०—वत्स शंखचूड़ ! क्यों अभी तक खड़े हो ? लकड़ियों इकट्ठी करके मेरे पुत्र की चिता बनाओ । जिससे हम भी इसके साथ ही जाएं ।

वृद्धा—पुत्र शंखचूड़ ! शीघ्र तैयार कर हमारे बिना तेरा आता दुःख से ठहरता है ।

शंख०—(शंखुओं के साथ) गुरुजन जो आज्ञा करते हैं । मैं तो तुम्हारे आगे जाने वाला ही हूँ । (उठकर चिता बनाकर) पितः ! मातः ! यह चिता तैयार की गई है ।

जीमू०—देवि ! और क्यों रोती हो ? तो उठो चिता पर चढ़ें । (सब उठते हैं)

मलय०—(हाथ जोड़ कर ऊपर देखती हुई) भगवति गौरि ! तूने आज्ञा की थी कि विद्याधरों में चक्रवर्ती तेरा पति होगा । तो कैसे मुझ मन्दभाग्या के लिये तू असत्यवादिनी होगई ?

(तब व्याकुलता के साथ गौरी दाखल होती है)

गौरी—महाराज जीमूतकेतो ! ऐसा हठ न करना ।

जीमू०—अये ! क्या न निष्फल दर्शन वाली गौरी है ?

गौरी—(मलयवती की ओर संकेत करके) पुत्रि ! मैं असत्य बोलने वाली कैसे होजाऊं ? (नायक के पास जाकर कमण्डलु के जल से सींचकर) हे वच्चा जीमूतवाहन ! अपने जीवन से भी संसार का उपकार करने वाले तुझ पर मैं अत्यन्त प्रसन्न हूँ । इसलिए तू जीवित हो ॥ १०९ ॥

नायक—(उठता है)

जीमू०—(हर्ष से) देवि ! बधाई हो । वच्चा पुनर्जीवित होगया है ।

देवी—भगवती की कृपा से ।

नायक—(गौरी को देखकर हाथ जोड़ कर) अये क्या इष्टवरों को देने वाली भगवती है ?

हे सब इष्टवरों को देने वाली ! हे शरणागत जनों की पीड़ा को दूर करने वाली ! हे शरणागतों का हित करने वाली ! हे विद्याधरों से नमस्कार की हुई गौरि ! मैं तेरे चरणों को नमस्कार करता हूँ ॥ ११० ॥

(यह कह कर गौरी के चरणों में गिरता है। सब ऊपर देखते हैं)

जीमू०—अये ! बिना बादलों के वर्षा कैसी? भगवति ! यह क्या?

गौरी—राजन् जीमूतकेतो ! जीमूतवाहन को और हड़डियें ही जिनकी बाकी हैं इन नागपतियों को पुनर्जीवित करने के लिये उत्पन्न हुए पश्चात्ताप वाले पक्षिराज (गरुड़) से स्वर्ग से यह अमृत की वर्षा की गई है। (अंगुलि से दिखाकर) क्या आप नहीं देखते कि—

शङ्खचूड़ को प्राप्त हुए, खच्छु मणियों की किरणों से चमकीले शिरों से, दोनों जीभों के अग्रभाग से अमृतरस के आस्वाद के लोभ से, पृथ्वी को चाटते हुए, वेग को धारण किये हुए, ये नागों के पति, मलयपर्वत की नदी के जलप्रवाहों के समान, अब टेढ़े चलने के मार्गों से समुद्र में दाखल हो रहे हैं ॥ १११ ॥

[१३४] (नायक की ओर संकेत करके) बच्चा जीमूतवाहन ! तू केवल जीवन देने के ही योग्य नहीं। इसलिए तेरे लिए यह दूसरी प्रसन्नता है।

हंसों से ताडित सुवर्ण कमलों की धूलि के संयोग रूप कीचड़ से सींचे हुए, मेरे मानस सरोवर से उत्पन्न हुए, अपनी इच्छा से बनाए हुए मणिमय कुम्भों में डाले हुए, अतिपावित्र लाए हुए जलों से स्वयं स्नान कराके यह मैं प्रेम से तुझे क्षणमात्र में विद्याधरों में चक्रवर्ती बनाती हूँ ॥ ११२ ॥

और भी—

हे चक्रवर्तिन् ! सुवर्ण का चक्ररूप रत्न तेरे आगे चलने वाला हो। सफेद चार दांत से युक्त यह हाथी, श्यामवर्ण का घोड़ा और मलयवती भी, इन मेरे रत्नों को देख लो ॥ ११३ ॥

और भी—

शरद् ऋतु के चन्द्र के समान निर्मल और कोमल व्यजन हैं हाथों में जिनके, मणियों की किरणों से किये हैं इन्द्रधनुष के विभाग जिन्होंने, भक्ति से झुके हुए हैं शरीर के पहले आधे भाग जिनके, ऐसे नीच मतंग आदि विद्याधरों के स्वामी नमस्कार कर रहे हैं और झुक रहे हैं, इन्हें देखिए।

तो कहिए और मैं तुम्हारा क्या उपकार करूँ ?

(१३५) नायक—इस से बढ़ कर भी उपकार है ?

पक्षियों के राजा गरुड़ के भय से यह शंखचूड़ बचाया गया, गरुड़ नम्रतायुक्त किया गया, उससे पहले खाए गये जो नागों के

पति थे वे भी सब जी वित किये गये, मेरे प्राणों की प्राप्ति से माता पिता से प्राण नहीं छोड़े गये और चक्रवर्त्तिराज्य प्राप्त हो गया। और हे देवि ! साक्षात् आपका दर्शन होगया। इससे बढ़कर क्या उपकार है जो फिर आप से प्रार्थना की जाय ॥ ११४ ॥

तथापि यह भरत का वाक्य हो—

मेघ प्रसन्न हुए मोरों के नाच के लिए समय पर वर्षा करें, पृथ्वी को उगे हुए निरन्तर हरे भरे घास अन्न आदि रूप उपरि वस्त्रवाली करें, और पुरियों को एकत्रित करती हुई, विपत्तियों से रहित, बान्धवों और मित्रों की गोष्ठी में आनन्द लेने वाली प्रजायें सदा ईर्ष्यारहित चित्तों से प्रसन्न रहें ॥ ११५ ॥

पञ्चमोऽङ्कः समाप्तः।

समाप्तश्चायं नागानन्दभाषानुवादः।

—:०:—

कौमुदी = ३०

पञ्चतन्त्र

अनुवाक

हिताव

न्याय = १०६

नारक

शुद्धिपत्रम्

पृ०	पं०	अशु०	शु०
२	३	कर्तृवि	कर्तृवि०
४	५	सृष्टैर्	सृष्टैर्
"	२०	कर्मप	कर्मय०
७	५	श्रोतृदष्ट	श्रोतृदष्ट
६	७	आर्य इति	आर्ये इति
१०	२६	श्वसुरः	श्वशुरः
"	"	श्वश्वा	श्वश्रवा
११	१७	अय इति	अये इति
१४	५	पूर्वार्धे न	पूर्वार्धेन
१५	६	एतयाः	एतयोः
"	३१	पुरम्	पुरस्
"	३३	संवाहयतः	संवाहयतः
१७	३०	अस्य	तस्य
१६	१	हृदये स्थितं	हृदये यत् स्थितं
"	२२	राज्यं न	राज्यं त्वया विना न
२०	१६	६।१	१।१
"	१८	तिष्ठान्तम्	निष्ठान्तम्
"	३२	प्रभति	प्रभृति
२३	१६	गतै	गतैः
"	१६	दृष्यन्तेः	दृष्यन्तः
२५	१	समीपवर्ति	समीपवर्तिनं
२६	५	प्रकृतस्य	प्रकृतस्य
"	१६	मौञ्ज्यः	मौञ्ज्यः
२७	१	जरत्	जरन्
"	"	जीर्णत	जीर्णः

पृ०	पं०	अशु०	शु०
२७	५	काञ्चयो	काञ्चयो
२८	२१	पुष्पवृष्टि	पुष्पवृष्टि
"	२३	"मधुरमिति"	"मधुरमि- ति" कथं
"	"	"	शाखिनो
"	"	"	वृक्षा अपि
"	"	"	अतिथिस-
"	"	"	पर्याम् अति
"	"	"	थि सेवां
"	"	"	शिक्षिताः?
"	"	"	यतः—
"	२७	भोगिलोकै	भोगिलोकैः
२६	२	निर्वृत्तिः	निर्वृतिः
३०	१७	तन्त्रीस्वरेणा	तन्त्रीस्वरेण
"	"	विपञ्चयाः	विपञ्चया
३१	२०	काले	कले
"	३२	प्रेक्षावहे	प्रेक्षावहे
३५	३१	यो	या
३८	५	मुख	मुखे
३६	३०	कीदृशाः	कीदृशः
"	३१	वाद्यन्त्या	वाद्यन्ती
४०	२२	हृदये	हृदये
"	३०	ननु	ननु
४३	१३	अय	अये
४६	१६	मित्रावसु	मित्रावसुः
"	२०	शतप्रत्यय	शतप्रत्ययः
४८	७	पूर्वसम्भाव्य	पूर्वसम्भाव्य

पृ०	अशु०	शु०	पृ०	पं०	अशु०	शु०
४६	भिन्नदेश-	भिन्नदेश-	७५	२४	मुखे अनेन	मुखे
	ताय	ताया	७७	२०	प्रियवय-	प्रियवय-
१६	वृष्टचन्दन	वृष्टचन्दन			स्यस्य	स्यः
२६	तालपत्रोः	तालपत्रे	७८	२६	पतितः	पतति
२६	आर्द्राकृतं	आर्द्राकृतं	७९	३३	नवमल्लिका	नवमालिका
२५	परिहृत्या	परिहृत्य	७६	२४	केऽपि	कोऽपि
२६	तस्याः	अस्याः	८०	२२	मित्रवसु	मित्रावसु
२३	तत्	न तत्	८५	३०	प्रगटः	प्रकटः
२४	यत्र	यत्र	८६	२०	कान्ताभि	कान्ताभिः
३१	स्वभावशी-	स्वभावशी-	८७	२८	जयति जयति	जयतु
	तलमणि	तलमपि				जयतु
६	नेत्राजल	नेत्रजल	८७	२०	वैशिष्ट्येन	वैशिष्ट्येन
२७	हृदये	हृदये	८८	२१	दधिकरूढ	दधिकारूढ
३२	प्रपञ्चय	प्रपञ्चय	८८	३१	मुखे	मुखं
७	लिप्यन्ते	क्षिप्यन्ते	८५	२२	परणामा-	परिणामा-
१३	आश्रमो	आश्रमौ			लङ्कारः	लङ्कारः
१६	परावत्यैव	परावृत्यैव	८६	६	येऽसङ्ख्या	येऽसङ्ख्या
३०	निष्ठान्तकर्म-		८७	५	मित्र०	मित्रा०
	विशेषेण	निष्ठान्त	८८	२२	ततो	तातो
३१	कुत्रैव	कापि	८६	१०	मुखस्याधा-	मुखस्याधो-
१२	मणिशिल-	मणिशि-			भागम्	भागम्
	लम्	लम्	८७	२७	क्षितव्यः	प्रेक्षितव्यः
२८	उरुः	ऊरुः	१००	२८	मन्त्रयते	मन्त्रयते
३३	जन्द्रमणि	चन्द्रमणि	१०१	२२	त्यजन्त्यः	त्यजन्त्याः
२८	गृहीत्वाप-	गृहीत्वोप-	८७	२७	वज्रण	वज्रेण
	सृत्य	सृत्य	१०३	३०	मरणभीता	मरणभीता
१६	धरतीत	धरतीति	१०४	१३	प्रणानां	प्राणानां
३२	कादापि	कदापि	८८	१५	पालनीयन्	पालनीयान्
१४	सर्वप्रधाना	सर्वप्रधानः	८८	२०	निष्क्रियत	निष्क्रियता
३०	यथा यत्	यथा तथा यत्	१०५	२३	वक्रोद्वा-	वक्रोद्वा-
८८	कमलिनेन	मलिनेन			न्ताः	न्ताः
७२	निरूप्य	[निरूप्य	८८	३३	चञ्चवोः	चञ्चवोः
३३	काप	कापि				

पृ० पं० अशु०	शु०
१०६४ धनम्	धनम्
" " तादृश	तादृशे
१०७२७ पङ्क्त्यः	पङ्क्तयः
१११२५ शुश्रूष्यमाणः	शुश्रूष्यमाणः
" ३१ तरङ्गतले	तरङ्गतले
११२२ सुपथसा	सुपथसा
११४२ नभस्ततः	नभस्ततः
११५२१ अतिशः येन	अतिशयेन
११६३ आदी	आदौ
" १० सत्यानेति,	स्त्यानेति,
सत्यानं	स्त्यानं
" ३२ खल्वीदृशी	न खल्वीदृशी
११७२२ सुसदृशं	सुसदृशं
११८६ जीमूतकेताः	जीमूतकेतोः
" ३२ तदेहि	तदेहि
१२०८ नखरोऽस्त्रि-	नखरोऽस्त्रि-
या	या

पृ० पं० अशु०	शु०
१२६७ वृद्धाः	वृद्धा
१२७४ मा मवं	मा मैवं
" ३१ पुरायप्रवाहे	पुरायप्रवाहं
१२८१६ उद्धतः	उद्धतैः
१२९१४ तार्क्ष्यचञ्चु	तार्क्ष्यचञ्चु
" १८ तिष्ठिति	तिष्ठिति
१३१४४ पीताम्बु-	पीताम्बु-
नाथं	नाथं
" ३३ जवय	जीवयत
१३२१७ दारुणिपुत्र-	दारुणि
स्य	पुत्रस्य
१३३१८ तो	ते
१३४४ नद्यः	नद्याः
" १० महापावनः	महापावनैः
" ११ रेषो	रेषा
" १६ निमित्तेषु	निर्मितेषु
१३५११ प्राणाप्राप्त्या	प्राणाप्राप्त्या
१३६४ क्षिति	क्षिति

—:—

तये भी अत्यन्त उपयोगी है । इस में सन् १९०७ से एक के पञ्जाब यूनिवर्सिटी की प्राज्ञ तथा एन्ट्रैन्स परीक्षा और यू० पी० हाईस्कूल बोर्ड परीक्षा के २५ वर्ष के पुस्तक के अन्त में अनुवादार्थ दिये गये हैं, जिस से उपयोगिता और भी बढ़ गई है ।

पुस्तक की डा० प्रसन्नकुमार आचार्य एम्. ए., पी. एच्. ए., आइ. ई. एस्, डीन इलाहाबाद यू० व० आर्ट्स यू० व० दयाराम साहनी, एम्० ए० (भूतपूर्व) डाइरेक्टर पुरातत्त्व विभाग) सर्वे ऑव इंडिया; महामहोपाध्याय त्त जी शास्त्री, पं० परमेश्वरानन्द जी शास्त्री-प्रिंसिपल र्म संस्कृत कालिज, लाहौर; और पं० नृसिंह देव जी रियंटल कालिज लाहौर आदि संस्कृत के अनेक अत्यन्त प्रशंसा की है । (इन की सम्मतियां पुस्तक के छाप दी गई हैं ।) इस पुस्तक का भूमिका का लेखन क का संशोधन व्याकरण के धुरन्धर विद्वान पं० चारु-श्री एम्० ए०, एम्० ओ० एल्, प्रोफेसर डी० ए० वी० लाहौर ने किया है । पुस्तक के विषय में अधिक लिखना एक बार इस को पढ़िये और संस्कृत के अनुवाद तथा की योग्यता प्राप्त कर परीक्षा में सफलता प्राप्त कीजिये । पुस्तक का मूल्य केवल रु० के लिये १) रु० मात्र ।

अतिरिक्त हमारे यहां से सर्व प्रकार की संस्कृत पुस्तकें नियमानुसार कमीशन काट कर मिलती हैं—

मोतीलाल बनारसीदास

—पंजाब संस्कृत पुस्तकालय सैदमिठा बाज़ार लाहौर

by Sundar Lal Jain for Messrs Moti Lal Banarsi Dass, Said-
ma, Lahore, and printed by Shanti Lal Jain at
the Bombay Sanskrit Press, Saidmitha, Lahore.

छप गई !

छप गई !!

106 E
68 14

अनुवाद-चन्द्रिका

निर्माता

पं० चक्रधर 'हंस' एम. ए., शास्त्री, हिन्दीप्रभाक

छात्र संसार बहुत दिन से जिस पुस्तक के लिये उत्
और नालागित हो रहा था, उस का संशोधित और
द्वितीय संस्करण प्रकाशित हो गया है। संस्कृत प्रेमियों ने
चि का के प्रथम संस्करण का जो अनुमन स्वागत कि
स का यह आशातीत परिणाम हुआ कि उस के प्रथम स
की हजारों प्रतियां हाथोंहाथ बिक गई। किन्तु अनेक अनु
के कारण इस का द्वितीय संस्करण शीघ्र प्रकाशित न
अनुवादचन्द्रिका के पढ़ने से न केवल अनुवाद किन्तु
की भी थोड़े समय में पर्याप्त योग्यता प्राप्त हो जाती
इस में लेखक ने बड़ी योग्यता के साथ सरल और छोटे
द्वारा अनुवाद की प्रक्रिया समझाई है और धीरे धीरे
व्याकरण की समझाते हुए अतिकठिन वाक्यों का अ
भाया है। इस की उपयोगिता और मनोरञ्जकता के
पुस्तक पञ्जाब यूनिवर्सिटी की प्राज्ञ तथा एम्प्लेन्स परीक्षा (M
lation Exam.) देने वाली प्रायः समस्त पाठशालाओं और
में बढ़ाई जाने लगी। एक बार इस के अध्ययन मात्र से
अनुवीर्ण नहीं हो सकता। इस में संस्कृत महाकवियों के
गद्य और पद्य भी अनुवादार्थ उद्धृत किये गये हैं। इस क
सों के लगभग अशुद्ध वाक्य शुद्ध किये गये हैं जिस से छात्र
अशुद्धियों से बचें। इस में लगभग ३०० संस्कृत के २ वरेद
प्रयोग और संस्कृत की सुप्रसिद्ध लोकोक्तियां (इंग्लिश और हिन्दी
की समानार्थक लोकोक्तियों के सहित) दी गई हैं। इस
में और भी अनेक छात्रोपयोगी विषय सरिपलिन
इस प्रकार यह पुस्तक संस्कृत की शास्त्री परीक्षा